

ISSN 2224-9281 (Print)
ISSN 2414-990X (Online)

Міністерство освіти і науки України

**Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого**

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

PROBLEMS OF LEGALITY

Збірник наукових праць

Випуск 169

**Харків
2025**

Засновник і видавець: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Заснований у 1976 р. Виходить 4 рази на рік

Мови видання: українська, англійська

*Ідентифікатор медіа в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа
R30-02144*

Збірник наукових праць включено до категорії «Б»

*Переліку наукових фахових видань України з юридичних наук (спеціальності 081, 293) –
наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 07.05.2019 р.*

*Рекомендовано до друку та поширення через мережу «Інтернет» вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, протокол № 12 від 30.06.2025 р.*

Редакційна колегія: *Анатолій Гетьман* – д-р юрид. наук, проф. (відп. ред.); *Дмитро Лученко* – д-р юрид. наук, проф. (заст. відп. ред.); *Євгеній Суетнов* – канд. юрид. наук, доц. (відп. секр.); *Ганна Анісімова* – д-р юрид. наук, проф.; *Юрій Барабаш* – д-р юрид. наук, проф.; *Ірина Бойко* – канд. юрид. наук, доц.; *Олег Гиляка* – канд. юрид. наук, доц.; *Микола Іншин* – д-р юрид. наук, проф.; *Арсен Ісаєв* – канд. юрид. наук, доц.; *Людмила Лейба* – канд. юрид. наук, доц.; *Дмитро Лук'янов* – д-р юрид. наук, проф.; *Василь Настюк* – д-р юрид. наук, проф.; *Володимир Ортинський* – д-р юрид. наук, проф.; *Олена Середа* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Тітко* – д-р юрид. наук, проф.; *Сергій Харитонов* – д-р юрид. наук, проф.; *Тетяна Цувіна* – д-р юрид. наук, проф.; *Олександр Частник* – канд. мист., доц.; *Віктор Шевчук* – д-р юрид. наук, проф.; *Іван Яковюк* – д-р юрид. наук, проф.

Іноземні члени редакційної колегії: *Вільям Е. Батлер* – д-р права, проф. (США); *Доменік Віті* – доц. (Італія); *Лукаш Грушинський* – д-р філософії, проф. (Польща); *Томас Давуліс* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Клаус Боссельман* – д-р права, проф.; *Герберт Кюппер* – д-р права, проф. (Німеччина); *Роберто Дж. Лерена* – проф. (Аргентина); *Роман Мельник* – д-р юрид. наук, проф. (Казахстан); *Казухіро Накатані* – д-р права, проф. (Японія); *Дієго Р. Пінзон* – д-р права, проф. (США); *Агне Тваронавічене* – д-р юрид. наук, проф. (Литва); *Росіо дель Пілар Пенья Хуртас* – д-р права, проф. (Колумбія)

Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Гетьман. – Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2025. – Вип. 169. – 224 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, державного будівництва, конституційного, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального, міжнародного права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться правовою тематикою.

Збірник наукових праць індексується в Google Scholar, у міжнародних реферативних базах даних «EBSCO Publisher» (США), «WorldCat» (США), «Directory of Open Access Scholarly Resources» (США), «Directory of Open Access Journals» (DOAJ) (Швеція), «Information Matrix for the Analysis of Journals» (Іспанія), «Index Copernicus International» (Польща), «Bielefeld Academic Search Engine» (Німеччина); має повнотекстові мережеві версії в Інтернеті на платформах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, «Наукова періодика України», «Central and Eastern European Online Library» (Німеччина), «Worldwide Scientific and Educational Library» (США), Республіканської Міжвузівської Електронної Бібліотеки (Казахстан) та ін. Нині редколегія проводить роботу щодо входження збірника у Scopus та Web of Science.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків, вул. Григорія Сковороди, 77
e-mail: problzakon@ukr.net

Використання опублікованих у збірнику матеріалів дозволяється за умови обов'язкового посилання на джерело інформації.

Founder and publisher: Yaroslav Mudryi National Law University

Founded in 1976. Published 4 times per year

Language of edition: Ukrainian, English

*Media ID in the Register of Media Entities
R30-02144*

*The collection of scientific papers is included to the category "B"
of the List of Refereed Scientific Editions of Ukraine in the legal sciences (specialties 081, 293) –
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated May 7, 2019, No. 612.*

*Recommended for publishing and distribution in Internet by the Academic Council
of Yaroslav Mudryi National Law University, Protocol No. 12 30.06.2025.*

Editorial Team: *Anatolii Getman* – Dr. of Law, Prof. (Editor-in-chief); *Dmytro Luchenko* – Dr. of Law, Prof. (Deputy Editor-in-chief); *Yevhenii Suietnov* – Ph.D. in Law, Associate Prof. (Executive Editor); *Hanna Anisimova* – Dr. of Law, Prof.; *Yurii Barabash* – Dr. of Law, Prof.; *Iryna Boiko* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Oleh Hyliaka* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Mykola Inshyn* – Dr. of Law, Prof.; *Arsen Isaiev* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Liudmyla Leiba* – Ph.D. in Law, Associate Prof.; *Dmytro Lukianov* – Dr. of Law, Prof.; *Vasyl Nastiuk* – Dr. of Law, Prof.; *Volodymyr Ortynskyi* – Dr. of Law, Prof.; *Olena Sereda* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Titko* – Dr. of Law, Prof.; *Sergiy Kharytonov* – Dr. of Law, Prof.; *Tetiana Tsvina* – Dr. of Law, Prof.; *Oleksandr Chastnyk* – Ph.D. in Art Criticism, Associate Prof.; *Viktor Shevchuk* – Dr. of Law, Prof.; *Ivan Yakoviyk* – Dr. of Law, Prof.

Foreign Members of the Editorial Team: *William E. Butler* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Domenico Viti* – Associate Prof. (Italy); *Lukasz Gruszczyński* – Ph.D., Prof. (Poland); *Thomas Davulis* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Klaus Bosselmann* – Dr. of Law, Prof. (New Zealand); *Herbert Küpper* – Dr. of Law, Prof. (Germany); *Roberto G. Lerena* – Prof. (Argentina); *Roman Melnyk* – Dr. of Law, Prof. (Kazakhstan); *Kazuhiro Nakatani* – Dr. of Law, Prof. (Japan); *Diego R. Pinzon* – Dr. of Law, Prof. (USA); *Agne Tvaronavičienė* – Dr. of Law, Prof. (Lithuania); *Rocio del Pilar Peca Huertas* – Dr. of Law, Prof. (Colombia)

Problems of Legality : Collection of Scientific Works / Editor-in-chief Anatolii Getman. – Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2025. – Issue 169. – 224 p.

The collection contains research papers on topical issues of law: the theory and history of law, constitutional and state-building, civil, labor, fiscal, economic, administrative, customs, environmental, criminal, international law, criminal and civil procedure, criminology, the struggle with crime.

For researchers, professors, graduate students, students and anyone concerns with legal subject areas.

Collection of the scientific works is indexed in Google Scholar, international review databases "EBSCO Publisher" (USA), "WorldCat" (USA), "Directory of Open Access Scholarly Resources" (USA), "Directory of Open Access Journals" (DOAJ) (Sweden), "Information Matrix for the Analysis of Journals" (Spain), "Index Copernicus International" (Poland), "Bielefeld Academic Search Engine" (Germany); has a full text net copys in the Internet on the platforms of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, "Scientific Periodicals of Ukraine", "Central and Eastern European Online Library" (Germany), "Worldwide Scientific and Educational Library" (USA), Republican Interuniversity Electronic Library (Kazakhstan) et al. Currently, the Editorial team is working on the entry of the collection in Scopus and Web of Science.

Address of the Editorial Team: 61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: problzakon@ukr.net

The use of materials indicated in the collection is allowed provided that the source of information is obligatory referred to.

ЗМІСТ

<i>Єрмолаєв В. М.</i> До питання злочину та покарання за «Правдою Руською»	6
<i>Павишук К. О.</i> «Усміхнися і проголосуй»: чи викликає довіру використання штучного інтелекту на виборах?.....	20
<i>Троцька В. М.</i> Право слідування на оригінали художніх творів за законодавством Європейського Союзу	37
<i>Остапенко Ю. І.</i> Збереження національного інтересу в інтеграційному процесі.....	55
<i>Суєтнов Є. П.</i> Підписати не можна ветувати: новий закон у сфері примусового відчуження приватних земель в умовах воєнного стану.....	69
<i>Кононенко Є. Д.</i> Сучасний стан правової охорони мігруючих видів диких тварин в Україні: проблеми та перспективи.....	91
<i>Балакарева І. М., Марченко О. О.</i> Окремі аспекти забезпечення права на справедливий суд при розв'язанні спорів, що виникають із відносин публічної служби.....	106
<i>Пономарьов А. А.</i> Правове регулювання дитячого спорту: досвід України, Норвегії, Японії, Естонії та Республіки Азербайджан	124
<i>Гетьман Г. М.</i> Стандарти обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень у кримінальному процесі.....	146
<i>Коренцов О. І.</i> Обов'язок захищати Вітчизну і проходити військову службу як визначальні складові адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану.....	162
<i>Щокін Ю. В., Щокіна О. О.</i> Європейська конвенція з прав людини і правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело господарського права України	194

CONTENTS

<i>Yermolaiev, V.M.</i> On the Issue of Crime and Punishment According to "Ruska Pravda"	6
<i>Pavshuk, K.O.</i> "Smile to Vote": is the use of Artificial Intelligence in Elections Credible?	20
<i>Trotska, V.M.</i> The Resale Right to Original Works of Art in Accordance with the Legislation of the European Union	37
<i>Ostapenko, Iu.I.</i> Preserving National Interest in the Integration Process	55
<i>Suietnov, Ye.P.</i> Signature Cannot Be Vetoed: New Law in the Field of Compulsory Alienation of Private Land under Martial Law	69
<i>Kononenko, Ye.D.</i> Current State of Legal Protection of Migratory Wild Animal Species in Ukraine: Challenges and Prospects	91
<i>Balakarieva, I.M., & Marchenko, O.O.</i> Some Aspects of Ensuring the Right to a Fair Trial in the Resolution of Disputes Arising from Public Service Relations	106
<i>Ponomarov, A.A.</i> Legal Regulation of Children's Sports: The Experience of Ukraine, Norway, Japan, Estonia, and the Republic of Azerbaijan	124
<i>Hetman, H.M.</i> Standards of the Validity of Criminal Procedural Decisions in Criminal Proceedings	146
<i>Korentsov, O.I.</i> The Duty to Defend the Homeland and Perform Military Service as Defining Components of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law	162
<i>Shchokin, Yu.V., & Shchokina, O.O.</i> European Convention on Human Rights and the Legal Positions of the European Court on Human Rights as a Part of the Economic Law of Ukraine	194

До питання злочину та покарання за «Правдою Руською»

Віктор Миколайович Єрмолаєв*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

Анотація

Актуальність теми дослідження пов'язана з тим, що витоками кримінального права сучасної України є звичаєве право, князівське законодавство й судова практика часів Київської Русі. У «Правді Руській» Ярослава Мудрого ці джерела права дозволили законодавцю сформулювати в першому вітчизняному юридичному кодексі визначення поняття злочину та покарання. Мета статті полягає в розкритті співвідношення злочину та покарання за часів «Правди Руської» та кримінального законодавства сучасної України. Ознайомлення з нормами «Правди Руської» дає підстави зробити висновок, що вона знала і фактично оперувала юридичними ознаками, які визначають поведінку як злочин, і сукупність яких дає поняття складу правопорушення. Досягнення окресленої мети стало можливим завдяки використанню комплексу методів наукового пізнання, зокрема, діалектичного та порівняльно-правового. Проаналізовано також співвідношення понять смертної кари, як покарання за «Правдою Руською», та кровної помсти, як звичаю первісного ладу. За результатами проведеного дослідження сформульовано висновок про те, що в «Правді Руській» Ярослава Мудрого зроблено перший крок до законодавчого втілення принципу верховенства права, ефективної охорони індивідуальних та колективних інтересів людей, упорядкування соціальних процесів у нашій сучасній державі.

Ключові слова: «Правда Руська»; звичаєве право; поняття злочину; поняття покарання та його мета; кримінальна й цивільно-правова відповідальність; захист інтересів людей.

On the Issue of Crime and Punishment According to "Ruska Pravda"

Viktor M. Yermolaiev*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the research topic is related to the fact that the criminal law of modern Ukraine has its origins in customary law and princely legislation, judicial practice of the times of Kyivan Rus. In Yaroslav Mudryi "Ruska Pravda", these sources of law allowed the legislator to formulate a definition of the concept of crime and punishment in the first domestic legal code. The purpose of the article is to reveal the relationship between crime and punishment during the time of "Ruska Pravda" and the criminal legislation of modern Ukraine. An examination of the norms of "Ruska Pravda" allows us to conclude that it recognized and effectively applied legal features that define behavior as criminal, and whose totality constitutes the concept of an offense. Achieving this objective became possible through the use of a set of scientific methods of cognition, particularly the dialectical and comparative legal methods. The article also analyzes the relationship between the concept of the death penalty as a form of punishment under "Ruska Pravda" and blood vengeance as a custom of the primitive system. Based on the results of the study, it is concluded that "Ruska Pravda" by Yaroslav Mudryi made the first step toward the legislative implementation of the rule of law principle, the effective protection of individual and collective interests, and the regulation of social processes in our modern state.

Keywords: "Ruska Pravda"; customary law; concept of crime; concept and purpose of punishment; criminal and civil liability; protection of human interests.

Вступ

Сучасна наука кримінального права розрізняє матеріальне, формальне та формально-матеріальне визначення поняття злочину. Під першим розуміють шкідливу поведінку (дію чи бездіяльність) суб'єкта, під другим – дію, заборонену кримінальним законом. Стаття 11 Кримінального кодексу України встановлює, що «злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину» [1].

Огляд літератури

Сучасна українська історіографія «Правди Руської» має, на жаль, лише декілька праць. Передусім це короткі нариси О. Сліпущко та В. Яременко [2], В. Я. Тація та інших [3], далі окремою є праця відомого історика

О. П. Толочка [4], де він спробував пояснити більш пізнє, літописне походження Короткої редакції «Правди Руської». Питання злочину і покарання за «Правдою Руською» вивчав також М. С. Грушевський у своїй багатотомній праці «Історія України-Руси» [5]. Останніми ґрунтовними дослідженнями тематики «Правди Руської» на рівні сучасної юридичної науки необхідно назвати фундаментальні дослідження «Правова система України: історія, стан та перспективи» [6] та тексти Правди українською мовою і коментарі [7; 8]. Автор також посилається на останні обговорення індивідуальної кримінальної відповідальності за ст. 25 (3) Римського статуту та теоретичні й практичні аспекти юридичної відповідальності у кримінальному судочинстві [9; 10].

Матеріали та методи

Об'єктом аналізу статті є історико-правове порівняння визначення поняття злочину та покарання за «Правдою Руською» та сучасним кримінальним законодавством України.

Задля досягнення поставленої мети застосовано комплекс методів: діалектичний (для відображення процесу співвідношення матеріального, формального та матеріально-формального поняття злочину), формально-юридичний (для встановлення змісту основних видів злочину та покарання за «Правдою Руською»), логічний (для аналізу співвідношення понять кровної помсти, як звичаю, та смертної кари, як покарання за вироком суду в Київській Русі).

Результати та обговорення

Поняття та види злочину

Знання сучасного стану кримінального законодавства дає змогу простежити становлення поняття злочину в праві України-Русі, а також і на наступних етапах розвитку феодального права. «Правда Руська» («правда» – закон, справедливість, істина) – найдавніший кодекс в історії вітчизняного законодавства, що виходив із матеріального поняття злочину. Вона називала злочин «обідою» і визначала його як дію, що завдала фізичної, моральної чи майнової шкоди приватній особі [7].

«Обіда» – правопорушення, очевидно, розглядалося законодавцем передусім як порушення приватного інтересу і лише за тим – як порушення правового установлення. Отже, приватноправовий аспект трактування правопорушення домінував над публічно-правовим [9, с. 75].

Безсумнівним є зв'язок «обіди» за «Правдою Руською» з поняттям злочину за Договором князя Олега з греками 911 року. В ст. 3 цього документа

злочин називається проказою (від слова «проказати») [7]. Очевидно, що поняття «проказа» є близьким до поняття «обіда» в «Правді».

Тож, законодавчі акти Стародавньої Русі насамперед виходять із матеріального визначення поняття злочину як «обіди», яка завдає шкоди потерпілому від злочину. Втім, слід зазначити, що хоча «Правда Руська» і виходить із матеріального визначення злочину, проте окремим законодавчим актам Київської Русі було відомо й формальне визначення поняття злочину. Це підтверджують норми Церковних уставів (статутів – правила поведінки, розпорядок життя) князів Володимира та Ярослава. В кожному уставі є норма, що забороняє певну поведінку, хоча вона і не завдає шкоди приватній особі. Достатньо послатися на ст. 9 Уставу Володимира, яка забороняє моління біля води: «А се церковни суди: или кто молится под овином, или в рощений, или у воды» [7, с. 9].

Ознайомлення з нормами «Правди Руської» дає підстави зробити висновок, що вона знала і фактично оперувала істотними юридичними ознаками, тобто такими, які визначають поведінку як злочин, і сукупність яких дає поняття складу правопорушення. При цьому, природно, норми «Правди Руської» обходилися без назви цих ознак. Оскільки вони об'єктивно існували, ми й називаємо їх сучасними термінами.

За «Правдою» суб'єктом правопорушення вважалися всі вільні люди Київської держави – феодала, населення міст, селяни. Правопорушення, здійснені жінками, розглядалися церковними судами.

Залежно від об'єкта злочину право Київської Русі розрізняло окремі види правопорушень і, передусім, злочин проти особи.

Ранньофеодальне право як в Європі, так і в Русі, приділяло особливу увагу встановленню відповідальності за вбивство. Воно визнавалося найтяжчим злочином як насильницьке позбавлення людини життя – «душогубство».

«Правда Руська» класифікує види убивства за різними підставами, передусім, залежно від соціальної належності вбитого, його місця в ієрархічній структурі суспільства Київської Русі. Згідно з цим поділом підвищеному захисту підлягали передусім представники феодальної знаті. Так, ст. 1 Правди Ярослава на першому місці передбачає вбивство: русина (представника воєнно-дружинної знаті); гридина (члена княжої дружини); купчини, ябедника і мечника (члени княжої дружини, що виконували конкретні доручення князя) [7, с. 9].

Цю лінію продовжує і Правда Ярославичів, яка особливу увагу приділяє тим видам вбивств, які були спрямовані проти людей князя, як глави феодальної

вотчини. Так, у Правді Ярославичів розрізняються – вбивство дворецького, княжого під'їзного, тіуна, старшого конюшого при стаді [7].

Схожі положення зустрічаються і в Поширеній Правді [7]. Вказані тут особи – міністеріали, тобто представники вищого ешелону адміністрації так званої двірцево-вотчинної системи управління господарством князя з виконанням функцій управління державою. Пізніше до видів вбивств були приєднані вбивство ізгоя, слов'янина, тобто вільних жителів-новгородців.

На відміну від Правди Ярослава, Правда Ярославичів виокремлює також вбивство феодально-залежної людини – княжого старости, який відав селами та пашнями, княжого рядовича, смерда, холопа. Потрібно врахувати, що в цей час змінюється і фактичний статус холопів, або рабів, їх прикріплюють до землі і перетворюють таким чином на селян, але кріпосних, бо юридичне становище раба або холопа залишається незмінним. Вони залишаються безправними. Хоча спочатку вбивство холопа не вважалося вбивством, оскільки холоп не був суб'єктом права. Вбивство холопа розглядалося як завдання майнової шкоди, на зразок знищення майна. Але коли холоп був включений у виробниче життя, його вбивство розглядалося законом, як злочин.

Захищалося також життя ремісників що перебували у феодальній залежності (ст. 15 Розширеної Правди) [7, с. 32].

«Правда Руська» знала й інші види вбивства, залежно від місця їх вчинення: «вбивство в сваді чи на бенкеті», тобто під час сварки, на виду, при свідках. Думається, що цей вид вбивства виник унаслідок його широкого поширення, побутового характеру.

Спеціально говорить закон і про вбивство нічного крадія, який пійманий і зв'язаний і вже знешкоджений, але потім все-таки вбитий. Злочинним також визнавалося вбивство нічного крадія, не на місці злочину, а за воротами дому, де він учинив крадіжку. Нарешті, у «Правді Руській» є вказівки і на кваліфіковані види вбивства. Це передусім вбивство в разбої [7]. Воно вважалося найбільш тяжким правопорушенням, адже посягало і на життя потерпілого, і на його майно.

Друга група правопорушень проти особистості – нанесення тілесних ушкоджень, тобто вчинення дій, що порушують тілесну недоторканність особи і призводить до покалічення.

Подібні злочини і покарання за них передбачають кілька статей Правди Ярослава (статті 2–7) [7, с. 9]. При цьому в вину злочинцю ставили не тільки порушення тілесної неушкодженості потерпілого, а й наслідки зло-

чинних дій. Так, у ст. 6 Правди Ярослава передбачаються випадки, коли внаслідок тілесного ушкодження настає кульгавість.

Серед подібних складів злочину вирізняли тілесне ушкодження, що спричинило втрату якого-небудь органа тіла або його частини. Мається на увазі ст. 7 Правди Ярослава, де йдеться про втрату якого-небудь пальця. Слід відзначити, що в воєнно-дружинному середовищі таке ушкодження вважалося досить серйозним, тому що заважало воїну користуватися зброєю.

У Розширеній Правді більш детально урегульовані питання відповідальності за завдання тілесних ушкоджень (статті 27–31) [7, с. 32–33].

Третя група правопорушень проти особи – це посягання на честь та гідність особи.

У ранній період Київської Русі, коли зберігалось багато пережитків воєнної демократії, правлячий клас – воєнно-дружинна знать – був дуже чутливим до питань честі й болісно сприймав будь-яке зазіхання на лицарську честь і гідність. Так виникла така дивна, незвична для сучасної людини, оцінка посягання на честь як викидання волосся з вусів та бороди, яке спричиняло більш сурове покарання порівняно з покаранням за тілесне ушкодження, за покалічення пальця. Очевидно, що таке встановлення було пережитком ладу воєнної демократії, коли фізична вищість (вуса та борода) були зовнішнім показником сили, військової доблесті, що дозволяло претендувати на належність до воєнно-дружинної знаті. Більш ганебним вважалося бути битим, ніж порізаним, пораненим.

Хоча норми «Правди Руської» не містять прямої вказівки на те, що вони захищають честь та гідність тільки представників панівних кіл населення, проте така спрямованість безсумнівна.

Не випадково відповідні статті Правди Ярослава послідовно передбачають дії, що посягають на честь та гідність, які відбуваються між особами, носіння зброї. І, крім того, знаряддям злочину, як, правило, виступала зброя. Зброя ж, на ранніх ступенях феодалізму, була належністю лише воєнно-дружинного оточення, привілеєм лицарства. Нарешті, на користь цієї точки зору свідчить той факт, що умови, за яких одним із найважливіших методів експлуатації було неекономічне примушення, виключали турботу про захист честі й гідності залежного населення. В іншому випадку саме це примушення було б неможливим.

Ще одна група поширених правопорушень, передбачених нормами «Правди Руської», – це злочини проти власності, або майнові злочини. Найбільш небезпечні з них – посягання на землю, спроба заволодіти землею, на яку

вже встановлено право власності. Небезпека цього злочину виходила з того, що земля до середини XI в. стала основною умовою феодалного способу виробництва [11].

З цього погляду надзвичайний інтерес становить злочинне посягання на заволодіння ріллею, а також на лісові угіддя. Безпосереднім предметом посягання визнавався знак власності на землю, а діянням – його пошкодження або знищення. У Розширеній же Правді ці злочини розглядалися в статтях 70–73 [7, с. 36]. Уперше ці посягання передбачала ст. 34 Правди Ярославичів, яка детально описувала склади цих злочинів, що дає підстави зробити висновок: на цей час уже склалося чітке уявлення про право власності на землю як про право на все те, що знаходиться на землі й під землею, на все те, що на землі росте і на землі мешкає. Тому з розвитком феодалізму посягання на землю і на право власності на неї стають більш поширеними, а з іншого боку, є свідченням прагнення держави передбачити, попередити можливі посягання на землю.

Далі «Правда Руська» виокремлює такий вид злочину проти власності, як крадіжка («тятьба», тобто таємне, явно протизаконне заволодіння чужою річчю (майном)). У понятті «тятьба» вирізнялись такі основні склади злочину, як крадіжка і розбій. Це найбільш давній і поширений вид посягання. Правда Ярослава розглядає крадіжку військового коня та зброї, одягу дружинника (ст. 13) [7, с. 9]; Правда Ярославичів передбачає крадіжку майна з феодалської садиби (домашній скарб), робочого коня, корови та іншої домашньої худоби, дров та сіна (статті 21–25, 31, 35–37, 39, 40) [7, с. 10], Розширена Правда (статті 33–36, 41–43, 71–73, 75, 76, 81) [7, с. 33–37], а також крадіжку холопів. Про поширеність крадіжок, їх небезпечність для власників свідчить той переконливий факт, що з 25 статей Правди Ярославичів 10 статей передбачають відповідальність саме за крадіжку (в Розширеній Редакції – 21 стаття) [7, с. 32].

Норми Правди Руської, особливо Розширеної Редакції, які передбачали юридичну відповідальність за крадіжку, котрі карали татя, детально описують склад злочину, тобто всі вони мають казуїстичний характер. Про що свідчать, наприклад, іронічні насміхання над спробами крадія виправдатися: «Взяв не для крадіжки, для таємного продажу». Не можна також не звернути уваги на те, що засудженню крадія у вигляді покарання сприяла моральна оцінка цієї дії: «Чуже взяти – своє втратити».

«Правда Руська» і судова практика розрізняє й кваліфіковані види крадіжок. Кваліфікованим називається злочин за наявності ознак, що підвищують його небезпеку для суспільства. Такою визнавалася крадіжка нічна (ст. 40 Розширеної Правди) [7, с. 34]; крадіжка із закритих приміщень; крадіжка

з церкви чи інших спеціальних приміщень, конокрадство. Нічна крадіжка вважалася небезпечним злочином, тому що крадій користувався часом, коли пильність власника була послаблена. Крадіжка із закритих приміщень свідчила про злочинну винахідливість крадія, якого навіть замки не могли зупинити. Крадіжка з церкви та інших культових місць означала, крім того, осквернення злочинною дією того місця, звідки забиралась вкрадена річ. Крадіжка коня вважалася небезпечною тому, що посягала на основну тяглову силу в феодальному суспільстві.

Як самостійні склади злочинів проти власності можна виділити такі, як знищення чужого майна – руйнування, підпал. Знищення чужого майна визнавалося більш тяжким злочином порівняно з крадіжкою, оскільки при крадіжці залишалася надія, що украдена річ буде знайдена, а знищення майна такої надії не залишало. Найбільш небезпечними видами знищення майна вважалися загублення коня «пакощами» та підпал гумна (статті 83, 84 Розширеної Правди) [7, с. 37]. Перше було спрямоване проти основної тягової сили в феодальному господарстві – коня, друге – загрожувало знищенням основного продукту харчування – хліба. Крім того, від підпалу гумна могли загорітися і сусідські двори.

Тому законодавець визнав найвищу міру покарання для винного «потік і розграбування» (конфіскацію усього майна і вилучення з верві або продаж у рабство всієї сім'ї). У складі злочинів проти особи і власності вже Правда Ярославичів виділяла в понятті «татба» – розбій. Стаття 20 передбачала: «а иже убьют огнищанина в разбои», то вервь (громада), на території якої було знайдено труп вбитого, сплачує подвійну віру [7, с. 10]. Згодом, у Розширеній редакції «Правди» стаття 7 знімала з верві відповідальність за розбій і встановлювала покарання для розбійника та його сім'ї – їх віддавали на потік і розграбування.

Окрім злочинів, які визнавалися Правдою Руською, в житті мали місце посягання, небезпечні для суспільства, що не були формально врегульовані законом. Проте держава вела з ними боротьбу. Передусім це стосується так званих державних злочинів.

Політичне життя Русі знає масові заворушення. Літопис називає їх «зло». До державних злочинів належить також вбивство князя або його найближчих помічників-адміністраторів. Таким було вбивство Володимиро-Суздальського князя Андрія Боголюбського, з іменем якого пов'язана остання спроба зупинити політичний розпад Київської Русі. Як відомо, він був вбитий в 1167 р. боярами-змовниками, які не бажали відновлення відносно централізованої держави.

Цілий ряд правопорушень проти релігії та церкви і покарань за них передбачались церковними «Уставами». «Правда Руська» про них не згадує. Це такі злочини, як виконання язичьких обрядів (моління біля води, наприклад); навернення до іншої віри, осквернення храму чи святотатство (приведення до церкви худоби); невиконання обрядів християнської віри; церковна татба.

«Правда Руська» нічого не говорить також і про злочини проти моралі, але церковні устави їх передбачають: умивання, зґвалтування (кваліфікований вид – групове зґвалтування), викрадення дівчини, образа словом (наприклад, образа дружини словом «розпусниця») [7]. Церковні устави до злочинів проти моралі відносили також побої та бійки.

Більша група норм Правди Руської присвячена покаранню як заходам державного впливу, які суд приймав стосовно осіб, котрі вчинили правопорушення.

Поняття. Мета та основні види покарань

Поняття «покарання» в Київській Русі формувалося в нерозривному зв'язку з поняттям злочину. Злочин в часи Руської Правди розумівся передусім як «обіда» – завдання фізичної, матеріальної або моральної шкоди приватній особі. Відповідно, і покарання сприймалося як міра, покликана відшкодувати, компенсувати збитки, завдані обідою. Звідси і впливають конкретні види покарання [10, с. 5].

Згадування в Правді, інших законодавчих пам'ятках того часу про смертну кару відсутнє, хоча відомості про неї маємо в літописах. Можна припустити, що її законодавче скасування було пов'язане з обмеженням застосування кровної помсти, а за синів Ярослава Мудрого вони відмінили помсту смертю за вбивство, встановили грошовий викуп.

Найпоширенішим покаранням, за Правдою Руською, природно, був грошовий штраф. Усі штрафи поділялися на дві частини: перша – віра та головництво; друга – продаж та урок. Віра й продаж призначалися для надходження в княжу казну, закон, очевидно, переслідував фіскальну вигоду. Саме тому розміри цієї частини чітко фіксувалися в законі. При цьому вони становили левову частку загальної суми штрафу, яку зобов'язаний був виплатити обідчик. Головництво та урок призначалися для компенсації потерпілого. Розміри цієї частини не фіксувалися, адже вони визначалися угодою між потерпілим та його родичами, з одного боку, і винним – з другого.

Ураховуючи особливості штрафу, призначеного для сплати потерпілому, ряд вчених, схильні розглядати відносини, котрі при цьому виникали між потерпілим та обідчиком, як зобов'язання, що виникають із завдання шкоди

або зобов'язання позадоговірні. Визнаючи право цієї версії на існування, слід, проте, відзначити, що в праві Київської Русі розділялися поняття кримінального злочину та цивільного правопорушення і, значить, відповідні міри стягнення за їх вчинення. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що можливість для сторін самим визначати розмір компенсаційної виплати впливає саме з покарання, визначеного судом правопорушнику, а не з цивільно-правових зобов'язань, що виникають із завдання шкоди.

Існування штрафів, що направлялися до княжої казни, не змінювало основної мети покарання – захистити вільних людей від злочинних посягань. У цих штрафах було спеціальне призначення – вони винагороджували зусилля держави, її посадових осіб по організації правосуддя, яке було покликане поновити порушений закон, задовольнити потерпілого.

«Правда Руська» знала й такий вид покарання, як «потік і розграбування», що означало вигнання злочинця спочатку з общини, а потім із «землі», а також конфіскацію його майна. Це покарання призначалося за найбільш тяжкі види злочинів (вбивство в розбої, деякі кваліфіковані види крадіжок та підпал). Очевидно, що вказаний вид покарання являє собою пережиткову форму впливу в часи первіснообщинного ладу на члена роду чи племені, який порушив звичаї, що там панували. Потік і розграбування були суровим покаранням, оскільки вигнання відривало людину від її соціального оточення і погрожувало їй, по суті, громадянською смертю. Людині, приреченій на вигнання, щоби зберегти своє існування в умовах ранньофеодального ладу, не залишалося нічого іншого, як віддатися під заступництво феодала – князя або боярина. Отже, потік і розграбування призводили, по суті, до рабської залежності покараного. Водночас не можна не враховувати, що в суспільно-економічному житті Київської Русі відносини рабства не мали перспектив розвитку. По-перше, рабовласницький лад зникає до кінця X ст., а по-друге, рабовласницький лад у суспільстві східних слов'ян у ранньофеодальній Київській державі характеризувався відносинами патріархального рабства, що прирівнювало, як відомо становище рабів до становища членів сім'ї господаря [11, с. 214].

У нормах «Правди Руської» ми не зустрічаємо такого виду покарання, як смертна кара, хоча очевидно, що в умовах класових суперечностей, які постійно загострювалися, держава вдавалася до подібної міри покарання. Але рання редакція Руської Правди згадує лише кровну помсту.

Співвідношення понять кровної помсти та смертної кари

В історико-правовій літературі зустрічається зміщення понять смертної кари та кровної помсти. Уявляється, що співвідношення цих понять таке:

кровна помста – це звичай первісного ладу. Він склався як обов’язок роду потерпілого безпосередньо розправитися з особою, що порушила звичаї цього суспільства. До кровної помсти був готовий будь-який член роду при настанні звичних умов, що передбачають застосуванню кровної помсти. Кровна помста зустрічається в державному суспільстві на ранніх етапах розвитку держави та його правової системи як санкціонований звичай. У Київській Русі застосування кровної помсти як санкціонованого звичаю допускалося ранньою редакцією Руської Правди – Правдою Ярослава в обмеженому вигляді: а) обмежувалася кількість злочинів, що спричинили застосування кровної помсти, – це вбивство і завдання тілесних ушкоджень; б) обмежувалось число месників (вдатися до помсти могли лише ті особи, які перераховувалися законом); в) особа, яка користується правом кровної помсти, могла обирати між помстою і покаранням у вигляді штрафу.

Більшість дослідників доходять висновку, що кровна помста мала позасудовий характер. У XI-XII ст. Київська держава відмовилася від кровної помсти, заборонивши її застосування, що зафіксовано в ст. 2 Поширеної Правди, і замість неї передбачила штраф [7, с. 31].

Відмова від кровної помсти і заміна її штрафом значною мірою пояснюється фіскальною вигодою для держави. Але була ще одна вагома причина відмови від кровної помсти, навіть в обмеженому вигляді. У суспільстві, де основним методом експлуатації було примушування до податі, щоденне посягання на життя та майно безпосереднього виробника давало останньому легальну можливість не коритися своїм гнобителям, використовуючи різні засоби, в тому числі й кровну помсту.

На відміну від кровної помсти, смертна кара – це захід державного примусу, що визначається та застосовується державним органом. Смертна кара передбачається відповідними нормами і застосовується за вироком суду, винесеного на підставі розгляду обставин конкретної справи.

Висновок

Отже, найдавніша пам’ятка давньоруського права XI-XII ст. «Правда Руська» започаткувала вітчизняне законодавство. Вона чітко визначила види правопорушень та міри юридичної відповідальності за них. З перших статей закону законодавець встановлював відповідальність за вбивство, за злочини проти тілесної недоторканності та особистої свободи. «Правда» спочатку обмежила, а в наступних редакціях скасувала смертну кару, диференціювала відповідальність за злочини проти власності, церкви, передбачила захист сімейних відносин, суспільної і християнської моралі. Покарання, як засвід-

чують статті закону, мало метою відновлення порушеної справедливості, компетенцію за заподіяну шкоду.

Віднині злочин став тлумачитися не лише як «обіда», як будь-яке завдання потерпілому фізичної, матеріальної чи моральної шкоди (покривдження), а як дія, заборонена Правдою.

Ретроспективний погляд на історію вітчизняного права дає підстави не лише пишатися нею, а й урахувати набутий величезний правовий і правотворчий досвід, розвиток інституцій права, його джерел. Аналіз норм Правди Руської про злочини та покарання засвідчує: в ній було зроблено перший крок до законодавчого втілення принципу верховенства права, ефективної охорони і захисту індивідуальних і колективних інтересів людей, упорядкування соціальних процесів.

Список використаних джерел

- [1] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
- [2] Тисяча років української суспільно-політичної думки : у 9 т. Київ : Дніпро, 2001. Т. 1: X–XV ст. С. 173–185.
- [3] Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 649–653.
- [4] Толочко О. П. Краткая редакция Правды Русской: происхождение текста. Киев, 2009. 135 с.
- [5] Єрмолаєв В. М. Михайло Грушевський про установчу владу українського народу. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 15–31. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(4\).2020.16-28](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(4).2020.16-28).
- [6] Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Харків : Право, 2008. Т. 1: Правова система України: від Руської Правди Ярослава Мудрого до сучасності. С. 222–506.
- [7] «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад. : Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.
- [8] Демиденко Г. Г., Єрмолаєв В. М. Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.): тексти, переклади, коментарі : навч. посіб. Харків : Право, 2020. 224 с.
- [9] Shulzhenko N., Romashkin S. Types of individual criminal responsibility according to article 25(3) of rome statute. *Juridical Tribune*. 2021. Vol. 11, Iss. 1. P. 72-80. URL: <https://doi.org/http://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An11v1/5.%20Snizhana%20Romashkin.pdf>.
- [10] Baranovska T., Ihnatiuk O., Sokha S., Moskvych L., Dragan O. Theoretical and practical dimensions of legal responsibility in criminal justice. *Multidisciplinary Science Journal*. 2024. Vol. 6. Art. n-r e2024ss0737. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0737>.
- [11] Радутний О. Новітній погляд на Правду Руську Ярослава Мудрого (рецензія на видання уклад. Г. Г. Демиденко та В. М. Єрмолаєва «Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі»). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2014. № 4 (79). С. 210–214.

References

- [1] Criminal Code of Ukraine. (April 5, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
- [2] A thousand years of Ukrainian socio-political thought. (2001). (Vols. 1-9); *Vol. 1: X-XV centuries*. (pp. 173-185). Kyiv: Dnipro.
- [3] Honcharenko, V.D. (Ed.). (2016). *The Great Ukrainian Legal Encyclopedia*. (Vols. 1-20). *Vol. 1: History of the State and Law of Ukraine*. (pp. 649-653). Kharkiv: Pravo.
- [4] Tolochko, O.P. (2009). Short edition of the Russian Pravda: the origin of the text. Kyiv.
- [5] Ermolaev, V.M. (2020). M. Hrushevsky on the Constituent Power of the Ukrainian People. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 27(4), 16-28. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.27\(4\).2020.16-28](https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(4).2020.16-28).
- [6] Legal system of Ukraine: history, state and prospects. (2008). (Vols. 1-5); *Vol. 1: The legal system of Ukraine: from the Russian Pravda of Yaroslav the Wise to the present*. (pp. 222-506). Kharkiv: Pravo.
- [7] Demydenko, H., & Yermolaev, V. (Eds.). (2017). *"Ruska Pravda" of Yaroslav the Wise: the beginning of national legislation*. (2nd ed.). Kharkiv: Pravo.
- [8] Demydenko, H.H., & Yermolaev V.M. (2020). Kyivan Rus: legal monuments (X-XIII centuries): texts, translations, comments. Kharkiv: Pravo.
- [9] Shulzhenko N., & Romashkin S. Types of individual criminal responsibility according to article 25(3) of rome statute. *Juridical Tribune*. 2021. Vol. 11, Iss. 1. P. 72-80. Retrieved from <http://www.tribunajuridica.eu/arhiva/An11v1/5.%20Snizhana%20Romashkin.pdf>.
- [10] Baranovska, T., Ihnatiuk, O., Sokha, S., Moskvych L., & Dragan, O. (2024). Theoretical and practical dimensions of legal responsibility in criminal justice. *Multidisciplinary Science Journal*, 6, 2024ss0737. <https://doi.org/10.31893/multiscience.2024ss0737>.
- [11] Radutnyi O. (2014). A New Look at the Truth of Rus of Yaroslav the Wise (review of the publication compiled by G. G. Demydenko and V. M. Ermolaev "The Truth of Rus of Yaroslav the Wise: The Beginning of the Legislation of Kyivan Rus"). *Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine: Collection of Scientific Proceedings* Kharkiv, 4, 210-214.

Віктор Миколайович Єрмолаєв

доктор юридичних наук, професор

професор кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

директор Центру історико-правових досліджень

Харківської правничої школи

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3305-6591

Viktor M. Yermolaiev

Doctor of Law, Professor

Professor of the Department of Theory and History of Law

Yaroslav Mudryi National Law University

Director of the Center for Historical and Legal Studies

Kharkiv Law School

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: v.m.yermolayev@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-3305-6591

Рекомендоване цитування: Єрмолаєв В. М. До питання злочину та покарання за «Правдою Руською». *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 6–19. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334747>.

Suggested Citation: Yermolaiev, V.M. (2025). On the Issue of Crime and Punishment According to "Ruska Pravda". *Problems of Legality*, 169, 6-19. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334747>.

Статтю подано / Submitted: 14.03.2025

Доопрацьовано / Revised: 25.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

«Усміхнися і проголосуй»: чи викликає довіру використання штучного інтелекту на виборах?

Катерина Олександрівна Павшук*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua*

Анотація

Статтю присвячено дослідженню проблеми основних викликів, реальних побоювань та наслідків від втручання штучного інтелекту в реалізацію електронного врядування та на виборах як в Україні, так і за її межами. Метою є комплексне розуміння ролі штучного інтелекту в політичних кампаніях і аналіз користі та шкоди від його використання в контексті довіри до демократичності прийняття рішень. У роботі за допомогою емпіричного та порівняльно-правового методів дослідження доведено її актуальність, пов'язану з втручанням технологій штучного інтелекту у виборчі процедури, дезінформацією та діпфейками. Розглянуто основні вектори впливу функцій штучного інтелекту на цифрові виборчі процедури. Серед таких векторів виокремлено технічний та перцептивний впливи на перебіг виборчого процесу. Надано та проаналізовано низку кейсів із виборчої практики Європи та США. Визначено, що для подальшого удосконалення та розвитку електронного голосування технічна сторона можливостей штучного інтелекту може мати позитивний вплив, тоді як на перцептивному рівні, тобто на рівні сприйняття, штучний інтелект часто переростає в неконтрольовану силу та може мати наслідком руйнування усталених демократичних виборчих принципів шляхом маніпуляцій та дезінформації. Досліджено юридичні та позаюридичні способи боротьби з негативними наслідками використання штучного інтелекту в різних сферах та окреслено прогалини й завдання для національної практики регулювання функцій штучного інтелекту та нейромереж. Зроблено висновок про важливість запровадження дієвих інструментів запобігання надмірного і шкідливого використання штучного інтелекту, не випускаючи з поля зору і традиційно важливі принципи виборчого права.

Ключові слова: штучний інтелект; довіра до виборчих процедур; дезінформація; діпфейки.

"Smile to Vote": is the use of Artificial Intelligence in Elections Credible?

Kateryna O. Pavshuk*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to the study of the main challenges, real fears and consequences of artificial intelligence interference in the implementation of e-governance and elections both in Ukraine and abroad. The aim is to provide a comprehensive understanding of the role of artificial intelligence in political campaigns and to analyse the benefits and harms of its use in the context of trust in democratic decision-making. The article uses empirical and comparative legal research methods to prove its relevance related to the interference of artificial intelligence technologies with electoral procedures, disinformation and deepfakes. The author examines the main vectors of influence of artificial intelligence functions on digital electoral procedures. Among these vectors, the author distinguishes technical and perceptual influences on the course of the electoral process. A number of cases from the electoral practice of Europe and the USA are presented and analysed. It is determined that the technical side of artificial intelligence capabilities can have a positive impact on the further improvement and development of electronic voting, while at the perceptual level, i.e. at the level of perception, artificial intelligence often develops into an uncontrollable force and can lead to the destruction of established democratic electoral principles through manipulation and misinformation. The article examines legal and extra-legal ways of combating the negative effects of artificial intelligence in various fields and outlines gaps and challenges for the national practice of regulating the functions of artificial intelligence and neural networks. The author concludes that it is important to introduce effective tools to prevent the excessive and harmful use of artificial intelligence, without losing sight of the traditionally important principles of electoral law.

Keywords: artificial intelligence; trust in electoral procedures; disinformation; deepfakes.

Вступ

Напередодні дострокових виборів до бундестагу, що проходили 23 лютого 2025 р., у Німецькому музеї у Мюнхені запустили науково-мистецький проект, який імітує процедуру голосування за допомогою штучного інтелекту (далі – ШІ). Професор інформаційних технологій у Вищій школі Амберг-Вайден Александер Петерхензель створив свою інсталяцію "Smile to Vote" («Усміхнися і проголосуй») ще в 2018 р. Фіктивна електронна кабінка для голосування сканує за допомогою системи розпізнавання людини, яка

перебуває в ній, і визначає її політичну приналежність – через кілька секунд виборець дізнається, яку партію «обрав» за нього штучний інтелект. Рішення приймається на основі збігів між рисами особи виборця з характеристиками, які ШІ виробив у результаті аналізу осіб реальних політиків – членів бундестагу – та приписав тій чи іншій партії [1].

Вочевидь, музейний проєкт на тлі швидкісного проникнення ШІ в усі сфери життя суспільства не лише демонструє перспективну реальність, а й змушує замислитися над тим, наскільки ми готові поступитися власною свободою рішень в обмін на зручність та економію часу, що, фактично, означає класичне «Бути чи не бути» довірі електронним процесам голосування на виборах, які наразі неминуче пов'язані з розвитком ШІ.

Попри таку вкрай філософську постановку питання, слід нагадати, що останнім часом цифрові технології широко застосовуються у виборчих процесах, зокрема для ведення списків виборців, авторизації виборців, навчання членів виборчих комісій, інформування виборців в ході передвиборної кампанії, забезпечення кібербезпеки і своєчасного виявлення втручань шахраїв у виборчий процес, власне, електронне голосування. У тому числі завдяки дедалі більшому розвитку ШІ ці електронні процеси стають доступнішими і простішими.

Електронне голосування є проявом більш широкої сфери – електронного урядування. У сфері електронного урядування серед ініціатив взаємодії між акторами різних рівнів належить взаємодія уряд-громадянин (G2C). У системі координат G2C пріоритетним є посилення залучення громадян і їхня взаємодія з державними службами. Електронне голосування, бюджет участі та інтернет-голосування, створення, впровадження та управління такими технологіями – все це класифікується як G2C. Водночас активна участь громадян через системи електронного голосування (наприклад, під час виборів), використання платформ спільного електронного голосування (наприклад, через інструменти партисипативного бюджету) та будь-яке інше активне залучення громадян до участі в системі прийняття рішень за допомогою інструментів ІКТ класифікується як «громадяни-уряд» (C2G) [2, с. 21]. Усі зазначені транзакції стають можливими і суттєво пришвидшуються завдяки розвитку ШІ, підвищують доступність та оперативність.

Саме тому в межах цього дослідження вбачається за потрібне розкрити переваги використання ШІ під час впровадження системи електронного голосування без надмірної гіперболізації його недоліків, даючи відповідь на питання: «Terra incognita чи контрольована сила?». На це сьогодні звертають увагу у своїх провідних дослідженнях науковці з різних куточків світу,

підкреслюючи особливу актуальність та універсальність проблематики, щороку таких досліджень стає дедалі більше. Фелікс М. Саймон, Кіган Макбрайд, Саша Алтай, Бхімаравану Ушарані, Зафір Куш, Рафаель Рубіо, Матеуш Лабуз та Крістофер Неррінг – це далеко неповний перелік зарубіжних науковців, які намагаються досягнути питання співвідношення користі й шкоди ІІІ в інформаційному просторі, у виборчих процесах, бізнесі. Усі вони відчувають обґрунтоване занепокоєння щодо можливості підриву довіри до демократичних процесів, особливо до виборів, породжене розвитком генеративного ІІІ. Глибокі фейки часто вважаються однією з особливо небезпечних форм маніпуляцій у медіа. Подальші дослідження підтверджують, що вони сприяють посиленню почуття невпевненості серед громадян і негативно впливають на інформаційне середовище [3, р. 454]. Серед вітчизняних дослідників слід виокремити низку досліджень Сюзанни Асірян, що стосуються використання ІІІ під час виборів, практики іноземних держав, загрози виборчому праву громадян та шляхи їх подолання [4].

Метою цієї статті є комплексне розуміння ролі ІІІ в політичних кампаніях і аналіз реалістичності використання ІІІ в електронному врядуванні, а так само під час виборчого процесу, з огляду на користь технологічного прогресу в наданні державних послуг і створенні інструментів, що дають змогу громадянам брати участь у процесах прийняття рішень.

Досягнення мети цього дослідження потребує вирішення таких завдань: 1) дослідити готовність європейських держав з позиції юридичного врегулювання застосування ІІІ; 2) проаналізувати стан готовності національної правової системи до всеохопного проникнення ІІІ в сферу електронного врядування та будь-якого іншого активного залучення громадян до участі в системі прийняття рішень за допомогою інструментів інформаційно-комунікаційних технологій, що класифікується як «громадяни-уряд» (C2G) та «уряд-громадяни» (G2C); 3) приділити особливу увагу аналітичним дослідженням та незалежному аудиту щодо використання технологій ІІІ на виборах; 4) навести основні рекомендації для підвищення довіри громадян до електронних процедур, пов'язаних із використанням технологій ІІІ.

Матеріали та методи

Методологія дослідження відповідає тим завданням, які були поставлені на початку. Архітектура статті умовно поділяється на частини, що реалізують поставлені завдання для досягнення загальної її мети.

Відповідно, перша частина дослідження методологічно присвячена вивченню основних напрямів впливу ІІІ на соціальні взаємодії. Ця частина ґрунтується, переважно, на аналізі поняття і функцій ІІІ, наданих експертним

середовищем, у контексті його впливу на технічну складову організації та проведення виборів, а також на сферу сприйняття громадянами тих соціальних транзакцій та взаємодій, які супроводжуються використанням ІІІ та його можливостей.

Наступна частина, яка органічно впливає з попередньої, – це виявлення основних чинників і способів впливу ІІІ на перебіг сучасних виборчих кампаній. Окреслено та проаналізовано основні виклики та перестороги, які можуть підірвати довіру виборців до інституту виборів. На підставі практичних кейсів із виборчих перегонів минулого і сучасності, використано метод аналізу та порівняння прогресивно нового підходу до маніпуляцій електоратом за допомогою програм ІІІ. Аналіз цих кейсів дав змогу зробити висновки, наскільки згубними в сучасних політичних кампаніях можуть бути технології ІІІ, пропонуючи інноваційні методи залучення виборців, таргетованої реклами та аналізу даних.

Ураховуючи специфіку досліджуваної проблематики, одним із ключових матеріальних джерел є аналітичні записки, експертні огляди, нотатки розробників та зауваження тестувальників електронних програм, а так само емпіричні дослідження науковців із різних установ Європи, США та Близького Сходу.

Скориставшись емпіричним методом та методом юридичного аналізу, детально проаналізовано у третій частині дослідження, власне, способи регулювання використання функцій ІІІ в електронному врядуванні у широкому сенсі й у виборчих процедурах, зокрема, які є інноваційними і застосовуються в країнах Європейського Союзу та США. Врешті-решт, цей аналіз здійснено не лише на рівні європейського, американського та українського законодавства, він містить позаправові ініціативи, які лежать в основі сучасної боротьби з дезінформацією та дідфейками. Це дало змогу отримати холістичне уявлення про можливості інструментів захисту соціуму від катастрофічного впливу розвитку ІІІ.

Адаптація українського законодавства та інституційних завдань до положень та вимог Акта про штучний інтелект досліджено в частині про український досвід подолання викликів, які створює використання ІІІ за допомогою методу аналізу чинних у нашій державі нормативно-правових актів, які регулюють використання онлайн-медіа, вебсайтів та повноважень створених органів та відомств, яким належать відповідні повноваження. За допомогою застосування діалектичного методу на цій основі сформульовано висновки та виокремлено рекомендації з досліджуваної проблематики та перспектив використання ІІІ на виборах в Україні та за її межами.

Для вивчення проблематики використання функцій ШІ як у технічному, так і в перцептивному вимірах в електронному врядуванні, які зараз активно впроваджуються у світі, які імплементуються в національній площині, особливо для боротьби з ворожою дезінформацією, в майбутньому можуть використовуватися і в нашій державі для проведення виборів у більш досконалому форматі, а також вивчення викликів та занепокоєнь в усіх змістових частинах дослідження застосовано переважно метод аналізу та синтезу інформації, яка знаходиться у відкритому доступі.

Кожен змістовий підрозділ основної частини дослідження містить викладені як проміжні, так і підсумкові висновки, що дає змогу виявити логіку та послідовність міркувань, донести загальні враження та побоювання від загальносвітових тенденцій активного і не завжди контролюваного використання ШІ, перевертаючи класичні уявлення про передвиборну агітацію, проведення праймериз та саме голосування на виборах різних рівнів.

Результати та обговорення

Основні напрями впливу штучного інтелекту на соціальні взаємодії

Штучний інтелект – це здатність комп'ютерів імітувати когнітивні функції людини, зокрема навчання та вирішення проблем. Інше визначення, більш орієнтоване на політику, надала Група експертів високого рівня зі штучного інтелекту, створена Європейською комісією в 2019 р.: ШІ – це «системи, які демонструють інтелектуальну поведінку шляхом аналізу свого оточення та виконання дій – із різним ступенем автономії – для досягнення конкретних цілей». До того ж, ШІ може бути інтегрований в апаратні пристрої, як-от складні роботи, автономні транспортні засоби, дрони або додатки Інтернету речей, а також взаємодіяти поза віртуальною сферою. Імітація когнітивних функцій часто можлива завдяки машинному навчанню (МН), яке визначається як здатність технологій, створених людиною, вилучати закономірності із зібраних даних і застосовувати їх щодо нових завдань, які вони, можливо, не виконували раніше. Іншими словами, завдяки закономірностям, отриманим за допомогою МН, сучасний ШІ часто може імітувати міркування, які люди використовують для вивчення нової інформації, прийняття рішень і отримання результатів [2, с. 7].

Зміни у системі взаємодії громадянин-уряд у контексті реалізації процедур електронного голосування можуть виявлятися в різних вимірах. Аналітики [2, с. 21] абсолютно слушно виокремлюють два таких виміри, які охоплюються розвитком ШІ, – технічний вимір реалізації виборчого процесу від оголошення про проведення голосування і до встановлення його результатів та перцептивний вимір або вимір сприйняття виборцями перебігу виборчого

процесу та його етапів. Авжеж, кожен із цих вимірів матиме свої наслідки впливу ІІІ на результати волевиявлення.

На наше глибоке переконання, використання ІІІ як технічна альтернатива усталеним класичним практикам голосування на виборах, забезпечуючи скорочення впливу людського фактору на процедури ведення списків виборців, авторизації виборців, навчання членів виборчих комісій, інформування виборців про перебіг передвиборної кампанії, забезпечення кібербезпеки і протидії шахрайству у виборчому процесі та електронне голосування може принести значно більше користі. Технологічні інновації впливають на те, як організовуються та проводяться виборчі кампанії. Від традиційних засобів масової інформації, таких як радіо, телебачення та кіно, до цифрових платформ, технологічна еволюція уможливила більшу персоналізацію та ефективність політичної комунікації. ІІІ полегшує аналіз великих обсягів даних, роблячи можливими високосегментовані та персоналізовані кампанії [5, р. 65]. З іншого боку, технічні ризики, з якими стикаються виборчі процеси в епоху ІІІ, – маніпуляції з даними, фальшиве профілювання та кібератаки. Звісно, ці практики можуть вплинути на прозорість і чесність виборів, ставлячи під загрозу такі базові принципи, як свобода голосу [5, р. 65].

Більше того, сьогодні ставиться питання в принципі про підтримку життєздатності демократії та зміцнення довіри до її основних інститутів. Мова йде про акцент на критичній необхідності активної політичної та громадянської участі. Принагідно виокремити і в цьому контексті позитивний вплив ІІІ, який у майбутньому може розширити можливості громадської участі через інтернет та соціальні мережі знову ж таки з урахуванням потенційних ризиків та загроз людській свободі, виборчим процесам – навіть у стабільних демократіях – і викликати занепокоєння щодо майбутньої ерозії демократичних систем [6, р. 151].

Довіра до виборів має першорядне значення для демократії, і громадяни більш схильні голосувати та підтримувати результати виборів, коли вони сприймають виборчі процеси як такі, що заслуговують на довіру. Найбільше питання у реаліях сьогодення – наскільки поява і використання різного роду функцій ІІІ збільшують чи зменшують довіру до виборчих процедур? Дослідження науковців із різних країн показали, що респонденти однаково довіряють автоматизованим і неавтоматизованим системам, але не мають чіткого уявлення про поріг довіри, встановлений політиками, необхідний для відхилення бюлетенів. Крім того, респонденти більше звинувачують членів виборчих комісій, ніж алгоритми, коли припускаються помилок,

хоча цей результат залежить від типу помилки та партійної приналежності респондентів [7].

Використання технологій ШІ в перцептивній сфері сприйняття подій і фактів виборчих перегонів та діпфейки, які є основним інструментом передвиборної агітації, становлять велику загрозу інституту виборів як такому, адже сприяють фрагментації та поляризації громадської думки і можуть підірвати довіру до демократичних процесів.

Штучний інтелект як інструмент сучасних виборчих кампаній

Зрозуміло, що у позитивному сенсі ШІ можуть використовувати для підвищення переконливості та стримування політичних партій і кандидатів. Вона дає змогу створювати більш витончені комунікаційні стратегії та оптимізувати виборчі ресурси. Однак він також створює етичні та практичні проблеми, такі як маніпулювання реальністю за допомогою глибоких фейків і надмірна сегментація електорату [5, р. 66]. У світовій виборчій практиці такі маніпуляції почали використовувати ще 1960 р., коли у день перших в історії США теледебатів, які транслювалися онлайн, кандидат від демократів Джон Кеннеді виглядав краще за свого опонента від республіканців Річарда Ніксона. Другий напередодні пошкодив коліно, деякий час лікувався і схуднув. Через це костюм на ньому трохи висів. Без сумніву, на його фоні Кеннеді був втіленням упевненості, енергійності та життєвої сили. Американські виборці змогли не просто почути, а й побачити своїх кандидатів, і для Кеннеді цей візуальний контраст став ключем до перемоги. Телебачення допомогло йому стати президентом. Американці, які слухали дебати по радіо і не бачили втомленого і спитнілого Ніксона, віддали перевагу останньому [8].

Як би там не було, але слід констатувати, що ШІ став ключовим інструментом у сучасних політичних кампаніях, пропонуючи інноваційні методи залучення виборців, таргетованої реклами та аналізу даних. Президентські вибори у США 2024 р. – це перші загальнодержавні вибори у демократичній державі, які проведені в час стрімкого і не завжди контрольованого розвитку ШІ. Дослідники висвітлюють як переваги, так і потенційні ризики, пов'язані з використанням ШІ на політичній арені та під час президентських виборів, називаючи технологію двосічним мечем залучення виборців та дезінформації [9, р. 73]. Підстав робити такі висновки, насправді, достатньо багато. Наприклад, під час затвердження кандидата від Демократичної партії. Тоді ж стався інцидент у Нью-Гемпширі: тисячам місцевих жителів зателефонували з проханням не голосувати на праймериз наступного дня. Річ у тім, що по той бік слухавки був голос, який нагадував президента Джо Байдена – хоч то був не він [10].

Прикладом використання Deepfake під час виборів є випадок у Словаччині. За два дні до голосування у Facebook з'явився аудіозапис, на якому чути два голоси. Вони обговорюють, як можна сфальсифікувати вибори, зокрема через купівлю голосів маргіналізованої ромської меншини в країні. Словацький виборець в одному з голосів міг упізнати лідера партії «Прогресивна Словаччина» Міхала Шимечки, в іншому – Моніку Тодову з газети Denník N. Хоча сторони заявили, що аудіозапис є фейком, його публікація мала значний ефект. Річ у тім, що аудіо з'явилося у Facebook під час 48-годинної тиші у медіа та політиці. Це означало, що пост було важко широко спростувати. Пізніше було встановлено, що аудіозапис зробили за допомогою нейронної мережі [8].

Професори Корнельського університету, Сара Крепс і Даг Крінер, надіслали десятки тисяч електронних листів понад 7 тис. представників штатів. Зміст листів імітував звернення небайдужих виборців, проте половина з них була згенерована ШІ.

Експеримент показав, що за допомогою ШІ можна створити вигадані запити, спроможні заплутати передвиборчий штаб кандидата. Завдяки технології машинного навчання згенеровані тексти важко відрізнити від написаних людьми [8].

Водночас втішними є висновки авторитетного британського Інституту Алана Тюрінга. Було вивчено понад 100 національних виборів, що відбулися з 2023 р., і виявили, що «лише 19 зазнали втручання ШІ». Крім того, докази не продемонстрували жодних «чітких ознак значних змін у результатах виборів порівняно з очікуваними показниками політичних кандидатів за даними опитувань» [11].

За словами експертів, жодна організація, жоден уряд чи закон наразі не в змозі приборкати руйнівного впливу ШІ на процеси, які відбуваються.

Правове регулювання використання функцій ШІ

Щоб використання технологій ШІ не призвело до світового апокаліпсису, Європейська комісія у квітні 2021 р. уперше запропонувала прийняти Акт про штучний інтелект, який, попри всі труднощі з його розробкою, був затверджений у березні 2024 р. та вважається першим у світі нормативно-правовим актом, який регулює сферу використання ШІ.

Акт передбачає зобов'язання щодо ШІ з урахуванням його потенційних ризиків і рівня впливу в різних сферах, зокрема й у виборчій конкуренції. Акт про ШІ функціонує як законодавство щодо безпеки споживачів і застосовує «ризик-орієнтований підхід» щодо продуктів або послуг, які

використовують інструменти та функції ШІ. Таким чином, додатки зі штучним інтелектом зазнаватимуть різного ступеня перевірок залежно від рівня ризику, пов'язаного з ними. Більшість положень закону набудуть чинності через два роки після його опублікування. Однак норми, що стосуються заборонених систем ШІ, почали застосовуватися через шість місяців, а ті, що стосуються генеративного ШІ, – через 12 місяців. Правила для систем ШІ з високим ступенем ризику набудуть чинності через три роки. Щодо управління, ЄС наразі створює систему для нагляду за виконанням Акта про ШІ та моніторингу досягнень у сфері ШІ в країнах – членах ЄС. Основним компонентом цієї системи управління є Офіс з питань штучного інтелекту – централізований офіс, який працюватиме в межах Генерального директорату з питань комунікаційних мереж, контенту та технологій (DG CNECT) Європейської комісії [2, с. 10–11].

У США у грудні 2023 р. було прийнято «Закон про захист виборів від оманливого штучного інтелекту» [11]. Він дозволяє політикам через суд забороняти поширювати пов'язані із ними діпфейки. Також закон забороняє використовувати створений штучним інтелектом контент, який є оманливими, для впливу на вибори або для збору коштів. Агентство США з кібербезпеки (CISA) разом із владою окремих штатів працює над запровадженням кримінальної відповідальності для політичних акторів, які використовують створений ШІ контент для введення в оману своїх виборців або конкурентів. Окрім змін до законодавства, урядом створені та діють державні організації, як, наприклад, «DAPRA» або «National Science Foundation», які розробляють технології, щоб краще розпізнавати контент, згенерований ШІ [12; 13].

Але варто розуміти і той факт, що правовим регулюванням світове співтовариство не тільки «рятується» від згубного впливу ШІ, намагаючись таким чином встановити юридичні рамки його використання. Розвиток технологій ШІ є пріоритетом для урядів у всьому світі, мобілізуючи акторів на розробку стратегій і політик, спрямованих на прискорення та впровадження ШІ в промисловості, на ринках та в урядах. З огляду на це дослідником Фернандо Філгейрасом проаналізовано причинно-наслідковий механізм між інституційною динамікою політичних режимів та розвитком ШІ, порівнявши 30 країн, які розвиваються, щоб зрозуміти політичну та управлінську динаміку, яка пояснює результати, досягнуті завдяки політиці у сфері ШІ. Дослідження ґрунтується на даних Індексу трансформації (ВТІ) Фонду Бертельсмана та Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з використанням кількісного порівняльного аналізу на основі нечітких множин (QCA) для аналізу кейсів. Результати дослідження вражають – авторитарні країни демонструють кращі результати у сфері розвитку ШІ [14,

р. 449]. Цілком логічно зробити висновок, що саме в авторитарних країнах ШІ ніколи не буде використовуватися для зміцнення демократичних практик, натомість будь-яка традиційна демократична держава може з легкістю скотитися до диктатури за допомогою, в тому числі й ШІ.

До речі, доволі показовим є аналіз новинних статей (N = 38 787), зібраних з 12 провідних англійських газет за період з 2010 по 2023 р. для вивчення настроїв у заголовках новин на основі аналізу дев'яти сфер: вплив ШІ на бізнес, економіку та робочі місця (37,40 %), трансформації ШІ в освіті та дослідженнях (17,70 %), ШІ в національній безпеці та глобальному партнерстві (11,20 %), підриви ШІ в медіа та креативних індустріях (9,6 %), інноваційні рішення на основі ШІ (7,30 %), регулювання, етика та конфіденційність даних у сфері ШІ (6,40 %), конкуренція та динаміка ринку в технологічних галузях (4,90 %), ШІ в охороні здоров'я та боротьбі зі зміною клімату (3,47 %) показав, що газети Глобальної Півночі, такі як The Guardian та The NYT, висвітлювали ШІ негативно у 24 % заголовків новин, тоді як газети Глобального Півдня, такі як China Daily та Bangkok Post, висвітлювали ШІ позитивно у 14,5 % заголовків новин [15].

Український досвід подолання викликів, які створює використання ШІ

Відповіді на виклики, які створює ШІ у виборчій сфері, є різноманітними. Деякі технологічні платформи вжили заходів саморегулювання, наприклад, почали маркувати контент, створений за допомогою ШІ. Однак саморегулювання виявилось недостатнім, і для захисту цілісності виборчих процесів потрібне більш рішуче законодавче реагування. У деяких країнах закони, що забороняють використання «глибоких фейків» у виборчих кампаніях, вже впроваджені. ШІ пропонує як можливості, так і ризики, і його вплив на демократію залежить від того, як керувати його застосуванням і пом'якшувати його негативні наслідки. Вкрай важливо створити чітку національну та міжнародну нормативно-правову базу, яка б регулювала використання ШІ у виборчих кампаніях. Ці рамки повинні забезпечувати прозорість, справедливість і захист виборчих прав. Співпраця між урядами, виборчими інституціями, технологічними компаніями та громадянським суспільством має важливе значення для збереження цілісності та легітимності демократичних процесів у цифрову епоху [5, р. 65].

Процес вступу до ЄС передбачає відповідність критеріям вступу, йдеться, приміром, про прийняття та імплементацію європейського законодавства. Очікується, що Україна як країна-кандидат на вступ до ЄС найближчими роками інкорпорує Акт про штучний інтелект у своє національне законодавство в межах процесу вступу до Європейського Союзу. Тому розуміння Акта

про штучний інтелект є надзвичайно важливим для повного усвідомлення впливу ШІ на майбутній виборчий процес в Україні. Зокрема, Акт ЄС про штучний інтелект є підґрунтям, що має потенційний вплив на широкий спектр фундаментальних прав, зокрема таких, як право голосу, закріплене в ст. 39 Хартії основних прав Європейського Союзу, яка згадується в преамбулі до Акта про штучний інтелект. Акт про ШІ спрямований на забезпечення фундаментальних прав, демократії та верховенства права. Його ст. 48 передбачає критерії щодо визначення систем ШІ з високим ступенем ризику, які можуть завдати шкоди фундаментальним правам, зокрема й праву голосу [2, с. 10].

Відповідно до Закону України «Про медіа», який набув чинності 31 березня 2023 р., Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення (НРТР), незалежний орган, що відіграє визначальну роль у нагляді за онлайн-платформами. Цей Закон приводить українське медійне законодавство у відповідність до стандартів ЄС, зокрема до Директиви ЄС про аудіовізуальні медійні послуги. НРТР у співпраці з іншими органами відповідає за визначення та оновлення критеріїв класифікації онлайн-медіа та забезпечення дотримання законодавства у сфері медіа. Це передбачає моніторинг контенту для запобігання певним порушенням, а саме мові ворожнечі та пропаганді. Онлайн-ЗМІ можуть добровільно реєструватися в НРТР, отримуючи такі переваги, як право на державні закупівлі, державні гранти та офіційний статус журналіста. Регулятор забезпечує дотримання вимог щодо контенту та гарантує, що платформи дотримуються прозорості та правових стандартів. Водночас аналітики зауважують, що новий Закон не містить положень, які визначають, як регулювати використання ШІ або як виявляти шахрайство, якщо згенерований ШІ контент впливає на вибори. Ця прогалина засвідчує, що існує важлива сфера, де слід запровадити додаткові регуляторні заходи щодо належного або неналежного використання ШІ у виборчому контексті, щоб нові технології не підривали справедливість і доброчесність виборчого процесу в Україні [2, с. 21].

Не зачіпаючи полеміку щодо можливості проведення виборів в Україні в умовах воєнного стану та керуючись здоровим глуздом, а також однозначним і лаконічним конституційним положенням про заборону їх проведення за таких обставин, слід підкреслити малоімовірність проведення президентських виборів найближчим часом. Як наслідок, і впровадити технічні можливості ШІ у виборчій кампанії в умовах війни теж поки не має жодних перспектив хоча б тому, що Україна навіть у мирні часи, бодай у форматі пілотного проекту, не запроваджувала функцій ШІ у виборчі процеси. А у період дії воєнного стану і поготів. Хоча, ще у 2019 р. було створено Екс-

пертно-консультаційний комітет з питань розвитку сфери Штучного Інтелекту в Україні при Міністерстві Цифрової трансформації України, основне завдання якого – підвищення конкурентоспроможності України у сфері ШІ.

Однак війна спричинила цифровізацію багатьох процесів у нашій державі, яка, у свою чергу, спростила, модернізувала і прискорила соціальні транзакції, розвинула ініціативи для виявлення, захисту та протидії дезінформації, що може допомогти захистити українських виборців від цілеспрямованих інформаційних маніпуляцій та, зрештою, позитивно вплинути на можливі майбутні вибори в Україні. До таких ініціатив долучились українські стартапи Mantis Analytics [16], який обробляє тисячі повідомлень і гігабайти даних зі ЗМІ, соціальних мереж і інформаційних платформ у режимі реального часу та наносить їх на інтерактивну карту. Інший український стартап Osavul [17] аналізує вебсайти та соціальні мережі, зокрема Telegram, вимірюючи кількісні та якісні показники потенційних загроз, виявляючи першоджерело та ознаки координації між тими, хто поширює дезінформацію, за допомогою ШІ [2, с. 21]. Варто сподіватися на те, що такі ініціативи і активна цифрова політика з боку держави не тільки реально допомагатимуть у боротьбі з пропагандистськими і дезінформаційними кампаніями ворога, а й у майбутньому стануть напрацьованим ресурсом та робочою платформою у боротьбі з суто виборчими викликами.

Висновки

Експеримент у німецькому музеї з голосуванням за допомогою ШІ оголив низку питань і примусив замислитися над основними викликами, які породжує використання функцій ШІ, та, з огляду на слабку юридичну та фактичну готовність боротися з такими викликами, підкреслив скоріше вдавану фантастичність і зручність від використання сучасних технологій, і навіть глобальну загрозу всім демократичним процедурам.

Президент Швейцарії Віола Амхерд на Всесвітньому економічному форумі в Давосі попередила, що «досягнення штучного інтелекту дозволяють... неправдивій інформації виглядати все більш достовірною» і становлять загрозу для довіри [11].

Відверто кажучи, занепокоєння щодо ШІ та демократії, а особливо щодо виборів, є виправданими. Насамперед через те, що функції ШІ можуть створити альтернативну реальність, спотворити факти і видати бажане за дійсне за лічені хвилини без залучення значних ресурсів та масштабних піар-кампаній. У цій ситуації єдиним ефективним запобіжником негативного впливу ШІ на соціальні й державні процеси є прозора державна політика, щонайперше у сфері передвиборчої комунікації.

Головними завданнями на сьогодні для України є такі: почати процедури імплементації Акта про штучний інтелект у частині закріплення повноважень за органами влади, які б регулювали використання ШІ; розробити пілотні проекти використання технологій ШІ під час виборчих кампаній з метою створення перспективного плану їх впровадження; продовжувати розвивати механізми відповідального використання функцій ШІ в електронному врядуванні і на різних щаблях соціальної взаємодії; поступово та «м'яко» адаптувати урядовців, посадових і службових осіб та громадян до використання ШІ у різних сферах шляхом навчання, інформування та широкого суспільного залучення тощо.

Виборча практика довела, що використання ШІ у виборчих кампаніях суттєво трансформує політичний і демократичний ландшафт, вносить нову динаміку у виборчі процеси, впливаючи на спосіб проведення кампаній.

Однак не можна не погодитись із тим, що розвиток ШІ та адаптація до нього не повинні стати єдиним фокусом. У такому разі ми ризикуємо випустити з поля зору одвічні загрози демократії та виборам, які не мають нічого спільного з технологіями: масове позбавлення виборців виборчих прав; залякування виборчих посадових осіб, кандидатів і виборців; напади на журналістів і політиків; втрата системи стримувань і противаг; політики, що поширюють неправду; і різні форми державного гноблення (включаючи обмеження свободи слова, свободи преси та права на протест). Наукові дослідження показали, що з майже 73 країн, які проводять вибори цього року, лише 47 класифікуються як повні (або принаймні з недовіками) демократії, згідно з Our World in Data / Economist Democracy Index, а решта є гібридними або авторитарними режимами [11].

Список використаних джерел

- [1] Peterhaensel A. Smile to Vote – Political Physiognomy Analytics. URL: <https://alexanderpeterhaensel.com/smiletovote> (last accessed: 24.04.2025).
- [2] Адаптація законодавства ЄС у сфері штучного інтелекту до виборчих процесів: Шлях для України. *IFES Україна*. 2024. 38 с. URL: <https://www.ifesukraine.org/wp-content/uploads/2025/01/ifes-ukraine-artificial-intelligence-ukr.pdf> (дата звернення: 24.04.2025).
- [3] Łabuz, M., Nehring, C. On the way to deep fake democracy? Deep fakes in election campaigns in 2023. *European Political Science Open Access*. 2024. Vol. 23(4). P. 454–473. <https://doi.org/10.1057/s41304-024-00482-9>.
- [4] Асірян С. Р. Використання штучного інтелекту під час виборів, практика, загрози виборчому праву громадян та шляхи подолання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. Вип. 77(2). С. 17–22. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.2>.
- [5] Rubio, R. Does artificial intelligence redefine election campaigns and their democratic effects? [EL USO DE LA INTELIGENCIA ARTIFICIAL EN LAS CAMPACAS

- ELECTORALES Y SUS EFECTOS DEMOCRÁTICOS]. *Revista de Derecho Politico*. 2025. Vol. 122. P. 65–102. <https://doi.org/10.5944/rdp.122.2025.44742>.
- [6] Kuş Z. Artificial Intelligence and the Advancement of Civic and Political Engagement: Opportunities and Challenges for Democracy. *IGI Global Scientific Publishing*. 2025. P. 151–168. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-9015-3.ch006>.
- [7] Kennedy R., Tiede L. B., Ozer A. L., Marinov, N. Signed, Sealed, Counted? An Experimental Study of Mail-in Ballot Signature Verification. *Political Research Quarterly*. 2025. <https://doi.org/10.1177/10659129251319298>.
- [8] Пилипів І. У 2024 році понад 2 мільярди людей проголосують. Уже зараз всі хвилюються через ШІ. Що відбувається? *Економічна правда*. 2023. 19 жовт. URL: <https://epravda.com.ua/publications/2023/10/19/705624/> (дата звернення: 24.04.2025).
- [9] Usharani B. Artificial Intelligence and the 2024 US Presidential Election: A Double-Edged Sword of Voter Engagement and Disinformation. *Democracy and Democratization in the Age of AI. IGI Global Scientific Publishing*. 2025. P. 73–102. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-8749-8.ch005>.
- [10] Дідковська М. Електоральна Одиссея-2024. Як штучний інтелект впливає на президентські вибори у США. *Громадське*. 2024. 2 жовт. URL: <https://hromadske.ua/svit/231970-elektoralna-odisseia-2024-iaak-shtuchnyy-intelekt-vplyvaye-na-prezydentski-vybory-u-ssha> (дата звернення: 24.04.2025).
- [11] Simon F. M., Keegan McBride, Sacha Altay. AI's impact on elections is being overblown. September 3, 2024. URL: <https://www.technologyreview.com/2024/09/03/1103464/ai-impact-elections-overblown/> (last accessed: 24.04.2025).
- [12] Protect Elections from Deceptive AI Act. URL: <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-bill/2770/text?s=2&r=1&q=%7B%-22search%22%3A%22protect+elections+from+deceptive+ai+act%22%7D> (last accessed: 24.04.2025).
- [13] Бєдовська О. Штучний інтелект і президентські вибори США: хто кого? 24 квіт. 2024. ОПОРА. URL: https://www.oporaua.org/polit_ad/shtuchniy-intelekt-i-prezidents-ki-vibori-ssha-hto-kogo-25197?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR0SXSOJXfFfeoQfbGAe4GhSbTTgZ6xRwKce4Wg_ip73LYNn3lVGXak0qGY_aem_AbxyGLywNckCyvbkFyfJPMfQQY4aY0tEBwWpjHr-u5MoP9cOfpG-wd6cNIEx4A-87JpMlctWxDgzrmOmTtHeMdJ (дата звернення: 24.04.2025).
- [14] Filgueiras F. The politics of AI: democracy and authoritarianism in developing countries *Journal of Information Technology and Politics*. 2022. Vol. 19, issue 4. P. 449–464. <https://doi.org/10.1080/19331681.2021.2016543>.
- [15] Ittefaq M., Zain A., Arif R., Ahmad T., Iqbal A. Global news media coverage of artificial intelligence (AI): A comparative analysis of frames, sentiments, and trends across 12 countries. *Telematics and Informatics*. 2025. Vol. 96. P. 102–223. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2024.102223>.
- [16] Mantis Analytics. Protect Cognitive Security in Real [Mantis Analytics. Захист когнітивної безпеки в режимі реального часу]. URL: <https://mantisanalytics.com/> (last accessed: 24.04.2025).
- [17] Osavul – an AI-powered security against information threats [Osavul – захист від інформаційних загроз на основі штучного інтелекту]. URL: <https://www.osavul.cloud/> (last accessed: 24.04.2025).

References

- [1] Peterhaensel, A. Smile to Vote – Political Physiognomy Analytics. Retrieved from <https://alexanderpeterhaensel.com/smiletovote>.
- [2] Adapting EU legislation on artificial intelligence to electoral processes: The way forward for Ukraine. (2024). *IFES Ukraine*. Retrieved from <https://www.ifesukraine.org/wp-content/uploads/2025/01/ifes-ukraine-artificial-intelligence-ukr.pdf>.
- [3] Łabuz, M., & Nehring, C. (2024). On the way to deep fake democracy? Deep fakes in election campaigns in 2023. *European Political Science Open Access*, 23(4), 454-473. <https://doi.org/10.1057/s41304-024-00482-9>.
- [4] Asirian, S.R. (2023). The use of artificial intelligence during elections, practice, threats to the electoral right of citizens and ways to overcome them. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 77(2), 17-22. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.2>.
- [5] Rubio, R. (2025). Does artificial intelligence redefine election campaigns and their democratic effects? [EL USO DE LA INTELIGENCIA ARTIFICIAL EN LAS CAMPAÑAS ELECTORALES Y SUS EFECTOS DEMOCRÁTICOS]. *Revista de Derecho Politico*, 122, 65-102. <https://doi.org/10.5944/rdp.122.2025.44742>.
- [6] Kuş, Z. (2025). Artificial Intelligence and the Advancement of Civic and Political Engagement: Opportunities and Challenges for Democracy. *IGI Global Scientific Publishing*, 151-168. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-9015-3.ch006>.
- [7] Kennedy, R., Tiede, L.B., Ozer, A.L., & Marinov, N. (2025). Signed, Sealed, Counted? An Experimental Study of Mail-in Ballot Signature Verification. *Political Research Quarterly*. <https://doi.org/10.1177/10659129251319298>.
- [8] Pylypiv, I. (October 19, 2023). In 2024, more than 2 billion people will vote. Everyone is already worried about AI. What is going on? *Ekonomichna Pravda*. Retrieved from <https://epravda.com.ua/publications/2023/10/19/705624/>.
- [9] Usharani, B. (2025). Artificial Intelligence and the 2024 US Presidential Election: A Double-Edged Sword of Voter Engagement and Disinformation. Democracy and Democratization in the Age of AI. *IGI Global Scientific Publishing*, 73-102. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-8749-8.ch005>.
- [10] Didkovska, M. (October 2, 2024). Electoral Odyssey-2024. How artificial intelligence affects the US presidential election. *Hromadske*. Retrieved from <https://hromadske.ua/svit/231970-elektoralna-odisseia-2024-iak-shtuchnyy-intelekt-vplyvaye-na-prezydentski-vybory-u-ssha>.
- [11] Simon, F.M., Keegan McBride, & Sacha Altay. (2024). AI's impact on elections is being overblown. Retrieved from <https://www.technologyreview.com/2024/09/03/1103464/ai-impact-elections-overblown/>.
- [12] Protect Elections from Deceptive AI Act. Retrieved from <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-bill/2770/text?s=2&r=1&q=%7B%22search%22%3A%22protect+elections+from+deceptive+ai+act%22%7D>.
- [13] Bedovska, O. (April 24, 2024). Artificial Intelligence and the US Presidential Election: Who is Who? *OPORA*. Retrieved from https://www.oporaua.org/polit_ad/shtuchny-intelekt-i-prezidents-ki-vibori-ssha-hto-kogo-25197?fbclid=IwZXh0b-gNhZW0CMTAAAR0XSXSOJXfFfoQfbGAe4GhSbTTgZ6xRwKce4Wg_ip73LYN-n3lVGXak0qGY_aem_AbxyGLyWnckCyvbkFyfJPMfQQY4aY0tEBwWp-jHr-u5MoP9cOfpG-wd6cNItEx4A-87JpMlctWxDgzrmOmTtHeMdJ.

- [14] Filgueiras, F. (2022). The politics of AI: democracy and authoritarianism in developing countries *Journal of Information Technology and Politics*, 19(4), 449-464. <https://doi.org/10.1080/19331681.2021.2016543>.
- [15] Ittefaq, M., Zain, A., Arif, R., Ahmad, T., & Iqbal, A. (2025). Global news media coverage of artificial intelligence (AI): A comparative analysis of frames, sentiments, and trends across 12 countries. *Telematics and Informatics*, 96, 102223. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2024.102223>.
- [16] Mantis Analytics. Protect Cognitive Security in Real [Mantis Analytics. Real-time cognitive security protection]. Retrieved from <https://mantisanalytics.com/>.
- [17] Osavul – an AI-powered security against information threats [Osavul – protection against information threats based on artificial intelligence]. Retrieved from <https://www.osavul.cloud/>.

Катерина Олександрівна Павшук

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри конституційного права України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0588-4178

Kateryna O. Pavshuk

Ph.D. in Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Constitutional Law of Ukraine
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: k.o.pavshuk@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0588-4178

Рекомендоване цитування: Павшук К. О. «Усміхнися і проголосуй»: чи викликає довіру використання штучного інтелекту на виборах? *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 20–36. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.328486>.

Suggested Citation: Pavshuk, K.O. (2025). "Smile to Vote": is the use of Artificial Intelligence in Elections Credible? *Problems of Legality*, 169, 20-36. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.328486>.

Статтю подано / Submitted: 30.04.2025
Доопрацьовано / Revised: 25.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025
Опубліковано / Published: 02.07.2025

Право слідування на оригінали художніх творів за законодавством Європейського Союзу

Валентина Миколаївна Троцька*

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України,

Київ, Україна

**e-mail: v.trotska@ukr.net*

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою правового аналізу норм законодавства ЄС, що передбачають охорону прав авторів художніх творів. Таке дослідження є необхідним та своєчасним з огляду на євроінтеграційний вектор подальшого удосконалення законодавства у сфері авторського права України. Мета статті полягає в дослідженні сучасного стану охорони прав авторів художніх творів згідно з законодавством ЄС, висвітленні проблематики його застосування на практиці. У дослідженні застосовано загальнонаукові (історичний, логічний, системний), правові (порівняльно-правовий, логіко-юридичний) та інші методи наукового аналізу. Досліджено питання гармонізації та уніфікації норм законодавства держав – членів ЄС з урахуванням Директиви 2001/84/ЄС про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва. Проаналізовано законодавство у сфері авторського права окремих держав – членів ЄС на предмет існування уніфікації положень про право слідування. Зроблено акцент на проблемних питаннях, пов'язаних із перепродажем творів, представлених у цифровій формі, зокрема за допомогою технології NFT. Визначено проблемні питання, що виникають на практиці у зв'язку з транскордонним перепродажем оригіналів художніх творів. Надано відповідь на питання: чи з прийняттям Директиви ЄС вдалося досягти поставленого завдання – забезпечити авторам творів належний, ефективний та уніфікований рівень охорони авторського права при перепродажі художніх творів? На підставі проведеного дослідження зроблено висновки про те, що прийняття Директиви ЄС дозволило забезпечити належний, ефективний рівень правової охорони прав авторів у частині наділення їх правом на одержання справедливої винагороди за перепродаж творів. Проте не вдалося досягти повної уніфікації норм законодавства держав – членів ЄС. Доведено, що в світі існує дисбаланс в охороні прав авторів при перепродажу оригіналів художніх творів. Обґрунтовано, що існує потреба у вирішенні питання подолання транскордонних обмежень, зокрема й шляхом прийняття міжнародного договору про право слідування.

Ключові слова: авторське право; художні твори; перепродаж; законодавство ЄС; технології NFT.

The Resale Right to Original Works of Art in Accordance with the Legislation of the European Union

Valentyna M. Trotska*

*Rights Department of the Intellectual Property Scientific Research Institute
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,*

Kyiv, Ukraine

**e-mail: v.trotska@ukr.net*

Abstract

The relevance of the research topic is due to the need for a legal analysis of the study the norms of EU legislation providing for the protection of the rights of authors of works of art. Such a research is necessary and timely given the European integration vector of the further improvement of the copyright legislation in Ukraine. The purpose of the article is to study the current state of protection of authors' rights to works of art under EU law, and to highlight the issues of its application in practice. The study applies general scientific (historical, logical, systemic), legal (comparative legal, logical and legal) and other methods of scientific analysis. The article analyses the issues of the harmonisation and unification of the legislation of the EU Member States in accordance with Directive 2001/84/EC on the resale right for the benefit of the author of an original work of art. The author analyses the norms of copyright laws of individual EU Member States to determine whether there is legal unity in the norms on the resale right. The article examines the problematic issues related to the resale of digitally presented works, in particular, through NFT technology. The author notes the problematic issues arising in the practice in connection with the cross-border resale of an original work of art. The author answers the following question: has the EU Directive achieved the objective set when it was adopted - to provide authors with an appropriate, effective and unified level of copyright protection for the resale of works of art? Based on the study, the author concludes that the adoption of the EU Directive has ensured an appropriate and effective level of legal protection of authors' rights in terms of granting them the right to receive fair remuneration for the resale of works. However, it was not possible to achieve full unification of the legislation of the EU Member States. It is proved that there is an imbalance in the protection of authors' rights in the resale of an original work of art in the world. It is substantiated that there is a need to address the issue of overcoming cross-border restrictions, in particular, by the adopting an international treaty on the resale right.

Keywords: copyright; work of art; the resale; EU law; NFT technology.

Вступ

Законодавство Європейського Союзу (далі – ЄС) у сфері авторського права передбачає високий рівень правової охорони, який виходить за межі мінімальних стандартів, встановлених у міжнародних договорах у цій сфері. Це стосується й права авторів на одержання справедливої винагороди як частки відрахувань від кожного перепродажу оригіналу художнього твору (далі – твір) через галереї, аукціони тощо, яке прийнято називати «правом слідування», чи «правом перепродажу» (*droit de suite, resale rights*). Закріплення такого права надає правові підстави для одержання авторами (чи їх спадкоємцями) винагороди, а також зобов'язує продавців (чи посередників) виплачувати таку винагороду, як правило, через організації колективного управління.

Про масштаби ринку перепродажу творів мистецтва свідчать дані, наведені у Посібнику щодо права автора на перепродаж, розміщеному на вебсайті Всесвітньої організації інтелектуальної власності (далі – ВОІВ). Згідно з аналізом офіційних щорічних звітів організацій колективного управління за 2023 р., наприклад, організація ADAGP (Франція) збрала за перепродаж творів винагороду в розмірі 18 604 032 євро, HUNGART (Угорщина) – 442 299 євро, EAU (Естонія) – 107 528 євро, SPAUTORES (Португалія) – 42 930 євро, PICTOTRIGHT (Нідерланди) – 818 918 євро [1, с. 84–85]. Це досить значні суми, які після розподілу підлягають виплаті організаціями авторам (чи їх спадкоємцям), за вирахуванням адміністративних та інших обов'язкових зборів. Однак, попри вказані статистичні дані, як засвідчує правовий аналіз норм міжнародного законодавства та законодавства ЄС, практики його застосування існують проблемні питання, які впливають на рівень забезпечення охорони та захисту прав авторів (чи їх спадкоємців) при перепродажі творів. Існують особливості застосування норм законодавства, виходячи з того, що законодавство про авторське право має територіальний характер. Це негативно позначається на доходах авторів в умовах переміщення та перепродажу творів на територіях різних держав, зокрема й тих, у законодавстві яких положення про право слідування відсутні, тож, автори (чи їх спадкоємці) не мають правових підстав вимагати виплати винагороди. Крім того, існують виклики, пов'язані зі зростанням популярності цифрових технологій і цифрового мистецтва, з огляду на перепродаж творів, представлених у цифровій формі, зокрема за допомогою технології NFT. Для належної охорони та дієвого захисту авторського права існує потреба в гармонізації, уніфікації норм законодавства різних країн. У цьому контексті прийняття в ЄС окремого нормативного акта – Директиви ЄС стало важливим кроком для подолання розбіжностей у законодав-

стві держав – членів ЄС. Виходячи з наведеного, дослідження формування та розвитку законодавства ЄС, а також практики його застосування, в тому числі й судової, є актуальним завданням. Питання забезпечення належної та ефективної охорони і захисту авторського права набувають особливої актуальності з огляду на подальший вплив на удосконалення законодавства в сфері авторського права України, яка у 2022 р. набула статусу на членство в ЄС. Нижченаведене дослідження положень Директиви ЄС, опрацювання праць іноземних та вітчизняних науковців покликане дати відповідь на запитання: чи з прийняттям та впровадженням норм відповідної Директиви ЄС вдалося вирішити основні завдання, що ставилися при її прийнятті? Оцінка досягнення цілей, поставлених при прийнятті норм Директиви ЄС, висвітлення проблемних питань дозволить сформулювати розуміння правових та практичних наслідків у контексті їх впливу на розвиток авторського права, визначити подальші кроки, які пропонуються для його ефективної реалізації.

Виходячи з наведеного, метою роботи є аналіз сучасного стану охорони прав авторів творів згідно з законодавством ЄС, визначення основних завдань, що ставилися при прийнятті цього законодавства в контексті його впливу на розвиток авторського права, а також оцінка іноземними та вітчизняними науковцями вирішення таких завдань та досягнення поставлених цілей.

Матеріали та методи

Для досягнення вказаної мети у роботі застосовано загальнонаукові (історичний, логічний, системний, синергетичний), правові (порівняльно-правовий, логіко-юридичний) та інші методи наукового аналізу та пізнання. Зокрема, за допомогою історичного методу досліджувався розвиток правового регулювання відносин згідно з міжнародними нормами законодавства у сфері авторського права в контексті права слідування, визначення яких вплинуло на передбачення в національних законодавствах відповідних правових підходів, зокрема й до формування та удосконалення відповідних норм законодавства ЄС у сфері авторського права. Окреслено динаміку впровадження норм про право слідування в законодавстві різних держав – членів ЄС. Системний метод пізнання економічних, суспільних, у тому числі правових явищ сприяв визначенню специфіки відносин, пов'язаних із правом слідування, збору та виплати винагороди авторам (чи їх спадкоємцям) за перепродаж творів, виокремленні винятків, пов'язаних із цим правом порівняно із загальними нормами, передбаченими у законодавстві в сфері авторського права. Порівняльно-правовий метод дозволив проаналізувати законодавство ЄС (положення Директиви ЄС) та законів про авторське право окремих держав – членів ЄС, на основі чого дійти висновків щодо

необхідності подальшого удосконалення законодавства з метою його уніфікації задля ефективного забезпечення права слідування в частині одержання авторами (чи їх спадкоємцями) справедливої винагороди за перепродаж творів з огляду на особливості міжнародних норм, за якими передбачено закріплення положень про право слідування, що мають необов'язковий (факультативний) характер, а також територіального характеру законодавства про авторське право. При цьому метод порівняння дав можливість виявити окремі розбіжності між положеннями Директиви ЄС та нормами законів у сфері авторського права держав – членів ЄС, а також висвітлити проблемні питання при застосуванні норм про право слідування на практиці. Пізнавальний метод дав змогу проаналізувати судові рішення, що стосувалися спорів, пов'язаних із виплатою справедливої винагороди авторам, захисту їх прав у разі перепродажу оригіналів творів у різних країнах, включаючи тих, у законодавстві яких норми про право слідування відсутні. Логічний метод дав змогу виявити взаємозв'язки, пов'язані із передбаченням у законодавстві норм про право слідування, а також застосуванням таких норм на практиці, зокрема й узагальнити проблемні аспекти, пов'язані з механізмом виплати справедливої винагороди та її одержання авторами. Метод комплексного аналізу використано для детального дослідження та визначення поняття й основних ознак, притаманних праву слідування, а формально-юридичний (логіко-юридичний) метод – для обґрунтування висновків щодо вирішення поставлених завдань та досягнення цілей при формуванні норм законодавства та правозастосуванні. Синергетичний метод застосовано при дослідженні міжнародно-правових норм та положень Директиви ЄС, що дозволив виявити взаємопов'язану систему врегулювання правових відносин, які перебувають у динаміці з огляду на можливість перепродажу творів не лише в одній країні, а в різних країнах світу, як матеріальній, так і в цифровій формах. Наведені методи наукового аналізу та пізнання стали основою цього дослідження і допомогли розкрити проблематику та описати шляхи вирішення проблемних питань.

Емпіричну базу дослідження становили нормативно-правові акти, зокрема міжнародні конвенції у сфері авторського права, Директива ЄС, законодавство у сфері авторського права окремих держав – членів ЄС, у частині правового аналізу положень про право слідування. Дослідження проводилося на базі опрацювання наукових робіт іноземних (переважно європейських) та українських учених. Для дослідження практики застосування норм законодавства проаналізовано окремі судові справи та рішення, що стосуються вирішення спорів, пов'язаних із порушеннями авторського права в частині реалізації положень про право слідування. Для визначення перспективних

шляхів вирішення проблемних питань опрацьовано матеріали, розміщені на офіційному вебсайті ВОІВ. На підставі проведеного комплексного дослідження питань формування та розвитку законодавства ЄС у розрізі положень про право слідування узагальнено та сформульовано висновки.

Результати та обговорення

Започаткування права слідування

Говорячи про започаткування права слідування, науковці найчастіше згадують дві події, що привернули увагу до прав художників стосовно перепродажу їх творів. Перша – історія художника Ж.-Ф. Мілле, який у 1860 р. продав картину «Ангел» (*L'Angelus*) за 1000 франків, а після його смерті її продали на аукціоні за 553 000 франків. Ні автор за життя, ані його спадкоємці, які жили в скрутних побутових умовах, не отримали доходу від перепродажу твору. Друга – історія, пов'язана з картиною «Відлига» (*Thaw*) Р. Раушенберга, що була продана ним за 900 доларів у 1958 р., а через певний час ця картина була реалізована на аукціоні за 85 000 доларів [2]. Автор, на відміну від аукціону, не отримав доходу від перепродажу його роботи. Визнавши такі та подібні випадки, коли твори можуть продаватися дорожче, ніж за ціною, за якою вони були вперше придбані, несправедливими, автори та захисники їх прав порушили питання про внесення доповнень до законодавства про авторське право з метою закріплення за авторами спеціального права на одержання справедливої винагороди у разі перепродажу їхніх творів. Положення про право слідування були вперше передбачені у законодавстві Франції (1920) та згодом закріплені в законах інших європейських країн (Бельгія, 1921 р., Чехословаччина, 1926 р., Польща, 1935 р., Італія 1941 р., Німеччина, 1965 р., Данія, 1990 р.)

На міжнародному рівні право слідування визначено у ст. 14ter Бернської конвенції про охорону літературних і художніх творів, зі змінами 1967 р. (далі – Бернська конвенція) [3], а саме: щодо оригіналів творів мистецтва і оригіналів рукописів письменників і композиторів автор, а після його смерті особи або установи, уповноважені національним законодавством, користуються невідчужуваним правом часткової участі в кожному продажу твору, що йде за першим його відступленням, здійсненим автором твору. При цьому вказано, що охорона може бути витребувана в будь-якій країні Союзу, за умови, коли законодавство країни, до якої належить автор, це дозволяє, і в обсязі, що допускається законодавством країни, якій витребується ця охорона (ст. 14ter (2)). Тобто закріплено факультативний принцип, за яким введення відповідних норм до законодавства не є обов'язковим та залежить від вибору держави. У зв'язку з цим науковці, аналізуючи норми Бернської

конвенції, звертають увагу на досить «розпливчате визначення, яке залишає широке поле для маневру для національного законодавства. Це пояснює різноманіття або навіть плутанину щодо реалізації права слідування в національному законодавстві» [4]. У доктрині факультативний принцип часто зазнає критики. Зокрема, зазначається, що на практиці фактично автори можуть одержати винагороду в рамках реалізації права слідування «лише тоді, коли їхні твори продаються в країнах, де існує це право або де діють взаємні домовленості щодо права перепродажу на твори художника» [5]. Завдання забезпечення належної та ефективної охорони прав авторів було, є та залишається актуальним для всіх країн, зокрема й тих, які входять до регіональних співтовариств.

Основні завдання закріплення права слідування у законодавстві ЄС

У законах держав – членів ЄС, як і інших країн світу, тривалий час застосовувався факультативний принцип введення норм про право слідування, а ті норми, що були передбачені у законах окремих держав, відрізнялися. Розбіжності щодо права слідування у законодавстві держав – членів ЄС мали негативний вплив на функціонування та розвиток внутрішнього арт-ринку, що фактично виявлялося в нерівному ставленні до авторів залежно від того, де продаються їхні твори, створюючи можливість для маневру з перепродажу творів на ринку тих держав, в яких право слідування не передбачено, тож, існувала можливість не платити винагороду авторам (чи їх спадкоємцям).

З метою усунення таких розбіжностей у 2001 р. прийнято Директиву Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27 вересня 2001 р. про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва [6] (далі – Директива ЄС). На дату прийняття Директиви положення про право слідування були передбачені в національному законодавстві у сфері авторського права більшості держав – членів ЄС. Проте положення мали відмінності, а саме: відмінності щодо переліку творів, на які поширюється право, осіб, що мають право отримувати винагороду, застосовних ставок, транзакцій, які є підставою для виплати винагороди та бази її нарахування. Отже, це право стало чинником, який сприяв виникненню спотворень конкуренції, а також переміщенню продажів у межах Співтовариства (п. 9 преамбули Директиви ЄС). Згідно з приписами п. 3 преамбули Директиви ЄС мета її прийняття полягала в тому, щоб забезпечити авторам участь в економічному успіху їх творів, а також допомогти встановити рівновагу між економічним становищем авторів творів графічного і пластичного мистецтва й авторів інших творів, які отримують вигоду від подальшого використання своїх творів. Для досягнення поставленої мети перед розробниками цієї Директиви постало

завдання забезпечити авторам художніх творів належний, ефективний рівень правової охорони, зокрема й шляхом досягнення гармонізації та уніфікації норм законодавства.

Варто врахувати, що врегулювання правовідносин шляхом прийняття Директив передбачає подальшу гармонізацію національного законодавства державами – членами ЄС. Особливістю законодавства про авторське право є те, що воно має територіальний характер. Кожна держава – член ЄС зобов'язується привести норми національного законодавства у відповідність до Директив, при цьому залишаючи за собою «право вибору форм і методів національним органам влади» [7, с. 28]. Право вибору подекуди не сприяє гармонізації, уніфікації норм законодавства та відповідно позначається на практиці їх реалізації. Як зазначає Р. Б. Хугенхольц, територіальність була та залишається «справжньою ахіллесовою п'ятою гармонізації», законодавство «залишається по суті національним, оскільки кожна держава-учасниця дотримується власного національного законодавства про авторське право...» [8, с. 86]. Для обґрунтування наведеного пропонуємо розглянути ключові положення та проаналізувати, чи вдалося з прийняттям Директиви ЄС досягти зазначеного вище завдання щодо забезпечення авторам творів належного, ефективного та уніфікованого рівня охорони авторського права при перепродажу творів.

Поняття та основні ознаки права слідування

За визначенням, наведеним у пп. 1 та 2 преамбули до Директиви ЄС, право слідування – це право автора оригінального твору графічного чи пластичного мистецтва, що не може бути відступленим або відчуженим, на отримання економічної вигоди від подальших продажів відповідного твору. Це майнове право, яке надає можливість автору / митцю отримувати винагороду за подальше відчуження твору.

Основними ознаками, притаманними цьому праву, виходячи з аналізу положень статей 1 та 2 Директиви ЄС, є те, що право слідування:

- поширюється на твори графічного чи пластичного мистецтва в матеріальній формі;
- належить автору, а після його смерті переходить до спадкоємців автора і діє до спливу строку чинності майнових прав на твір;
- застосовується лише після першого відчуження твору автором;
- є невідчужуваним, від якого не можна відмовитися (навіть заздалегідь).

Директива ЄС у контексті права слідування містить низку винятків порівняно із загальними нормами, передбаченими в законодавстві у сфері авторського права.

Перш за все право слідування виникає лише щодо обмеженого переліку творів, а саме поширюється на: оригінали творів графічного чи пластичного мистецтва, за умови, що їх створив сам митець або що вони є копіями, які вважаються оригінальними творами мистецтва (ст. 2 Директиви ЄС). При цьому, на відміну від об'єктів, зазначених у ст. 14ter Бернської конвенції, за нормами Директиви ЄС право не застосовується до оригінальних рукописів письменників та композиторів (п. 19 преамбули Директиви ЄС). Досліджуючи причини виключення рукописів із переліку об'єктів, С. Рікетсон пояснює це тим, що «відносно мало країн наразі надають таке право на рукописи», «аргументи на користь зв'язку права слідування із правами авторів рукописів набагато слабкіші», ніж у випадках із художніми творами [9]. З розвитком цифрового середовища цей зв'язок втрачається дедалі більше, оскільки все рідше створюються літературні та музичні твори у матеріальній формі. Відповідно, право слідування не поширюється на рукописи, тому при їх перепродажу на території держав – членів ЄС не передбачено виплату винагороди їх авторам (чи спадкоємцям).

Винятком, пов'язаним із правом слідування, є також те, що сфера застосування цього права не поширюється на перепродаж між приватними особами, музеями, які є некомерційними і відкритими для громадськості (п. 18 преамбули Директиви ЄС). Як зазначається у роз'ясненнях М.-А. Феррі-Фалл, С. Рікетсона, «ця причина виключення приватних продажів є достатньо очевидною – складність ідентифікації та відстеження таких транзакцій, але, ймовірно, це призводить до значного розриву в доходах художників від таких перепродажів» [10]. Зазначений виняток для приватних осіб, діяльність яких за своєю природою не є загальнодоступною для третіх сторін, на практиці може створювати умови для виведення ринку перепродажу творів у приватну площину. Отримати, чи відстежити інформацію про перепродаж творів через приватних осіб неможливо. Це призводить до того, що автори (чи їх спадкоємці) не отримують дохід (винагороду) від приватних транзакцій. Науковці, розглядаючи ці питання, пропонують переглянути підходи до винятків для приватних осіб, визначені в Директиві ЄС. Щоб уникнути зловживань, М.-А. Феррі-Фалл, С. Рікетсон пропонують передбачити заходи щодо відстеження транзакцій шляхом: ведення реєстру будь-яких професіоналів ринку мистецтва; можливості, у випадках, передбачених законодавством, перегляду бухгалтерських записів професіоналів ринку мистецтв; зобов'язання щодо їх звітності тощо. Оскільки збір, розподіл та виплату винагороди авторам (чи їх спадкоємцям) у рамках реалізації права слідування, як правило, здійснюють організації колективного управління, зазначається, що ці організації мають бути наділені вказаними повнова-

женнями. Звісно, здійснення перевірки, в тому числі фінансової, потребує чіткого визначення правових підстав та порядку перевірки. У Директиві ЄС відповідні положення відсутні.

Ще одним винятком, пов'язаним із правом слідування, є те, що витребування виплати винагороди за перепродаж твору має строковий характер. Так, право не застосовується до дій з перепродажу, якщо продавець набув у власність твір безпосередньо від автора менше ніж за три роки до зазначеного перепродажу, і якщо ціна перепродажу не перевищує 10 000 євро (ст. 1 (3) Директиви ЄС).

Проблемні питання застосування норм на практиці

Згідно зі ст. 4 Директиви ЄС визначена чітка система виплати винагороди, яка складається зі шкали ставок для кількох цінових діапазонів. Ставки виплати винагороди розраховуються від 4 до 0,25 % ціни продажу. При цьому максимальна початкова ціна продажу твору встановлена на рівні 3000 євро. Тож, автор твору має право одержати винагороду, якщо ціна перепродажу дорівнює або перевищує 3000 євро. Проте окремі держави – члени ЄС встановили у законодавстві ціну нижчою, ніж 3000 євро. Наприклад, за законодавством Франції – винагорода не виплачується, якщо ціна перепродажу твору становить менше 750 євро (ст. R122-5 Кодексу) [11], Данії – 300 євро (ст. 38 (2) Закону Данії) [12], Фінляндії – 255 євро (ст. 26і Закону) [13], Німеччини – 400 євро (ст. 26 Закону) [14]. Як бачимо, у законодавстві окремих держав – членів ЄС підвищено поріг виплати винагороди авторам (чи їх спадкоємцям) порівняно з нормами Директиви ЄС. При цьому гранична ціна відрізняється, що може призводити до питань виплати винагороди у разі перепродажу творів на території відповідних держав.

Відмінними в національному законодавстві є і норми про визначення особи, яка має виплачувати винагороду. Згідно зі ст. 1 (4) Директиви ЄС обов'язок з виплати винагороди авторам (чи їх спадкоємцям) покладається на продавців, але держави-члени можуть передбачити, що одна з фізичних чи юридичних осіб, яка не є продавцем, повинна самотійно або спільно з продавцем нести відповідальність за виплату винагороди. У більшості законів держав – членів ЄС передбачено, що винагороду виплачує продавець. Однак є держави – члени ЄС, які такий обов'язок покладають на продавця, або посередника (наприклад, ст. 38 (2) Закону Данії) [12], на продавця і посередника, а також на покупця, якщо в акті перепродажу немає іншого професіоналу арт-ринку, крім покупця (ст. 26k Закону Фінляндії) [13], на посередника, якщо продавець не є професіоналом ринку мистецтва (ст. 26n

Закону Швеції) [15]. Про можливість виплати винагороди не лише продавцем свідчить і аналіз судової практики.

Так, у рішенні Суду ЄС у справі *Christie's France SNC v Syndicat national des antiquaries* надано роз'яснення питання, а саме: чи слід тлумачити ст. 1 (4) Директиви так, що продавець у кожному випадку зобов'язаний виплачувати винагороду за перепродаж, чи можливе будь-яке відхилення від цього положення шляхом укладення угоди. Зазначено, що ст. 1 (4) Директиви ЄС «повинна тлумачитися як така, що не перешкоджає особі, яка виплачує роялті від перепродажу, визначеній національним законодавством, незалежно від того, чи є вона продавцем або професіоналом арт-ринку, що є стороною угоди, домовитися з будь-якою іншою особою, включаючи покупця, про те, щоб ця інша особа остаточно несли, повністю або частково, витрати, пов'язані з виплатою роялті, за умови, що договірна домовленість такого роду не впливає на зобов'язання і відповідальність, які особа, яка виплачує роялті, має перед автором» [16]. Суть полягає в тому, що в будь-якому випадку автору (чи його спадкоємцю) згідно із вимогами (умовами) законодавства має бути виплачено винагороду, але особа має право вибору, як зробити це найбільш ефективним способом.

В умовах існування глобального ринку та, відповідно, можливості перепродажу творів на території різних держав – членів ЄС, існує потреба, щоб норми про право слідування були максимально уніфікованими, не створюючи умов для їх різного тлумачення та застосування. Досліджуючи ці питання, М. Веллер наголошує, що «у межах європейського внутрішнього ринку принцип вибору форм і методів реалізації має бути врахований так, щоб єдине законодавство регулювало право перепродажу твору художника» [17].

Відповідно до ст. 7 (1) Директиви ЄС автори (чи їх спадкоємці), які є громадянами третіх країн, повинні користуватися правом слідування на підставі цієї Директиви та законодавства відповідної держави-члена, тільки якщо законодавство країни, громадянином якої є автор (спадкоємець), надає охорону права слідування у цій країні авторам (спадкоємцям) із держав-членів. Утім на практиці можуть виникати ситуації, пов'язані із транскордонним перепродажем творів, не лише на територіях держав – членів ЄС, а й на території країни, яка не є учасницею ЄС. Виходячи з територіального характеру законодавства про авторське право в розрізі права слідування, автори, які є громадянами країн, що не входять до переліку держав – членів ЄС, можуть скористатися правом слідування, якщо законодавство їх країни наділяє авторів таким правом.

Серед світових країн-лідерів арт-ринку, наприклад у законодавстві про авторське право таких країн, як США, Китай, Швейцарія, положення про право слідування не передбачені. Відповідно, автори цих країн не наділені правом на одержання винагороди, а щодо виплати винагороди авторам інших країн при перепродажу їхніх творів часто виникають проблемні питання. Досліджуючи ці питання, М. Веллер зазначає, що «у кожній державі-члені існує гарантований мінімальний рівень права перепродажу твору художника. Але значні відмінності залишаються, і транскордонні перепродажі є принаймні такими ж складними, як і раніше, хоча такі перепродажі мають вирішальне значення для належного функціонування європейського внутрішнього ринку. Директива замовчує про це питання» [17].

У зв'язку з цим виникають спірні ситуації щодо застосування права слідування на території держави – члена ЄС та країни, у законодавстві якої таке право не передбачено. Наприклад, згідно з матеріалами судової справи *Joseph Beuys v Bundesgerichtshof* на аукціоні у Великій Британії було перепродано твір художника Й. Бойса. Організація колективного управління в Німеччині (*BildKunst*) вимагала через суд виплати від перепродажу частки відрахувань у розмірі 5 % відповідно до ст. 26 Закону Німеччини «Про авторське право» (у редакції, що діяла на момент виникнення спору). Суд відмовив організації в задоволенні позову, виходячи з того, що перепродаж має розглядатися «як юридичний акт передачі права власності, а не юридичний акт укладення договору купівлі-продажу» [18].

Протилежне рішення прийнято у справі *Alfred Ahlers Aktiengesellschaft v Bild-Kunst*. Компанія продала твори Е. Л. Кірхнера та Ф. Марка іншій компанії на території Швейцарії. На відміну від попереднього судового рішення, Суд взяв до уваги докази позивача у справі – організації колективного управління (*Bild-Kunst*). Організація стверджувала, що термін «перепродаж» у розумінні ст. 26 Закону Німеччини «Про авторське право» передбачає всю операцію, що складається з договірних зобов'язань та юридичного акта передачі права власності. Договір купівлі-продажу укладено на території Німеччини. Суд, взявши цей факт до уваги, дійшов висновку, що має застосовуватися законодавство Німеччини, отже, має бути виплачена винагорода. Спір вирішено на користь позивача [18].

Шляхи вирішення проблемних питань

З аналізу наведених прикладів виходить, що справи про застосування норм про право слідування у випадках транскордонного перепродажу творів є досить складними, а судові рішення – різними. Це не сприяє правовій передбачуваності. Для вирішення проблемних питань щодо належної виплати

винагороди авторам (чи їх спадкоємцям), як варіант, пропонується укласти двосторонні угоди з країнами, у законах яких не передбачено норми про право слідування. Укладення такої угоди має ґрунтуватися на волі їх сторін не лише до реалізації прав, а й до виконання зобов'язань. Однак укладання таких договорів може вирішити питання лише для окремих країн (їх авторів).

З метою більш загального підходу до вирішення проблемних питань пропонується прийняття окремого міжнародного договору про право слідування. Такий проєкт розроблено та представлено на вебсайті ВОІВ у роботі С. Рікетсона [9]. Вчений стверджує, що «ризики зміщення перепродажів творів на інші ризики зменшуватимуться з прийняттям міжнародного договору, що сприятиме посиленню охорони прав та стимулюватиме введення норм про право слідування до законодавства країн, в яких такі положення відсутні» [9, с. 48]. Питання про право слідування запропоновано до розгляду ще у 2015 р. та нині перебуває на порядку денному Постійного комітету з авторського права та суміжних прав ВОІВ.

Перепродаж творів за допомогою технології NFT

Ще одним аспектом, пов'язаним із правом слідування, якого неможливо оминати увагою, є питання перепродажу творів, представлених у цифровій формі, зокрема за допомогою технології NFT (невзаємозамінний токен). Згідно з п. 2 преамбули до Директиви ЄС предметом права слідування є матеріальний твір, тобто носій, у якому втілено охоронюваний твір. Виходячи з цього норми Директиви ЄС не охоплюють відносини, пов'язані з онлайн-перепродажем твору, зафіксованого в специфічній цифровій токенізованій формі. Водночас на практиці існують договірні відносини, на основі яких сторонами можуть бути визначені у смарт-контракті умови, зокрема й щодо виплати частки відрахувань від кожного перепродажу твору. Розглядаючи позитивні сторони укладання смарт-контракту, Л. Хафтен-Шик, А. Вітакер зазначають, що завдяки такій формі договірних відносин «закладено основу для потенційно потужного механізму фінансування через умови виплати роялті від перепродажу твору, передбачені договором. Технологія блокчейн докорінно змінює ризики неповного укладання контрактів і знижує транзакційні витрати, роблячи умови договору дієвими для художника» [19]. Водночас інші вчені не поділяють такого оптимізму, зазначаючи про можливі технічні моменти, які дозволяють винагороду не виплачувати. Так, М. Д. Мюррей акцентує увагу на трьох моментах: 1) смарт-контракти лише дозволяють виплачувати винагороду при перепродажу, але вони не гарантують цього, оскільки є способи оминати виплату; 2) винагорода

може бути передана без використання платформи за допомогою переказу «з гаманця на гаманець», що називається виведенням транзакції «поза ланцюгом»; 3) з часом на платформі можуть бути використані нові протоколи смарт-контрактів, але вже продані твори залишаються з тим самим протоколом, який використовувався під час їх створення [20, с. 214–215]. На інші можливі технічні та правові моменти щодо виплати винагороди звертає увагу й Л. Майданник, обґрунтовуючи, що «особа, на користь якої відраховуватиметься частка від перепродажу, не завжди є автором твору, до того ж перевірити цей факт не завжди можливо. Оскільки таке положення передбачено у смарт-контракті, то від нього можна відмовитися як від договірної домовленості сторін, що прямо суперечить природі права слідування» [21, с. 95]. Нині відповідні відносини щодо виплати винагороди за перепродаж творів за допомогою технології NFT на основі смарт-контрактів, ані в міжнародному законодавстві у сфері авторського права, ані в Директиві ЄС, не врегульовані. Втім, через зростання популярності технологій NFT і цифрового мистецтва, пов'язані з цим правові аспекти можуть стати предметом подальших досліджень та прийнятих рішень.

Висновки

Прийняття Директиви ЄС, норми якої ґрунтуються на забезпеченні високого рівня охорони авторського права порівняно з положеннями Бернської конвенції, сприяли гармонізації законодавства держав – членів ЄС. Наділення авторів правом слідування дозволило вирішити поставлене завдання – забезпечити належний, ефективний рівень правової охорони прав авторів (їх спадкоємців) у частині виплати їм справедливої винагороди за перепродаж творів. Проте через територіальний характер законодавства про авторське право, а також рекомендаційний характер вибору форм та методів врахування норм Директиви ЄС, окремі положення про право слідування у законах держав – членів ЄС наразі відрізняються (зокрема, це стосується визначення платника винагороди, розрахунку початкової ціни продажу твору тощо), що не дає можливості стверджувати про досягнення уніфікації положень законодавства.

На сьогодні у світі існує дисбаланс в охороні прав авторів при перепродажі оригіналів художніх творів між країнами, в законодавстві яких передбачені норми про право слідування, та країнами, закони яких не містять таких положень. До того ж існує потреба у вирішенні питання щодо подолання транскордонних обмежень, спричинених розвитком цифрового середовища та можливістю онлайн-перепродажів творів у цифровій формі. З метою вирішення проблемних питань пропонується на рівні ВОІВ прийняти міжнародний договір про право слідування. Прийняття такого документа може

пришвидшити введення у законодавство країн положень про право слідування, що дозволить вирішити питання транскордонного перепродажу творів та належної виплати винагороди авторам (чи спадкоємцям) художніх творів.

Список використаних джерел

- [1] Ricketson S. WIPO Toolkit on Artist's Resale Right (Part II). Standing Committee on Copyright and Related Rights. 2024. URL: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=629427 (last accessed: 15.04.2025).
- [2] Boicova-Wynants M. The two sides of a coin. A write-up on Artists' Resale Rights. 2019. URL: <https://artlaw.club/en/artlaw/the-two-sides-of-a-coin-a-write-up-on-artists-resale-rights> (last accessed: 15.04.2025).
- [3] Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький Акт від 24.07.1971 р., змінений 02.10.1979 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text (дата звернення: 15.04.2025).
- [4] Graddy K., Richman F., Richman R. The Economic Implications of The Artist's Resale Right. 2017. URL: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=389676 (last accessed: 15.04.2025).
- [5] Jewell C. The artist's resale right: a fair deal for visual artists. 2017. URL: <https://www.wipo.int/en/web/wipo-magazine/articles/the-artists-resale-right-a-fair-deal-for-visual-artists-39997> (last accessed: 15.04.2025).
- [6] Про право слідування на користь автора оригінального твору мистецтва : Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/84/ЄС від 27.09.2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-01#Text (дата звернення: 15.04.2025).
- [7] Капіца Ю. М., Ступак С. К., Воробйов В. П. Право інтелектуальної власності Європейського Союзу та законодавство України / за ред. Ю. М. Капіци. Київ : Слово, 2006. 1104 с.
- [8] Hugenholtz P. B. Copyright in Europe: Twenty Years Ago, Today and What the Future Holds. *The Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal*. 2013. No. 2. P. 503–524. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/iplj/vol23/iss2/4> (last accessed: 15.04.2025).
- [9] Ricketson S. Proposed international treaty on droit de suite/resale royalty right for visual artists. 2015.
- [10] Ferry-Fall M.-A., Ricketson S. Clarifications Provided by the Task Force on the Artist's Resale Royalty Right in Response to Questions Raised by the Japanese Delegation. 2021. URL: https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=543072 (last accessed: 15.04.2025).
- [11] Intellectual Property Code France (consolidated version as of May 22, 2020). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/19865> (last accessed: 15.04.2025).
- [12] Act on Copyright, Denmark. Act No. 1144 of October 23, 2014. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/1146> (last accessed: 15.04.2025).
- [13] Copyright Act Finland. Act No. 404/196, amended up to Act No. 1216/2023. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/22374> (last accessed: 15.04.2025).
- [14] Act on Copyright and Related Rights (Urheberrechtsgesetz – UrhG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_urhg/englisch_urhg.html (last accessed: 15.04.2025).

- [15] Act on Copyright in Literary and Artistic Works, Sweden, amended up to Act (2020:540). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20649> (last accessed: 15.04.2025).
- [16] Judgment of the Court (Fourth Chamber). Case C41/14. Christie's France SNC v Syndicat national des antiquaires. 26 February 2015. URL: <https://ipcuria.eu/case?reference=C-41/14> (last accessed: 15.04.2025).
- [17] Weller M. Choice-of-Law Rules for Droit de Suite: The German Model. 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/337948621_Choice-of-Law_Rules_for_Droit_De_Suite_Art_Antiquity_and_Law_Vol_XV_Issue_1_75_-_85 (last accessed: 15.04.2025).
- [18] O'Dwyer A. The Artists' Resale Right Directive 2001/84: Reflecting upon a Distasteful Encounter of Art and Commerce. 2018. URL: https://www.researchgate.net/publication/325176916_The_Artists%27_Resale_Right_Directive_200184_Reflecting_upon_a_Distasteful_Encounter_of_Art_and_Commerce (last accessed: 15.04.2025).
- [19] Van Haften-Schick L., Whitaker A. From the Artist's Contract to the blockchain ledger: new forms of artists' funding using equity and resale royalties. *J Cult Econ*. 2022. No. 46. P. 287–315. <https://doi.org/10.1007/s10824-022-09445-8>.
- [20] Murray Michael D. NFTs Rescue Resale Royalties? The Wonderfully Complicated Ability of NFT Smart Contracts to Allow Resale Royalty Rights. (July 15, 2022). *Case Western Reserve Journal of Law, Technology & the Internet*. 2023. Vol. 14, No. 2. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4164029>.
- [21] Майданник Л. Право слідування: наближення до acquis ЄС. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. Т. 129, № 4. С. 88–97. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)08](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)08).

References

- [1] Ricketson, S. (2024). *WIPO Toolkit on Artist's Resale Right (Part II)*. Standing Committee on Copyright and Related Rights. Retrieved from https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=629427.
- [2] Boicova-Wynants, M. (2019). The two sides of a coin. A write-up on Artists' Resale Rights. Retrieved from <https://artlaw.club/en/artlaw/the-two-sides-of-a-coin-a-write-up-on-artists-resale-rights>.
- [3] Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (Paris Act of July 24, 1971, as amended on October 2, 1979). (1979). World Intellectual Property Organization. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_051#Text.
- [4] Graddy, K., Richman, F., & Richman, R. (2017). The Economic Implications of The Artist's Resale Right. Retrieved from https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=389676.
- [5] Jewell, C. (2017). The artist's resale right: a fair deal for visual artists. Retrieved from <https://www.wipo.int/en/web/wipo-magazine/articles/the-artists-resale-right-a-fair-deal-for-visual-artists-39997>.
- [6] Directive European Parliament and Council 2001/84/ Yes "On the resale right for the benefit of the author of an original work of art". (September 27, 2001). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-01#Text.
- [7] Kapitsa, Yu.M., Stupak, S.K., & Vorobiov, V.P. (2006). Intellectual Property Law of the European Union and Ukrainian Legislation. Yu.M. Kapitsy. (Ed.). Kyiv: Slovo.

- [8] Hugenholtz, R.B. (2013). Copyright in Europe: Twenty Years Ago, Today and What the Future Holds. *The Fordham Intellectual Property, Media & Entertainment Law Journal*, 2, 503-524. Retrieved from <https://ir.lawnet.fordham.edu/iplj/vol23/iss2/4>.
- [9] Ricketson, S. (2015). Proposed international treaty on droit de suite/resale royalty right for visual artists.
- [10] Ferry-Fall, M.-A., & Ricketson, S. (2021). Clarifications Provided by the Task Force on the Artist's Resale Royalty Right in Response to Questions Raised by the Japanese Delegation. Retrieved from https://www.wipo.int/meetings/en/doc_details.jsp?doc_id=543072.
- [11] Intellectual Property Code France (consolidated version as of May 22, 2020). Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/19865>.
- [12] Act on Copyright, Denmark Act No. 1144. (October 23, 2014). Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/1146>.
- [13] Copyright Act Finland. Act No. 404/196, amended up to Act No. 1216/2023. Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/22374>.
- [14] Act on Copyright and Related Rights (Urheberrechtsgesetz – UrhG). Retrieved from https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_urhg/englisch_urhg.html.
- [15] Act on Copyright in Literary and Artistic Works, Sweden, amended up to Act (2020:540). Retrieved from <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/20649>.
- [16] Judgment of the Court (Fourth Chamber). Case C 41/14. Christie's France SNC v Syndicat national des antiquaires. (February 26, 2015). Retrieved from <https://ipcuria.eu/case?reference=C-41/14>.
- [17] Weller, M. (2010). Choice-of-Law Rules for Droit de Suite: The German Model. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/337948621_Choice-of-Law_Rules_for_Droit_De_Suite_Art_Antiquity_and_Law_Vol_XV_Issue_1_75_-_85.
- [18] O'Dwyer, A. (2018). The Artists' Resale Right Directive 2001/84: Reflecting upon a Distasteful Encounter of Art and Commerce. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/325176916_The_Artists%27_Resale_Right_Directive_200184_Reflecting_upon_a_Distasteful_Encounter_of_Art_and_Commerce.
- [19] Van Haften-Schick, L., & Whitaker, A. (2022). From the Artist's Contract to the blockchain ledger: new forms of artists' funding using equity and resale royalties. *J Cult Econ*, 46, 287-315. <https://doi.org/10.1007/s10824-022-09445-8>.
- [20] Murray Michael, D. (2023). NFTs Rescue Resale Royalties? The Wonderfully Complicated Ability of NFT Smart Contracts to Allow Resale Royalty Rights. (July 15, 2022). *Case Western Reserve Journal of Law, Technology & the Internet*, 14(2). <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4164029>.
- [21] Maidanyk, L. (2023). The resale right: approximation to the EU acquis. *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 129(4), 88-97. [https://doi.org/10.31617/3.2023\(129\)08](https://doi.org/10.31617/3.2023(129)08).

Валентина Миколаївна Троцька

кандидатка юридичних наук

завідувачка сектору розпорядження авторськими та суміжними правами

відділу авторського права і суміжних прав

Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності

Національної академії правових наук України

03150, вул. Казимира Малевича, 11 Київ, Україна

e-mail: v.trotska@ukr.net

ORCID 0000-0002-7579-1877

Valentyna M. Trotska

Ph.D. in Law

Head of the sector of the Disposal of copyright and related rights of the Copyright and Related Rights Department of the Intellectual Property Scientific Research Institute of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine

03150, 11 Kazymyr Malevycha Str., Kyiv, Ukraine

e-mail: v.trotska@ukr.net

ORCID 0000-0002-7579-1877

Рекомендоване цитування: Троцька В. М. Право слідування на оригінали художніх творів за законодавством Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 37–54. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.328575>.

Suggested Citation: Trotska, V.M. (2025). The Resale Right to Original Works of Art in Accordance with the Legislation of the European Union. *Problems of Legality*, 169, 37-54. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.328575>.

Статтю подано / Submitted: 11.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 15.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Збереження національного інтересу в інтеграційному процесі

Юлія Ігорівна Остапенко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: uliaostapenko24@gmail.com

Анотація

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що у статті розглянуто суть і значення поняття національних інтересів. Обґрунтовано, що в реаліях сьогодення для України – це інтереси виживання народу, бо йдеться про збереження територіальної цілісності, життя людей, про відшкодування збитків (шкоди), яких неможливо уникнути, навіть використовуючи весь потенціал, який є в розпорядженні держави, в тому числі й Збройних Сил. Завдяки використанню комплексного наукового підходу, що передбачає застосування системного, порівняльно-правового, формально-юридичного методів, а також методів аналізу та узагальнення, тобто загальнонаукових і спеціальних методів аналізу, всебічно вивчено таку складну категорію, що охоплює різні рівні правової взаємодії – від узгодження приватних і публічних інтересів до механізмів захисту й забезпечення задоволення спільного – національного. Наголошено, що способами, засобами задоволення, збереження й захисту національних інтересів для нашої держави на сучасному етапі розвитку є: розроблення виваженої політики (економічної, фінансової, освітньої, безпекової тощо), налагодження тісної співпраці з державами Європи, США, Великою Британією тощо, відстоювання територіальної цілісності й суверенітету держави, підвищення добробуту населення, його віри в майбутнє, сприяння й підтримання просування вітчизняної продукції на світових ринках. Крім того, вказано, що варто розробити чіткий план дій, вчинення яких сприятиме підвищенню інтересу молоді до праці в Україні.

Ключові слова: глобалізація; міжнародна інтеграція; національний інтерес; національна безпека.

Preserving National Interest in the Integration Process

Iuliia I. Ostapenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: uliaostapenko24@gmail.com

Abstract

The relevance of the research topic is due to the fact that the article examines the essence and meaning of the concept of national interests. It is substantiated that in today's realities for Ukraine these are the interests of the survival of the people, because it is about preserving territorial integrity, people's lives, and compensating for losses (damages) that cannot be avoided, even using all the potential at the disposal of the state, including the Armed Forces. Thanks to the use of a comprehensive scientific approach, which involves the application of systemic, comparative legal, formal legal methods, as well as methods of analysis and generalization, that is, general scientific and special methods of analysis, such a complex category has been comprehensively studied, covering different levels of legal interaction – from the coordination of private and public interests to mechanisms for protecting and ensuring the satisfaction of the common – national. It was emphasized that the ways and means of satisfying, preserving and protecting national interests for our state at the current stage of development are: developing a balanced policy (economic, financial, educational, security, etc.), establishing close cooperation with European countries, the USA, Great Britain, etc., upholding the territorial integrity and sovereignty of the state, increasing the well-being of the population, their faith in the future, promoting and supporting the promotion of domestic products on world markets. In addition, it was indicated that it is worth developing a clear plan of actions, the implementation of which will contribute to increasing the interest of young people in work in Ukraine.

Keywords: globalization; international integration; national interest; national security.

Вступ

Останнім часом майже кожна друга публікація починається зі словосполучень «глобалізаційні процеси», «процеси глобалізації», «глобалізація економіки» тощо. Вказане видається цілком логічним і обґрунтованим, що легко підтвердити, проаналізувавши сучасні світові тенденції. Так, у багатьох країнах прискорилися інтеграційні процеси. Як стверджує у своїй статті Ю. Р. Футало, держави через обмеженість у тій чи іншій країні природних, трудових і фінансових ресурсів об'єднуються для створення конкурентоспроможних на їх ринках товарів, падіння курсу національних валют, подолання зубожіння й голодування народів, безробіття, тобто кризових явищ, що зумовлюють виникнення соціальних проблем у цих країнах. Саме такі дії,

на переконання вченого, і є економічною інтеграцією держав. Звісно, що при ухваленні рішення про об'єднання визначальними є економічні й технічні чинники, адміністративні можливості, а також цінності, символи, ритуали, притаманні кожній країні [1, с. 112]. До того ж існують певні вимоги до тих держав, які прагнуть долучитися до інтеграційних процесів і, урешті-решт, стати частиною певного об'єднання

Продовжуючи висвітлення питання, додамо, що прагнення і бажання приєднання мало. Мають скластися ще й передумови. Так, у країнах, що інтегруються, мають бути [2, с. 78]: 1) відповідний рівень економічного розвитку і ступінь ринкової зрілості; 2) географічна наближеність, тобто йдеться переважно про наявність спільного кордону або історично сформовані економічні зв'язки (до речі, саме на цьому наголошують російські пропагандисти і представники влади, аргументуючи тезу про те, що росія і Україна мають бути разом як одне ціле); 3) спільність проблем, що постають перед країнами у галузі економічного розвитку, фінансування, регулювання економіки, політичного співробітництва тощо. Не менш важливого значення в цьому разі набуває й демонстраційний ефект. Мова йде про те, що в державах, які належать до інтеграційних утворень, відбуваються позитивні зміни, а саме: прискорюються темпи розвитку, знижується рівень інфляції, зменшується безробіття тощо. Усе перераховане, звісно, сприяє підвищенню добробуту населення, досягненню прогресу в багатьох сферах. Однак головне, що позитивні зрушення, які мають місце після долучення до інтеграційних утворень, різницю у стані справ, так саме, як і ризики, невдачі помічають в інших країнах, що, зрозуміло, має психологічний вплив на громадян. З огляду на це починає спрацьовувати «ефект доміно»: після приєднання більшості країн того чи іншого регіону держави, що залишилися за його межами, відчувають деякі труднощі, зокрема, у налагодженні чи продовженні економічних зв'язків чи співпраці. Пояснюється наведене передусім тим, що для держав – членів певної спільноти відкриваються нові ринки, завдяки чому збільшується експорт, що дозволяє нарощувати виробництво, залучати інвестиції, розширюючи можливості й спроможності підприємств, а отже, і створювати нові робочі місця, будувати спільні підприємства, разом вигравати тендер тощо. Крім того, зростає імпорт, що, на думку Ярослава Голобородька, «також має свою перевагу, адже росте конкуренція, а тому ціни знижуються, а якість товарів і послуг підвищується» [3]. Варто також згадати запропоновані наприкінці 80-х рр. XX ст. концепції «Європа змінної геометрії» та «сходинової інтеграції» (Ж. Деллор, Е. Балладюр). Як наголошує С. Г. Вонсович, «зокрема, Е. Балладюр характеризував організаційну структуру ЄС як нестабільне об'єднання національних інтересів і надна-

ціональних органів, у зв'язку із чим пропонував перегрупувати країни за такими показниками: а) політичні та правові інтереси всіх членів; б) відсталі за соціально-економічним розвитком країни; в) чинники співробітництва та взаємодії сусідніх країн. Е. Балладюр наполягав на утворенні навколо консолідованого «ядра» Європейського Союзу різних зон співробітництва, глибина інтеграції яких послідовно зменшується [4, с. 37]. Таким чином, «збіг інтересів урядів країн-членів зумовлює прогрес, конфлікт цих інтересів уповільнює інтеграційні процеси. Отже, міждержавна комунікація, переговори та інституціональні взаємодії поліпшують стан розвитку всієї спільноти [4].

Так, автори публікації «Investing in the Development of Information Infrastructure for Technology Transfer Under the Conditions of a Regional Market» О. Zinchenko, О. Finahina, L. Pankova, Іе. Buriak, Yu Kovalenko, розглядаючи трансфер технологій, роблять висновок, що ключем до ефективного трансферу технологій є сталий розвиток його інфраструктури як єдиної мережі обміну інформацією між її учасниками. Вона складається з інноваційно-технологічних центрів, центрів трансферу технологій, інформаційних агентств, консалтингових фірм, інформаційних фондів бібліотек і наукових установ, органів статистики, центрів комерціалізації інновацій, а також засобів обслуговування обміну інформацією. Інформаційні потоки, що циркулюють між учасниками ринку, є носіями їхніх відносин у певному економічному середовищі [5, с. 17]. Убачається, що на цьому прикладі також можна довести переваги об'єднання (інтеграції), оскільки завдяки цьому відкриваються нові ринки, прискорюється обмін даними, розширюється сфера відносин, прискорюється експорт технологій, що дозволяє залучати інвестиції.

Якщо розглядати євроінтеграційні процеси в Україні, зважувати усі «за» і «проти», то передусім зупинимось на позитивних моментах. Ідеться насамперед про захищеність прав людини і громадянина. Як відомо, за цим суворо слідкують європейські держави, Велика Британія, США: створено і функціонують певні механізми, існують певна культура й традиції.

Також, і це не менш важливо, ведуться постійні спостереження за якістю товарів і послуг. Варто погодитися з В. В. Постовою, яка зазначає, що «у сучасній ринковій економіці проблеми щодо якості є одними із найважливіших чинників підвищення рівня життя населення, економічної, соціальної, а також екологічної безпеки. Якість – це комплексне поняття, яке характеризує ефективність усіх сторін діяльності, таких як: розробка стратегії, організація виробництва, маркетинг. Але найважливішою складовою всієї системи якості є саме якість продукції та послуг, які надаються» [6].

Не можна не згадати й несприйняття і переслідування корупції. Як зауважує уже згадуваний Ярослав Голобородько, «Україна змушена більше докладати зусиль, аби побороти цю біду, яка роз'їдає зсередини нашу державу. Вже створені нові антикорупційні органи, які, можливо, ще не працюють ідеально, але Україна рухається у правильному напрямку» [3].

Однак, на наше переконання, не можна вважати здобутком, а варто визнати великою загрозою те, що «українці отримали можливість не тільки їздити на заробітки в ЄС, а й пропонувати себе як спеціалістів у всіх галузях». З огляду на те, що в розвинених країнах набагато вищий рівень заробітної плати, існує для робітників певний соціальний пакет (йдеться про медичне обслуговування), має місце відтік кваліфікованих фахівців, а це впливає на розвиток не лише окремого підприємства, галузі, а й держави, її економіки. Така сама ситуація і з можливістю вітчизняних студентів навчатися у вишах європейських держав (за програмою подвійних дипломів чи на підставі обміну студентами). Вказане стає ще одним способом «заманювання» найкращих молодих спеціалістів на підприємства Європи.

Усе наведене вище зайвий раз підтверджує, що у процесі євроінтеграції передусім треба дбати про те, щоб кроки, на які йде і Україна, вели до прогресу, а не шкодили розвитку, а також сприяли захисту національних інтересів.

Спираючись на вказане, ставимо за *мету* статті окреслити суть і значення категорії «національні інтереси», шляхи і способи їх збереження й забезпечення задоволення у процесі інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Національні інтереси були предметом вивчення багатьох вітчизняних вчених. Фундаментальними вважаються роботи німецького вченого Г. Моргентау, який розглядає національний інтерес як універсальний закон зовнішньої політики, як основну категорію політичного реалізму, і саме з інтересу виводить сутність та цілі політики. Із таких саме позицій, тобто крізь призму політичної влади, до цієї категорії підходить Г. Моргентау [7]. У свою чергу, Дж. Розенау стверджував, що визначення національного інтересу ніколи не може бути нічим іншим, як системою висновків, які виходять з аналітичної і ціннісної бази політики. Схожі погляди мав французький дослідник Р. Арон. Так, науковець вважав, що не можна однозначно визначити національний інтерес, оскільки «розмаїття конкретних цілей-завдань і кінцевих цілей-завдань не дало б нам змоги сформулювати раціональне визначення національного інтересу навіть у тому випадку, якби він не містив у самому собі неоднозначності, яку можна ототожнити з неоднозначністю колективного інтересу в економічній науці». Більш того, Р. Арон усе зво-

дить до вираженої у загальній формі тріади «безпека – могутність – слава» [8]. Вітчизняний науковець Р. Т. Ковалюк поняття «національні інтереси» трактує як невід’ємний елемент системи національної безпеки, так і геополітики [9]. Українська дослідниця М. Шульга зазначає, що національні інтереси – сукупність життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, які виражають потребу країни в прогресивному розвитку [10]. Інший дослідник В. Ліпкан справедливо стверджує, що, становлячи першоснову національної безпеки, національні інтереси можуть розглядатися як усвідомлені особою і суспільством, гарантовані державою цільові настанови щодо необхідності існування та розвитку людини, нації і держави як єдиного організму [11]. Майже аналогічні погляди мають І. Кукса, Є. Гончаров, які визначають національні інтереси як реальну основу дій нації та держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток, сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії й тактиці у сфері національної безпеки, та економічної безпеки як її складової [12]. Вітчизняний автор О. Воронянський обґрунтовує положення про те, що в основі національного інтересу лежать відносини, що встановлюються в даному суспільстві у процесі розподілу ресурсів і цінностей [13].

Матеріали та методи

Пристаючи до висвітлення обраної теми, ми розуміли, що досягнення мети публікації стане можливим завдяки використанню комплексного наукового підходу, що передбачає застосування системного, порівняльно-правового, формально-юридичного методів, а також методів аналізу та узагальнення, тобто загальнонаукових і спеціально-юридичних методів аналізу. Такий підхід дозволив усебічно вивчити цю складну категорію, що охоплює різні рівні правової взаємодії, – від узгодження приватних і публічних інтересів до механізмів захисту й забезпечення задоволення спільного – національного. Отже, для забезпечення комплексності й об’єктивності дослідження й висновків застосовано широкий спектр наукових методів. Системний метод використано для аналізу наявних трактувань категорії, що вивчається, аби розглянути їх не як ізольоване явище, а як складний механізм, а також простежити вплив зовнішньополітичних і безпекових чинників на формування розуміння поняття «національні інтереси». Застосування герменевтичного методу відіграло важливу роль у тлумаченні вказаного поняття, дало змогу глибше зрозуміти його зміст. У межах формально-юридичного методу було проаналізовано законодавчі положення. Крім того, здійснено аналіз думок науковців. Логічний метод був використаний для узгодження різних концепцій і думок вчених. Методи аналізу, синтезу й узагальнення застосовано для структуризації теоретичних підходів до розуміння категорії «націо-

нальні інтереси». За допомогою аналізу виокремлено ключові компоненти досліджуваного явища. Узагальнення результатів дало змогу сформулювати висновки.

Результати та обговорення

Суть і глобалізації та інтеграції

Приступаючи до висвітлення питання, передусім спробуємо визначити, що являють собою процеси глобалізації та інтеграції, суть і зміст національних інтересів, тобто встановимо, яке вони мають значення при долученні тієї або іншої країни до інтеграційних процесів.

Як відомо, на сьогодні у всьому світі прискорилися глобалізація й інтеграція. Більш того, ці процеси відбуваються в усіх сферах – економіці, освіті, медицині. Завдяки прогресу швидкими темпами розвиваються технології, з'являються нові способи і засоби поширення інформації й обміну даними, спрощується перетин громадянами, товарами, продукцією промисловості кордонів між державами. Як наголошують Н. П. Бортник, Л. І. Сопільник, «інформаційні технології, що не мають кордонів, підсилили ступінь взаємного проникнення більшості культурних співтовариств, а комерційна і фінансова діяльність усе більше набувають міжнародного характеру. Інформаційне суспільство висуває умови: або брати участь у створенні каналів для обміну даними та підключатися до всесвітніх комунікаційних мереж, або виявитися відрізнаним від усього світу [14]. Отже, процес економічної глобалізації дедалі частіше супроводжує політична глобалізація. Економічна конкуренція тісно переплітається з конкуренцією політичною – у світовому масштабі все менше і менше економічних утворень, що залишаються осторонь повсякденних політичних процесів [15]. Висловлене свідчить про те, що за сучасного розвитку технологій, стрімкого поширення інформації, розширення засобів і шляхів сполучення (транспортна мережа як павутина оповила навіть місця, які вважалися ще декілька десятиліть тому важкодоступними), суттєвого спрощення руху товарів і людей, прискорилася інтернаціоналізація виробництва, з'явилася велика кількість транснаціональних корпорацій, розширилися сфери взаємодії країн, організацій, соціальних груп, громадян, завдяки чому складаються передумови міждержавної. Таким чином, можемо стверджувати, що одним із результатів глобалізації виступає інтеграція.

Спробуємо встановити, у чому саме полягає інтеграція. Передусім має місце створення міждержавних об'єднань як якісно нових і відносно самостійних суб'єктів міжнародних відносин, усередині яких формується власна система взаємодії, комунікації з кожним учасником окремо, а також поза самим

об'єднанням. У результаті цього, як наголошують експерти, сформувались окремі світові ринки як сировини і палива, так і з промислових виробів (наприклад, машин, сталі, текстильних товарів і т. д.). Центр ваги процесу інтернаціоналізації при цьому усе більше переміщується зі сфери традиційної зовнішньої торгівлі в сферу інших економічних відносин між міжнародними фірмами. Це приводить до того, що процес інтернаціоналізації зі сфери обігу переміщується у виробничу сферу.

Переваги й ризики (виклики) інтеграції й глобалізації

Як наголошують автори підручника «Світова економіка» [15], характерними ознаками глобалізації й інтеграції, зокрема економіки, слід визнати: розвиненість сфер міжнародного обміну товарами на базі міжнародної торгівлі й міжнародного руху факторів виробництва (капіталу, робочої сили, технології); появу міжнародних форм виробництва на підприємствах, розташованих у декількох країнах; виникнення самостійної міжнародної фінансової сфери, не пов'язаної з обслуговуванням міжнародного руху товарів і факторів виробництва, системи «міжнаціональних і наднаціональних, міждержавних і недержавних механізмів міжнародного регулювання з метою забезпечення збалансованості і стабільності економічного розвитку»; формування економічної політики держав, що виходить із принципів відкритої економіки [15, с. 47–48].

Однак згадані процеси мають не лише переваги, а й зумовлюють появу суттєвих викликів. На думку авторів уже згадуваного нами вище підручника, інтеграція, з одного боку, «небачено розширює можливості окремих країн щодо використання та оптимальної комбінації різноманітних ресурсів, їхньої більш глибокої і всебічної участі в системі міжнародного поділу праці, з іншого – глобальні процеси значно загострюють конкурентну боротьбу, спричиняють маніпулювання величезними фінансовими й інвестиційними ресурсами, що становить реальну загрозу для країн із низькими і середніми доходами. Таким чином, за незаперечних переваг слід ураховувати неоднозначність, різноспрямованість впливу глобалізації (*й одного з її результатів – інтеграції.* – Ю. О.) на розвиток різних груп країн та галузей сучасного виробництва» [15]. Саме вказане, на наш погляд, спонукає політичні еліти переважної більшості країн піклуватися про забезпечення національної безпеки й задоволення національних інтересів, усвідомлюючи всі ризики від процесів глобалізації, інтернаціоналізації й інтеграції. Як наслідок, на офіційному рівні затверджуються концепції захисту національних інтересів, які реалізуються державними інститутами. Із наведеного випливає, що сферою, де знаходять прояв саме національні інтереси, є публічна політика.

Суть національних інтересів і їх захист

Насамперед вкажемо, що публічна політика визначається різними детермінантами, а саме: «рівень та особливості культурного, соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку; географічне положення країни та її ресурсні можливості; національно-історичні традиції; потреби в забезпеченні суверенітету та територіальної цілісності» [16, с. 66]. На думку Г. П. Ситника, «саме зазначені детермінанти і знаходять відображення в національних інтересах, а останні – в законах, концепціях, стратегіях та інших нормативних актах як об'єктивні потреби суспільного розвитку. Таким чином, першоосновою інтересу є потреби в безпечному функціонуванні та розвитку людини (індивіда), суспільства та держави» [16, с. 67].

Усе наведене наштовхує на висновок, що за своєю суттю і спрямованістю національні інтереси полягають у забезпеченні виживання й прогресивного розвитку особи, суспільства, держави. До цього варто додати, що, попри консенсус фахівців щодо висловленої тези, немає одностайності стосовно того, коли певні потреби набувають статусу національних інтересів; чи правомірно стверджувати, що національні інтереси відображають в інтегрованому вигляді інтереси особи, суспільства та держави, чи є національні інтереси відносно постійними, чи вони мають кон'юнктурний характер, а головне, чи можливо узгодити національні інтереси різних суб'єктів міжнародних відносин» [16, с. 67].

Спробуємо розібратися. Передусім наголосимо, що національні інтереси – це не механічна сума інтересів окремих громадян чи соціальних груп. Ідеться виключно про загальні для всіх громадян (народу) інтереси. Крім того, національні інтереси в демократичних країнах завжди розглядаються крізь призму забезпечення прав і свобод людини (індивіда). Щоправда, «приватний (особистий) інтерес громадян береться до уваги державою, якщо він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний» [16, с. 67]. Отже, національні інтереси – це сукупність збалансованих інтересів (потреб) людини (громадянина), суспільства, держави в різних сферах їхньої життєдіяльності, реалізація яких гарантує, наприклад, збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність, прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток.

Проте, попри велику увагу до категорії, що розглядається (особливо з огляду на зростання кількості конфліктів, криз), викликають певні дискусії чітке їх визначення, способи й шляхи їх задоволення на практиці. На переконання фахівців, зазначене пояснюється складністю взаємодії «об'єктивних і суб'єктивних компонентів національного інтересу (будь-яким його оцінкам прита-

манний суб'єктивний характер); як правило, хронічним бажанням правлячої еліти репрезентувати власні (корпоративні) інтереси або вподобання як важливі національні інтереси». Водночас варто пам'ятати й усвідомлювати той факт, що саме окреслення множини національних інтересів – «ключова передумова забезпечення логічної послідовності у внутрішній і зовнішній політиці держави, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного соціально-економічного та політичного розвитку» [16, с. 69]. Варто додати, що вони, крім того, виступають результатом консолідованого інтелектуального пошуку науковців, представників інститутів громадянського суспільства й політичного керівництва, оскільки завдяки цьому дається відповідь (точніше, візія) подальшого розвитку кожного індивіда, суспільства й держави і, відповідно, захисту їх від зовнішніх і внутрішніх небезпек. Саме останнє для нашої країни набуває першочергового значення в умовах сьогодення. Водночас наведене, як вбачається, підтверджує той факт, що сукупність національних інтересів може змінюватися.

Резумуючи, наголосимо, що саме національні інтереси визначають, якою мають бути політика та стратегія забезпечення національної безпеки, «у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суспільства та влади, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси» [16, с. 71].

Тож, можемо стверджувати, що національні інтереси – це структурно складна категорія, оскільки йдеться про спільні для великої кількості осіб цінності, прагнення тощо.

Національні інтереси за законодавством України

Як же вітчизняний законодавець розуміє суть категорії, що розглядається? Так, відповідно до чинного законодавства України, її національні інтереси становлять «життєво важливі інтереси людини, суспільства й держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян». Однак чинні на цей час документи (йдеться про Закон України «Про національну безпеку України», Стратегію національної безпеки України) не тільки не наводять переліку життєво важливих національних інтересів (інтересів виживання), а й взагалі не наводять переліку таких інтересів.

Отже, із цього випливає, що принциповою ознакою категорії «національні інтереси» є прагнення виживання, а їх головною ознакою слід визнати найвищий ступінь важливості їх задоволення для забезпечення національної

безпеки, тобто збереження (захист) національних цінностей, «утрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (територіальна цілісність, державний суверенітет тощо)».

У сучасних реаліях для України національні інтереси – це інтереси виживання народу, бо йдеться про збереження територіальної цілісності, життя людей, про відшкодування збитків (шкоди), яких не можливо уникнути, навіть використовуючи весь потенціал, який є в розпорядженні держави, у тому числі й Збройних Сил.

Викладене дає підстави стверджувати, що способами, засобами задоволення, збереження й захисту національних інтересів для нашої держави на сучасному етапі розвитку є розроблення виваженої політики (економічної, фінансової, освітньої, безпекової тощо), налагодження тісної співпраці з державами Європи, США, Великою Британією тощо (вказане дасть змогу не лише задовольнити потреби у зброї, обладнанні, необхідних для відстоювання територіальної цілісності й суверенітету держави, а й відкривати спільні підприємства на території нашої держави, що зумовить появу нових робочих місць, уповільнить відтік робочої сили (що надважливо для сфери господарювання), сприятиме запозиченню й розвитку власних новітніх технологій, як наслідок, підвищить добробут населення, його віру в майбутнє), сприяння й підтримання просування вітчизняної продукції на світових ринках (це унеможливить повторення ситуацій з блокування польськими фермерами кордонів із метою унеможливлення потрапляння вітчизняного зерна на європейський ринок). Крім того, варто розробити чіткий план дій, вчинення яких сприятиме підвищенню інтересу молоді до праці в Україні.

Висновки

Системний аналіз сутності категорії «національний інтерес» дає змогу визначити, що вона є досить абстрактною і суб'єктивною, бо вони визначаються передусім картиною світу і ціннісною системою, притаманною певному суспільству і державі.

Саме держава має чітко окреслювати, відстоювати й забезпечувати задоволення інтересів усіх членів суспільства шляхом вирішення соціальних суперечностей та забезпечення прав людини.

Національні інтереси мають колективний характер з огляду на те, що впливають із потреб громадян (груп громадян), а реалізуються через інтереси держави.

Нині серцевиною національних інтересів України є збереження територіальної цілісності і зміцнення національного суверенітету.

Способами, засобами задоволення, збереження й захисту національних інтересів для нашої держави на сучасному етапі розвитку є: розроблення виваженої політики (економічної, фінансової, освітньої, безпекової тощо); налагодження тісної співпраці з державами Європи, США, Великою Британією тощо; відстоювання територіальної цілісності й суверенітету держави; підвищення добробуту населення, його віри в майбутнє; сприяння й підтримання просування вітчизняної продукції на світових ринках.

Для цього варто розробити чіткий план дій, вчинення яких сприятиме задоволенню потреби, відстоюванню територіальної цілісності й суверенітету держави, відкриттю спільних підприємств на території нашої держави, появі нових робочих місць, уповільненню відтоку молоді й робочої сили.

Список використаних джерел

- [1] Футало Ю. Р. Структурні деформації у національній економіці України внаслідок інтеграційних процесів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2016. Вип. 2(48). С. 110–114.
- [2] Футало Ю. Р. Дефініція інтеграції як чинника розвитку національної економіки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка*. 2016. Вип. 1(47). С. 76–80.
- [3] Голобородько Я. Інтеграція України в ЄС: плюси і мінуси. 03.03.2022. URL: https://24tv.ua/integratsiya-ukrayini-v-yes-shho-tse-plyusi-ta-minusi_n1357884 (дата звернення: 25.06.2025).
- [4] Вонсович С. Г. Концепт «євроінтеграція»: історико-політологічний дискурс. *Політикус*. 2022. Вип. 4-2. С. 34–39. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.5>.
- [5] Zinchenko O., Finahina O., Pankova L., Buriak Ie., Kovalenko Yu. Investing in the Development of Information Infrastructure for Technology Transfer Under the Conditions of a Regional Market. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*. 2021. Vol. 3. No. 13(111). P. 6–17. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.235948>.
- [6] Постова В. В. Якість продукції та послуг як об'єкт управління на підприємствах ресторанного господарства. *Економіка та суспільство*. 2022. Вип. 41. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-49>.
- [7] Моргентau Г. *Політичні відносини між націями*. 2020. URL: <https://anthologyforthe lazy.webnode.com.ua/l/gans-morgentau-politichni-vidnosini-mizh-natsiyami/> (дата звернення: 25.06.2025).
- [8] Раймон А. Мир і війна між націями / пер. з фр. Віктор Шовкун, Зоя Борисюк та Григорій Філіпчук. Київ : МП «Юніверс», 2000. 688 с.
- [9] Ковалюк Р. Т. Національні інтереси України в новій геополітичній ситуації. URL: <http://vmv.kytmu.edu.ua/series/vmv/vipusk6/1.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).
- [10] Шульга М. А. Російський дискурс геополітики. Київ : ПАРАПАН, 2006. 524 с.
- [11] Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України : монографія. Київ, 2006. 600 с.

- [12] Кукса І. М., Гончаров Є. В., Чернякова І. С. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку регіону. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2011. № 17(171). С. 218–224.
- [13] Воронянський О. В. «Національні інтереси» як категорія політичної науки. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2011. № 10. С. 131–136.
- [14] Бортник Н. П., Сопільник Л. І. Цивілізаційний аспект феномену глобалізації: політологічний дискурс. *Академічні візії*. 2022. № 3. С. 63–71. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5962657>.
- [15] *Світова економіка* : підруч. / за ред. А. П. Голікова, О. А. Довгаль. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 349 с.
- [16] Ситник Г. П., Орел М. Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України : підруч. Київ : Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372. URL: <https://ipacs.knu.ua/pages/dop/336/files/7148e643-1410-42f1-a6b6-f4cf15aeb638.pdf> (дата звернення: 25.06.2025).

References

- [1] Futalo, Yu.R. (2016). Structural deformations in the national economy of Ukraine as a result of integration processes. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University. Series: Economics*, 2(48), 110-114.
- [2] Futalo, Yu.R. (2016). Definition of integration as a factor in the development of the national economy. *Scientific Bulletin of Uzhgorod University: Series: Economics*, 1(47), 76-80.
- [3] Holoborodko, Ya. (March 3, 2022). Integration of Ukraine into the EU: pros and cons. Retrieved from https://24tv.ua/integratsiya-ukrayini-v-yes-shho-tse-plyusi-tamynusi_n1357884.
- [4] Vonsovyich, S.G. (2022). The concept "European integration": historical and political discourse. *Politicus*, 4(2), 34-39. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.5>.
- [5] Zinchenko, O., Finahina, O., Pankova, L., Buriak, Ie., & Kovalenko, Yu. (2021). Investing in the Development of Information Infrastructure for Technology Transfer Under the Conditions of a Regional Market. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 3(13(111)), 6-17. <https://doi.org/10.15587/1729-4061.2021.235948>.
- [6] Postova, V.V. (2022). Quality of products and services as a management object in restaurant enterprises. *Economy and Society*, 41. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-41-49>.
- [7] Morgenthau, H. (2020). *Political relations between nations*. Retrieved from <https://anthologyforthelazy.webnode.com.ua/l/gans-morgentau-politichni-vidnosini-mizh-natsiyami/>.
- [8] Raymond, A. (2000). Peace and war between nations. V. Shovkun, Z. Borysyuk, & H. Filipchuk (Eng. from fr.). Kyiv: MP "Univers".
- [9] Kovalyuk, R.T. *National interests of Ukraine in the new geopolitical situation*. Retrieved from <http://vmv.kymu.edu.ua/series/vmv/vipusk6/1.pdf>.
- [10] Shulga, M.A. (2006). *Russian discourse on geopolitics*. Kyiv: PARAPAN.
- [11] Lipkan, V.A. (2006). *Theoretical foundations and elements of national security of Ukraine*. Kyiv: Text.
- [12] Kuksa, I.M., Goncharov, E.V., & Chernyakova, I.S. (2011). Strategic planning of socio-economic development of the region. *Visnik of the Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 17(171), 18-224.

- [13] Voronyansky, O.V. (2011). "National Interests" as a category of political science. *Bulletin of the National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 10, 131-136.
- [14] Bortnyk, N.P., & Sopilnyk, L.I. (2022). Civilizational aspect of the phenomenon of globalization: political discourse. *Academic Visions*, 3, 63-71. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5962657>.
- [15] Golikova, A.P., & Dovgal, O.A. (Ed.). (2014). *World Economy*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU.
- [16] Sytnyk, G.P., & Orel, M.G. (2021). *National Security in the Context of European Integration of Ukraine*. Kyiv: Interregional Academy of Personnel Management. Retrieved from <https://ipacs.knu.ua/pages/dop/336/files/7148e643-1410-42f1-a6b6-f4cf15aeb638.pdf>.

Юлія Ігорівна Остапенко

докторка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри господарського права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: uliaostapenko24@gmail.com
ORCID 0000-0001-5950-2927

Iuliia I. Ostapenko

Doctor of Law, Associate Professor
Associate Professor of the Department of Economic Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: uliaostapenko24@gmail.com
ORCID 0000-0001-5950-2927

Рекомендоване цитування: Остапенко Ю. І. Збереження національного інтересу в інтеграційному процесі. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 55–68. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334752>.

Suggested Citation: Ostapenko, Iu.I. (2025). Preserving National Interest in the Integration Process. *Problems of Legality*, 169, 55-68. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334752>.

Статтю подано / Submitted: 01.04.2025
Доопрацьовано / Revised: 05.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025
Опубліковано / Published: 02.07.2025

Підписати не можна ветувати: новий закон у сфері примусового відчуження приватних земель в умовах воєнного стану

Євгеній Павлович Суєтнов*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: ye.p.suyetnov@nlu.edu.ua*

Анотація

Актуальність теми дослідження обумовлена прийняттям 25.03.2025 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури», який нині направлено на підпис Президенту України та який встановлює особливий порядок примусового відчуження земель приватної власності в умовах воєнного стану. Метою дослідження є аналіз положень указанного Закону, процесу його прийняття та перспектив реалізації. Для досягнення цієї мети застосовано комплекс методів наукового пізнання, а саме: діалектичний, формально-юридичний, методи аналізу та синтезу, зокрема логічного аналізу, прогностичний та ін. У статті окреслено фундаментальні засади та сучасну правову базу примусового відчуження приватних земель як із мотивів суспільної необхідності, так і в умовах воєнного стану, також проаналізовано ті новели, які запропоновані зазначеним Законом, і передусім ст. 14¹ «Особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області», якою має бути доповнено Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Зроблено висновок, що врегульовані цією статтею суспільні відносини, по суті, мали б підпадати під дію Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», який передбачає ґрунтовніший захист прав приватних власників, тоді як в іншому випадку власники земельних ділянок можуть бути позбавлені важливих гарантій.

Ключові слова: земельне право та законодавство; приватна власність на землю; примусове відчуження земельної ділянки; суспільна необхідність; воєнний стан.

Signature Cannot Be Vetoed: New Law in the Field of Compulsory Alienation of Private Land under Martial Law

Yevhenii P. Suietnov*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: ye.p.suyetnov@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the research topic is due to the adoption on 25.03.2025 of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on the Use of Land Plots for the Development of Digital Infrastructure", which is currently being sent to the President of Ukraine for signature and which establishes a special procedure for the expropriation of private property land under martial law. The purpose of the study is to analyse the provisions of the said Law, the process of its adoption and the prospects for its implementation. To achieve this goal, the author uses a range of methods of scientific cognition, namely: dialectical, formal and legal, methods of analysis and synthesis, in particular, logical analysis, prognostic, etc. The article outlines the fundamental principles and the current legal framework for the expropriation of private land, both for reasons of public necessity and under martial law, and also analyses the novelties proposed by the said Law, and, first of all, Article 14' "Peculiarities of Compulsory Alienation of Land Plots and Other Real Estate for Reasons of Public Necessity under Martial Law for the Placement of Defence Industry Facilities and Infrastructure Objects in Uzhhorod District of Zakarpattia Region", which should be supplemented by the Law of Ukraine "On Transfer, Compulsory Alienation or Seizure of Property under the Legal Regime of Martial Law or State of Emergency". It is concluded that the social relations regulated by this article should essentially fall under the Law of Ukraine "On Alienation of Land Plots and Other Privately Owned Real Estate Located Thereon for Public Needs or for Motives of Public Necessity", which provides for more thorough protection of the rights of private owners, while otherwise land plot owners may be deprived of important guarantees.

Keywords: Land Law and Legislation; Private Ownership of Land; Compulsory Alienation of a Land Plot; Public Necessity; Martial Law.

Вступ

Від початку повномасштабного російського вторгнення 24.02.2022 р. Президентом України було введено воєнний стан [1], строк дії якого продовжується й донині. Відтоді правове регулювання суспільних відносин, зокрема й земельних, зазнало суттєвих змін. Не оминули такі зміни і питання примусового відчуження земельних ділянок, які перебувають у приватній власності.

Так, 25.03.2025 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок

для розбудови цифрової інфраструктури», який нині направлено на підпис Президенту України та який виявився вкрай дискусійним і суперечливим, оскільки встановив новий порядок примусового відчуження приватних земель.

Ураховуючи важливість якісного та послідовного правового регулювання земельних відносин у цілому та відносин із примусового відчуження земельних ділянок приватної власності зокрема, існує нагальна потреба у всебічному та ґрунтовному аналізі вказаного Закону, що виявляється доцільним не лише з теоретичного, а й із практичного погляду. Отже, метою статті є дослідження основних положень Закону, процесу його прийняття та перспектив подальшої реалізації.

Огляд літератури

Питання правового регулювання примусового відчуження приватних земель привертають увагу багатьох учених, серед яких: І. В. Бойченко [2], К. Вітанен [3], Д. В. Дудник [4], Н. В. Ільків та О. В. Ільницький [5], Т. Кальбро [6], О. М. Клименко [7], І. О. Костяшкін та В. А. Навроцький [8], Р. В. Крупник [9], А. М. Мірошніченко та П. В. Пушкар [10], А. Б. Наконечний [11], В. В. Носік [12], Б. А. Тоцький [13], Т. В. Ющенко [14] та ін. Свого часу і автором цієї статті було підготовлено низку наукових публікацій і навіть захищена кандидатська дисертація з вказаної проблематики [15].

З огляду на новизну окресленого Закону його положення ще не вивчалися у науковій літературі, що неодмінно свідчить про актуальність обраної теми. І хоча ми вже зробили стислий аналіз законодавчих новел у цій сфері [16], цілком очевидно, що вказане питання потребує подальшого розроблення.

Матеріали та методи

Об'єктом аналізу є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури», інші нормативно-правові акти України у сфері примусового відчуження земель приватної власності, а також праці науковців та публікації медіа.

Для досягнення поставленої мети застосовано комплекс методів, а саме: діалектичний (для висвітлення процесу розроблення та прийняття Закону та інших законодавчих актів), формально-юридичний (для встановлення змісту відповідних правових норм та формулювання авторського підходу і висновків), методи аналізу та синтезу, зокрема логічного аналізу (для аналізу земельного законодавства України в контексті примусового відчуження земель), прогностичний (для напрацювання висновків і формулювання подальших перспектив реалізації положень Закону на практиці) тощо.

Результати та обговорення

Фундаментальні засади примусового відчуження приватних земель

Ідея непорушності права приватної власності та обмеженості влади її примусово відчужувати в інтересах суспільства була вперше впроваджена в таких відомих правових актах, як: Конституція США 1787 р., Декларація прав людини і громадянина 1789 р., Конституція Франції 1791 р. та ін.

Так, у Конституції США 1787 р. (у V Поправці до неї 1791 р.) вказується, що «...нікого не можна позбавити... власності без законної процедури. Приватну власність не можна відбирати для громадських потреб без справедливої винагороди» [17]. У ст. 17 французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. зазначається: «Оскільки власність є недоторканою і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування» [18]. Тоді як у Конституції Франції 1791 р. стверджується, що «Конституція гарантує недоторканність майна або справедливе і попереднє відшкодування за те, чого вимагає законно встановлена суспільна необхідність» (розд. 1) [19].

Із наведених актів окреслена ідея перейшла до конституцій інших держав, та на засадах чого згодом було розроблено правовий інститут під назвою «експропріація» (від фр. *expropriation*; букв. «позбавлення власності») – примусове безоплатне або оплатне відчуження майна органами державної влади, як правило, незалежно від згоди власника [20].

У тому чи іншому вигляді процитовані положення щодо меж і гарантій реалізації права приватної власності знайшли своє відображення в конституціях усіх сучасних держав, зокрема й у Конституції України, де в ст. 41 проголошено: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю... Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану» [21].

Комплексний аналіз цієї статті дає можливість переконатись, що Основний Закон чітко розрізняє такі дві підстави примусового припинення права приватної власності, як примусове відчуження майна з мотивів суспільної необхідності, яке може бути здійснено виключно за умови попереднього

і повного відшкодування вартості відчужуваного майна, та примусове відчуження майна в умовах воєнного чи надзвичайного стану, яке допускається з наступним повним відшкодуванням його вартості. Наведена стаття окреслила правові орієнтири для подальшого розвитку положень національного законодавства щодо примусового припинення права приватної власності, у тому числі й на землю, адже останні в жодному разі не повинні суперечити конституційним засадам. Проте, як буде доведено, у галузевому законодавстві такі орієнтири не завжди беруться до уваги.

Примусове відчуження приватних земель з мотивів суспільної необхідності

Порядок примусового відчуження приватних земель з мотивів суспільної необхідності поза умовами воєнного чи надзвичайного стану нині врегульовано статтями 140, 143, 146, 147 Земельного кодексу України [22], статтями 321, 346, 350, 351 Цивільного кодексу України [23], а також Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. [24], який, як указано в його преамбулі, визначає правові, організаційні та фінансові засади регулювання суспільних відносин, що виникають у процесі такого відчуження.

У Законі надається визначення багатьох термінів: «відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності», «викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб», «викупна ціна», «примусове відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності», «суспільна потреба» та «суспільна необхідність» (ст. 1).

Зокрема, під «відчуженням земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності» розуміється перехід права власності на такі земельні ділянки та інші нерухомі об'єкти, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, за плату в державну чи комунальну власність шляхом їх викупу чи примусового відчуження для потреб держави, територіальної громади, суспільства в цілому. «Суспільна потреба» означає обумовлену загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади потребу в земельних ділянках та розміщених на них об'єктах нерухомого майна, викуп яких здійснюється в порядку, встановленому законом. Тоді як «суспільна необхідність» тлумачиться як обумовлена загальнодержавними інтересами або інтересами територіальної громади виключна необхід-

ність, для забезпечення якої допускається примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, у встановленому законом порядку.

Відповідно до Закону загальна процедура відчуження така. Орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування за своєю ініціативою або ж з ініціативи інших суб'єктів приймає рішення про викуп земельної ділянки та розміщеної на ній нерухомості для певної суспільної потреби, переліченої у ч. 1 ст. 7 Закону (забезпечення національної безпеки і оборони; будівництво, капітальний ремонт, реконструкція й обслуговування лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури; створення міських парків, будівництво дошкільних навчальних закладів, майданчиків відпочинку, стадіонів та кладовищ; створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду тощо) та надсилає їхньому власникові письмове повідомлення з інформацією щодо об'єктів викупу, їх місцезнаходження, площі та кадастрового номера земельної ділянки, категорії земель, мети й умов викупу (орієнтовна викупна ціна, строк викупу, джерело фінансування пов'язаних із цим витрат), відомостей про земельну ділянку і нерухомість, які можуть бути надані замість викуплених, та ін.

Після отримання повідомлення власник дає згоду на викуп або відмовляється від нього. У випадку згоди між власником і представником органу, який прийняв рішення про викуп, проводяться переговори щодо умов викупу, за наслідками яких між сторонами укладається договір купівлі-продажу, міни або будь-який інший правочин, що передбачає передачу права власності. У разі ж незгоди власника з викупом об'єктів для суспільних потреб, вони згідно з ч. 1 ст. 15 Закону за рішенням суду та за умови попереднього відшкодування можуть бути відчужені примусово з мотивів суспільної необхідності для певної частини суспільних потреб, перелічених у ч. 1 ст. 7 Закону, а саме: виключно під розміщення об'єктів національної безпеки і оборони; лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури; об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення; об'єктів природно-заповідного фонду та кладовищ.

У разі задоволення позовних вимог рішенням суду визначаються викупна ціна та порядок її виплати, а також перелік і порядок надання майна замість відчуженого. Рішення суду про примусове відчуження земельної ділянки та розміщеної на ній нерухомості разом із документами, що підтверджують попередню та повну сплату колишньому власнику викупної ціни або державну реєстрацію права власності на нерухоме майно, надане замість відчуженого, є підставою для державної реєстрації права власності держави чи

територіальної громади на зазначені об'єкти (пп. 3 і 4 ст. 16). Якщо потреба у використанні земельної ділянки та інших об'єктів нерухомого майна, викуплених для суспільних потреб чи примусово відчужених з мотивів суспільної необхідності, відпала, вони можуть бути повернені попередньому власнику у встановленому Законом порядку (ст. 19).

Потрібно також зауважити, що згідно з Кодексом адміністративного судочинства України [25] справи про примусове відчуження земельної ділянки та інших нерухомих об'єктів з мотивів суспільної необхідності розглядаються та вирішуються апеляційним адміністративним судом за місцем розташування нерухомого майна, що підлягає примусовому відчуженню. Тоді як судом апеляційної інстанції у цих справах є Верховний Суд (частини 2 і 6 ст. 267).

Отже, як бачимо, закріплена в Законі процедура відчуження земельних ділянок та розміщеної на них нерухомості, що перебувають у приватній власності, фактично поділяється на дві стадії. На першій стадії питання викупу цих об'єктів для суспільних потреб може бути вирішене за взаємною згодою сторін, і тоді між ними укладається договір. На другій стадії, у разі недосагнення згоди, ці об'єкти можуть бути примусово відчужені з мотивів суспільної необхідності за рішенням суду. І хоча така процедура викликає чимало спірних питань, наприклад, залежність існування суспільної потреби чи суспільної необхідності від згоди або незгоди власника, так само, до речі, як і інші процедурні положення Закону є доволі суперечливими (порядок вибору земельних ділянок для відчуження, порядок визначення викупної ціни, порядок інформування власника тощо), проте, мусимо визнати, що суто з формальної точки зору вона відповідає вищевказаній конституційній нормі про те, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Додатково підкреслимо, що згідно з абз. 6 ч. 2 ст. 2 дія вказаного Закону не поширюється на суспільні відносини, що виникають у разі примусового відчуження земельних ділянок в умовах воєнного чи надзвичайного стану (реквізиції). Інакше кажучи, згідно із Законом примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності та їх примусове відчуження в умовах воєнного чи надзвичайного стану – цілком самостійні підстави припинення права приватної власності, що також узгоджується зі ст. 41 Конституції України.

Примусове відчуження приватних земель в умовах воєнного стану

Стосовно ж примусового відчуження приватних земель в умовах воєнного чи надзвичайного стану, то тут ситуація видається ще більш дискусійною.

Так, основними законами у сфері правового регулювання суспільних відносин в умовах воєнного та надзвичайного станів є закони України «Про правовий режим воєнного стану» [26] та «Про правовий режим надзвичайного стану» [27], які визначають зміст правового режиму воєнного та надзвичайного станів, порядок їх введення та скасування (припинення дії), особливості діяльності відповідних органів тощо (преамбули). У першому вказаному Законі передбачено, що в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан (особливий правовий режим, що вводиться в разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності), військове командування разом із військовими адміністраціями можуть запроваджувати та здійснювати певні заходи, зокрема, примусово відчужувати майно, що перебуває у приватній власності, для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку та видавати про це відповідні документи встановленого зразка (п. 4 ч. 1 ст. 8). Примусове відчуження майна, якщо не було здійснено попереднє повне відшкодування його вартості, тягне за собою наступне повне відшкодування вартості в порядку, визначеному законом. Якщо після скасування правового режиму воєнного стану майно зберіглося, колишній власник має право вимагати у судовому порядку повернення такого майна або вимагати надання йому взамін іншого майна, якщо це можливо (ст. 23).

Схожі положення закріплені й у другому вказаному Законі (статті 16 і 25), але тільки щодо примусового відчуження майна, яке перебуває у приватній власності, в умовах надзвичайного стану (особливого правового режиму, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій), здійснення масових терористичних актів, виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, масових безпорядків тощо).

Ключовим законом щодо примусового відчуження приватного майна під час дії воєнного чи надзвичайного стану є Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 р. [28], який згідно з преамбулою визначає механізм передачі, примусового відчуження майна у юридичних і фізичних осіб для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. У Законі наведено визначення терміна «примусове відчуження майна», що являє собою позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що перебуває у приватній або комунальній

власності та яке переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування його вартості (ст. 1).

Відповідно до положень указанного Закону примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням його вартості. У разі неможливості попереднього повного відшкодування таке майно примусово відчужується з наступним повним відшкодуванням його вартості (частини 1 і 2 ст. 3).

За загальним правилом, примусове відчуження майна у зв'язку із запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану здійснюється за рішенням військового командування, погодженим відповідно з органом військового управління, визначеним Міністерством оборони України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради. Про примусове відчуження майна складається акт, у якому зазначається назва військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження або прийняв таке рішення, відомості про власника (власників) майна та документ, що встановлює право власності на майно (у разі наявності), опис майна, достатній для його ідентифікації, та сума виплачених коштів (у разі попереднього повного відшкодування вартості майна) (ч. 1 ст. 7).

Щодо відшкодування вартості примусово відчуженого майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, то право на таку компенсацію мають юридичні особи комунальної і приватної форм власності та фізичні особи, у яких відчужені будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану або для відвернення чи ліквідації ситуацій, що стали причиною введення правового режиму надзвичайного стану, і, відповідно, їх правонаступники та спадкоємці (ст. 9). Попереднє повне відшкодування вартості примусово відчуженого майна здійснюється на підставі документа, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проведена у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження. Для отримання наступної повної компенсації колишній власник майна або уповноважена ним особа після скасування правового режиму воєнного стану звертається до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна із заявою, до якої додаються акт і документ, що містить висновок про вартість майна (ст. 10).

Відповідні норми щодо примусового відчуження майна в умовах воєнного та надзвичайного станів містяться й в інших нормативно-правових актах, у тому числі в Цивільному кодексі України. У його ст. 353 («Реквізиція») вказано, що в разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин, з метою суспільної необхідності майно може бути примусово відчужене у власника на підставі та в порядку, встановлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості (реквізиція). В умовах воєнного чи надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. У разі реквізиції майна його попередній власник може вимагати взамін надання йому іншого майна, якщо це можливо. Якщо після припинення надзвичайної обставини реквізоване майно зберіглося, особа, якій воно належало, має право вимагати його повернення у судовому порядку.

Слід зауважити, що наведена стаття містить низку суперечностей. По-перше, в рамках реквізиції вона суміщає певні надзвичайні обставини (стихійні лиха, аварії, епідемії, епізоотії тощо) із суспільною необхідністю, хоча, наприклад, у ч. 1 ст. 346 Цивільного кодексу такі підстави припинення права власності, як примусове відчуження земельних ділянок і розміщених на них об'єктів нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності та реквізиція, відокремлені одна від одної (пп. 6 і 9). До речі, як ми знаємо, так само не поєднує суспільну необхідність з будь-якими надзвичайними обставинами проаналізований раніше Закон про відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності. По-друге, ця стаття хоч і має назву «Реквізиція», проте в її ч. 1 у дужках для чогось робиться додаткове уточнення. З огляду на це виникає слушне запитання: що ж у дійсності є реквізицією – примусове відчуження майна лише за надзвичайних обставин чи як за надзвичайних обставин, так і в умовах воєнного або надзвичайного стану? Якщо реквізицією за цією нормою визнається примусове відчуження майна лише за надзвичайних обставин, без введення правового режиму надзвичайного стану, то вона не узгоджується з абз. 6 ч. 2 ст. 2 Закону про відчуження для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності, відповідно до якого реквізицією є примусове відчуження земельних ділянок саме в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Та найбільш цікавим видається те, що Земельний кодекс України серед підстав припинення права власності на земельну ділянку (ст. 140) та підстав для примусового припинення прав на землю (ст. 143) не містить такої підстави, як реквізиція земельної ділянки. Щодо цього в науковій літературі є різні погляди. Деякі вчені наполягають на необхідності закріплення реквізиції серед підстав припинення права власності на земельну ділянку

та навіть пропонують доповнити Земельний кодекс окремою статтею, яка присвячена правовому регулюванню реквізиції земельної ділянки. Інші висловлюють думку, що при введенні воєнного чи надзвичайного стану взагалі відсутня необхідність у примусовому відчуженні земельної ділянки, оскільки зазначені стани мають тимчасовий характер і вводяться лише за певних обставин і з метою забезпечення відповідних цілей, а тому земельна ділянка може бути зайнята тимчасово, і потреби в її примусовому відчуженні у приватного власника немає. Окремі науковці, продовжуючи вказану думку, намагаються довести, що реквізиція земельної ділянки не лише не доцільна, а й взагалі неможлива.

Як би там не було, але до останнього часу в Україні випадки примусового відчуження приватного майна, у тому числі земельних ділянок, в умовах надзвичайного стану не були поширеними, тоді як досвіду такого відчуження в умовах воєнного стану, на щастя, взагалі не існувало. Усі наведені вище норми просто закріплювались у законодавстві, без потреби їх практичної реалізації. Однак із початком повномасштабного вторгнення та введенням в Україні воєнного стану ситуація кардинально змінилася, і законодавство, яке раніше було невитребуваним, нині виявляється найбільш важливим і актуальним.

Протягом воєнних років перераховані нормативно-правові акти зазнали багато змін і доповнень, зокрема до Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» було внесено зміни щодо примусового відчуження майна, приватизованого у період дії воєнного стану; майна, що використовується чи може використовуватися для забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України; щодо забезпечення діяльності об'єктів критичної інфраструктури під час дії воєнного стану тощо. Але найбільш резонансними виявилися зміни до цього Закону, запропоновані в законопроекті № 9549 від 01.08.2023 р. [29]. Розглянемо його детальніше.

Процес прийняття та загальна характеристика нового Закону у сфері примусового відчуження приватних земель

У своїй первісній редакції законопроект мав назву «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури», і згідно з пояснювальною запискою розроблявся з метою спрощення процедури отримання постачальниками електронних комунікаційних послуг та/або мереж права на користування земельними ділянками для розгортання й

експлуатації електронних комунікаційних мереж та/або інфраструктури для забезпечення покриття населення України зв'язком четвертого покоління й мобільним високошвидкісним Інтернетом. Цим законопроектом фактично пропонувалося внести зміни до деяких законодавчих актів, що регулюють земельні відносини, щодо скорочення строків розгляду клопотань постачальників електронних комунікаційних послуг та/або мереж щодо відведення земельних ділянок, передачі їх в оренду, розробки та затвердження нормативної грошової оцінки земельних ділянок та прийняття рішень за результатами розгляду таких клопотань, а також скорочення строку оприлюднення проєктів таких рішень.

На підставі огляду первинного тексту цього проєкту можна переконатись, що він дійсно передбачав певні незначні зміни до законодавства, у тому числі земельного, пов'язані з досягненням проголошеної мети – спрощення процедури отримання прав на користування земельними ділянками постачальниками електронних комунікаційних послуг і мереж.

Проте кардинальні метаморфози тексту законопроекту відбулися на етапі його узгодження та прийняття, адже його назву було змінено на проєкт Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» (раніше було – спрощення процедури відведення, а тепер – використання; раніше – для розвитку цифрової інфраструктури, зараз – для її розбудови) та найголовніше – додано велику кількість незрозумілих і дискусійних положень.

Не маючи на меті аналізувати всі такі положення, зосередимо увагу лише на тих, які стосуються внесення змін до вищезгаданого Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану». Так, у законопроекті пропонується преамбулу Закону викласти в такій редакції: «Цей Закон визначає механізм передачі, примусового відчуження або вилучення майна для потреб держави в період дії правового режиму воєнного чи надзвичайного стану у юридичних та фізичних осіб, територіальних громад, а також нерозподілених земельних ділянок, невитребуваних земельних часток (паїв) та особливості передачі в користування таких земельних ділянок». Як бачимо, коло суб'єктів і об'єктів такого примусового відчуження має суттєво розширитися.

Далі, проєктом пропонується додати до Закону абсолютно нову статтю – 14¹, яка має назву «Особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів

інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області». Відповідно до цієї статті у період дії правового режиму воєнного стану в Україні земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна, які перебувають у приватній, комунальній власності, нерозподілені земельні ділянки, невитребовані земельні частки (паї) розташовані в Ужгородському районі Закарпатської області, можуть бути примусово відчужені з мотивів суспільної необхідності за рішенням Закарпатської обласної державної адміністрації на умовах та в порядку, визначених цією статтею, для розміщення відповідних об'єктів, а саме:

- 1) об'єктів будівництва, нерухомого майна, комплексів будівель і споруд, виробничих потужностей і їх частин, інженерних споруд, необхідних для функціонування та діяльності підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави та/або визначені такими, що є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період у сфері оборонно-промислового комплексу;
- 2) індустриальних парків для розміщення релокованих (переміщених) підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, та/або їх виробничих потужностей і їх частин та/або підприємств, які визначені такими, що є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період;
- 3) лінійних об'єктів транспортної інфраструктури (доріг загального користування державного значення, мостів, естакад) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації.

Ініціаторами примусового відчуження земельних ділянок та іншого нерухомого майна для розміщення перелічених об'єктів можуть бути центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, Генеральний штаб Збройних Сил України, а також відповідні підприємства, які здійснюватимуть будівництво, експлуатацію об'єктів, для розміщення яких здійснюється примусове відчуження. Такі суб'єкти подають заяву про примусове відчуження земельної ділянки та іншої нерухомості до Закарпатської обласної державної адміністрації, яка розглядає цю заяву та звертається до Кабінету Міністрів України для прийняття рішення про включення цього суб'єкта до відповідного переліку.

Отримавши позитивне рішення Кабінету Міністрів України, Закарпатська обласна державна адміністрація приймає рішення про підготовку матеріалів для примусового відчуження земельних ділянок та інших об'єктів нерухомого майна та повідомляє їхнього власника, який може надати свою

згоду, і тоді між ними укладається договір купівлі-продажу, або відмовитися від продажу, і тоді Закарпатська обласна державна адміністрація приймає рішення про примусове відчуження та звертається до суду з позовом.

Слід окремо підкреслити, що відповідно до цього проєкту вартість земельної ділянки, іншого нерухомого майна приватної власності, що відчужується, а також збитки, завдані таким відчуженням, виплачуються у трикратному розмірі (а вартість таких об'єктів, які відчужені за договором купівлі-продажу, – з додаванням 20 відсотків їхньої трикратної вартості), проте така вартість земельної ділянки, іншого нерухомого майна (крім житлового будинку, земельної ділянки, на якій він розташований, житлового приміщення), а також збитки, завдані таким відчуженням, виплачуються протягом шести місяців з дня державної реєстрації переходу до держави права власності на відповідне майно.

До того ж, зауважимо, що оскарження до суду або адміністративного органу рішень Закарпатської обласної державної адміністрації про підготовку матеріалів для примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна, про примусове відчуження земельної ділянки, іншого об'єкта нерухомого майна не допускається (оскарженню в порядку, визначеному Законом України «Про адміністративну процедуру», а також у судовому порядку підлягає тільки вартість земельних ділянок, які примусово відчужуються, та розмір збитків). Також не здійснюється повернення відчужених земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна їхнім колишнім власникам після припинення чи скасування воєнного стану в Україні або в окремій місцевості.

Слід зазначити, що проаналізований законопроект дуже швидко пройшов через профільні комітети та 21.08.2024 р. його було прийнято [30] та направлено на підпис Президенту України, що, однак, не було сприйнято позитивно.

На переконання представників Головного юридичного управління Верховної Ради України, низка положень законопроекту не відповідає Конституції України та не узгоджується із чинними законами. Застереження викликають зміни до Закону «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», які не враховують предмета закону про відчуження. Так, аналіз ст. 14¹ про відчуження (в редакції законопроекту) свідчить, що загалом ці положення регулюють суспільні відносини, щодо відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, для суспільних потреб. При цьому такі об'єкти не повертаються власникам, навіть якщо збереглися. До того ж, законопроект вносить зміни, якими визначаються особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності.

сті в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області, що є порушенням вимог ч. 4 ст. 13 Конституції України щодо рівності усіх суб'єктів права власності перед законом [31].

Так само й окремі народні депутати України надали вкрай негативну оцінку цьому Закону. Як зазначив член Комітету Верховної Ради України з питань правової політики І. Фріс, «щойно рада 228 голосами підтримала примусове вилучення нерухомості і землі у фізичних і юридичних осіб. При цьому в конкретному випадку заборонила оскаржувати до суду такі рішення в Закарпатській області!», чим порушила Конституцію [32].

Розглянувши прийнятий Закон, Президент України його не підписав і 25.10.2024 р. повернув зі своїми пропозиціями. На переконання Президента, Закон не може бути підписаний, оскільки він не відповідає Конституції та законам України, створює ризики порушення прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави. Одним з аргументів такої позиції було те, що встановлення особливого порядку примусового відчуження в період воєнного стану майна, яке розташовано на території окремої адміністративно-територіальної одиниці України, ставить власників такого майна в різні правові умови порівняно з власниками майна, яке в умовах воєнного стану підлягає примусовому вилученню на території інших адміністративно-територіальних одиниць, що є безумовним порушенням закріплених Конституцією України гарантій рівності всіх суб'єктів права власності перед законом (ст. 13). Також було вказано на порушення вимог досягнення збалансованості й соціально-економічного розвитку регіонів як засад територіального устрою України (ст. 132), порушення принципу юридичної визначеності як одного з елементів принципу верховенства права (ст. 8), корупційні ризики тощо [33].

Ми повністю погоджуємося з наведеними поглядами щодо неконституційності вказаного Закону та вважаємо цілком слушним те, що Президент України наклав на нього вето. Разом із тим зовсім нещодавно, 25.03.2025 р., так само після певних узгоджувальних процедур і доопрацювань, цей Закон було проголосовано повторно [34], підписано Головою Верховної Ради України та знову направлено на підпис Президенту України.

Ця подія також викликала негативні відгуки з боку фахівців та значний резонанс у медіа. За словами експертів, Закон містить низку ризиків, адже в ньому немає чітких критеріїв, за якими землю визнають потрібною для оборонних цілей; не визначено прозорого механізму оцінки вартості ділянки та нерухомості, через що компенсація може бути значно нижчою за ринкову

ціну; не передбачено повернення вилучених ділянок та будівель власникам, навіть якщо їх у підсумку не використали для оборони. У Головному юридичному управлінні Апарату Верховної Ради застерігають, що відшкодування вартості вилученого майна відбуватиметься з резервного фонду державного бюджету, що несе певні загрози. Експерти прогнозують, що пілотний проєкт в Ужгородському районі може бути лише першим кроком до впровадження такого механізму по всій Україні [35].

Якщо порівняти попередню та нинішню редакцію ст. 14¹ Закону, то можна побачити незначні відмінності, які пов'язані здебільшого зі зміною суб'єктного складу або тривалістю певних строків. Так, наприклад, згідно з новою редакцією рішення про примусове відчуження земельних ділянок та розміщеного на них нерухомого майна приймає не Закарпатська обласна державна адміністрація, а безпосередньо Кабінет Міністрів України. Вартість земельної ділянки й іншого нерухомого майна, а також завдані відчуженням збитки мають бути виплачені протягом не шести, а одного місяця з дня державної реєстрації переходу до держави права власності на відповідне майно та ін. Очевидно, єдина суттєва відмінність між указаними редакціями полягає в тому, що тепер не лише вартість земельних ділянок, які примусово відчужуються, та розмір збитків можуть бути оскаржені в судовому порядку та в порядку, визначеному Законом України «Про адміністративну процедуру», а й саме рішення Кабінету Міністрів України про підготовку матеріалів для примусового відчуження та про примусове відчуження. Хоча, до речі, оскарження зазначених рішень не зупиняє їхню дію, так само як і не здійснюється повернення відчуженого майна колишнім власникам після припинення чи скасування воєнного стану.

Висновки

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що в умовах дії правового режиму воєнного стану питання примусового відчуження приватних земель набувають особливої гостроти.

Навіть стислий огляд окремих положень прийнятого Закону, а точніше – запропонованої в ньому ст. 14¹ «Особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області», свідчить про те, що, прикриваючись воєнним станом, законодавці намагаються реалізувати якісь інші цілі, оскільки врегульовані цією статтею суспільні відносини, по суті, мали б підпадати під дію Закону України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого

майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» (тим більше, що він уже передбачає можливість примусового відчуження для об'єктів національної безпеки і оборони, а також лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури), а не Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану».

Принципова відмінність між ними полягає насамперед у тому, що перший Закон, діючи поза рамками правового режиму воєнного стану, ґрунтовніше захищає права приватних власників, передбачаючи для них обов'язкове попереднє та повне відшкодування вартості відчужуваного майна, що, нагадаємо, прямо закріплено в ст. 41 Конституції України, а також інші гарантії, пов'язані з оцінкою майна, можливістю його повернення, оскарженням неправомірних рішень тощо. Натомість інший Закон, діючи в умовах правового режиму воєнного стану, значно спрощує процедуру примусового відчуження, дозволяючи відчужувати приватну землю та розміщені на ній об'єкти нерухомого майна не з попереднім, а з наступним відшкодуванням їхньої вартості, та позбавляючи власників інших важливих гарантій.

Інакше кажучи, під прикриттям діючого в Україні правового режиму воєнного стану та завдяки навмисному введенню такої конструкції, як «примусове відчуження з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану», яка відображена в назві ст. 14¹, робляться спроби швидкими темпами легалізувати спрощену процедуру примусового відчуження земель, які перебувають у приватній власності. Дійсна причина такої активності є невідомою, імовірно, це ще одна схема перерозподілу земельних ресурсів, адже закладена в Законі процедура відчуження є не лише сумнівною з точки зору її доцільності та своєчасності, а й взагалі суперечить конституційним засадам непорушності права приватної власності.

Тож, чекаємо на подальші кроки від Президента України та щиро сподіваємось, що цей Закон і цього разу не буде підписано.

Список використаних джерел

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [2] Бойченко І. Особливості адміністративної процесуальної правосуб'єктності у спорах про примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності. *Law. State. Technology*. 2021. № 3. С. 59–66. <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-10>.
- [3] Viitanen K. Compulsory Purchase and Compensation in Land Acquisition and Taking. *Gim International*. 2007. Vol. 21, issue 11. P. 57.

- [4] Дудник Д. В. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 204 с.
- [5] Ільків Н. В., Ільницький О. В. Примусове відчуження земельних ділянок та об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності: правові проблеми. *Право України*. 2011. № 5. С. 156–166.
- [6] Kalbro T., Sjödin E., Norell L., Paulsson J. Compulsory Acquisition and Compensation. January 2008. <https://doi.org/10.13140/2.1.3889.2809>.
- [7] Клименко О. М. До питання про участь судових органів у механізмах примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю. *Вісник Вищої ради юстиції України*. 2012. № 1(9). С. 107–115.
- [8] Костяшкін І. О., Навроцький В. А. До питання правового забезпечення реквізиції земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86. Ч. 3. С. 150–156. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.22>.
- [9] Крупник Р. В. Охорона та захист майнових прав власника (володільця) у разі примусового вилучення земельної ділянки: цивільно-правовий аспект : дис. ... д-ра філософії в галузі права. ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 2020. 233 с.
- [10] Мірошніченко А. М., Пушкар П. В. Порівняльно-правовий аналіз гарантій, що надаються власнику майна при експропріації (на прикладі експропріації земель). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 10(84). С. 60–71.
- [11] Наконечний А. Б. Примусове відчуження земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Одеська юридична академія. Одеса, 2015. 225 с.
- [12] Носік В. В. Припинення права приватної власності на землю в Україні. *Земельне право України*. 2006. № 6. С. 42–48.
- [13] Тоцький Б. А. Реалізація принципу пропорційності при вилученні земельних ділянок для суспільних потреб. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 353–357.
- [14] Ющенко Т. В. Сутність адміністративної процесуальної правосуб'єктності органів місцевого самоврядування у справах про примусове відчуження земельних ділянок з мотивів суспільної необхідності. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 124–127.
- [15] Суєтнов Є. П. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Національний університет «Юридична академія України ім. Я. Мудрого». Харків, 2012. 194 с.
- [16] Суєтнов Є. П. Законодавчі новели примусового відчуження приватних земель в умовах воєнного стану. *Актуальні питання юрисдикції у земельних спорах* : зб. тез наук. доповідей учасників Всеукр. круглого столу, присвяченого пам'яті доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України Юрія Прокоповича Битяка (м. Харків, 28 березня 2025 р.) / за заг. ред. Д. В. Лученка, Т. В. Курман. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2025. С. 154–159. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferencij/> (дата звернення: 30.05.2025).
- [17] Конституція Сполучених Штатів Америки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm (дата звернення: 30.05.2025).
- [18] Декларація прав людини і громадянина. 1789. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html> (дата звернення: 30.05.2025).

- [19] The Constitution of 1791 (National Assembly, September 3, 1791). URL: <https://wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf> (last accessed: 30.05.2025).
- [20] Експропріація. Словотвір. URL: <https://slovotvir.org.ua/words/ekspropriatsiia> (дата звернення: 30.05.2025).
- [21] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [22] Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [23] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 4356-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [24] Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : Закон України від 17.11.2009 р. № 1559-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [25] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [26] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [27] Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [28] Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 30.05.2025).
- [29] Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення процедури відведення земельних ділянок для розвитку цифрової інфраструктури» № 9549 від 01.08.2023 р. URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/f0a459ff-f703-4e19-b075-9aa0a65952a5> (дата звернення: 30.05.2025).
- [30] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури : Закон України реєстр. № 9549 (текст, підписаний Головою Верховної Ради України, 21.08.2024). URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/6dd732ef-94e1-4fc6-9b62-51b7a6caf211> (дата звернення: 30.05.2025).
- [31] Завірюха А. Рада прийняла законопроект про примусове вилучення нерухомості. 21.08.2024. URL: <https://nerukhomi.ua/ukr/news/neruhomi-i-zakon/rada-prijnyala-zakonoprojekt-pro-primusove-viluchennya-neruhomosti.htm> (дата звернення: 30.05.2025).
- [32] Мамченко Н. Верховна Рада прийняла закон про примусове вилучення нерухомості і землі у громадян та бізнесу. 21.08.2024. URL: <https://girska-gromada.gov.ua/news/1724243890/> (дата звернення: 30.05.2025).
- [33] Пропозиції Президента України до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури». URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/6bec6d4d-2cc0-4b62-8723-5dd23c1553a8> (дата звернення: 30.05.2025).

- [34] Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» (текст, підписаний Головою Верховної Ради України, 25.03.2025). URL: blob:<https://itd.rada.gov.ua/c9445391-cead-42c8-8c9a-15fd284979d4> (дата звернення: 30.05.2025).
- [35] Грищенко В. Тепер держава зможе вилучати в українців землю та житло. 02.04.2025. URL: <https://nerukhomi.ua/ukr/news/neruhomi-i-zakon/teper-derzhava-zmozhe-viluchati-v-ukraintsiv-zemlyu-ta-zhitlo.htm#:~:text=Парламент%20днями%20ухвалив%20законопроект%20№,можуть%20поширити%20по%20всій%20країні> (дата звернення: 30.05.2025).

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine" (February 24, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [2] Boychenyuk, I. (2021). Peculiarities of administrative procedural legal entity in disputes about forced alienation of land for public necessity. *Law. State. Technology*, 3, 59-66. <https://doi.org/10.32782/LST/2021-3-10>.
- [3] Viitanen, K. (2007). Compulsory Purchase and Compensation in Land Acquisition and Taking. *Gim International*, 21(11), 57.
- [4] Dudnik, D.V. (2015). *Alienation of land plots for public needs: civil legal aspect*. Ph.D. Thesis. Kharkiv.
- [5] Ilkiv, N.V., & Ilnytskyi, O.V. (2011). Forced alienation of land plots and real estate objects located on them for reasons of public necessity: legal problems. *Law of Ukraine*, 5, 156-166.
- [6] Kalbro, T., Sjödin, E., Norell, L. & Paulsson, J. (January, 2008). Compulsory Acquisition and Compensation. Compulsory Acquisition and Compensation. <https://doi.org/10.13140/2.1.3889.2809>.
- [7] Klymenko, O.M. (2012). On the question of the participation of judicial bodies in the mechanisms of forced alienation of private property rights due to social necessity. *Bulletin of the Supreme Council of Justice of Ukraine*, 1(9), 107-115.
- [8] Kostyashkin, I.O., & Navrotskyi, V.A. (2024). Regarding the issue of legal support for land requisition. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, 86(3), 150-156. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.3.22>.
- [9] Krupnyk, R.V. (2020). *Protection and defense of the property rights of the owner (possessor) in the event of forced seizure of a land plot: civil law aspect*. Ph.D. Thesis. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv.
- [10] Miroshnychenko, A.M., & Pushkar, P.V. (2008). Comparative legal analysis of guarantees provided to the owner of property during expropriation (on the example of land expropriation). *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 10(84), 60-71.
- [11] Nakonechny, A.B. (2015). *Forced alienation of land plots*. Ph.D. Thesis. Odesa: Odesa Law Academy.
- [12] Nosik, V.V. (2006). Termination of the right of private ownership of land in Ukraine. *Land Law of Ukraine*, 6, 42-48.
- [13] Totsky, B.A. (2010). Implementation of the principle of proportionality in the seizure of land plots for public needs. *Journal of the Kyiv University of Law*, 4, 353-357.
- [14] Yushchenko, T.V. (2014). The essence of the administrative procedural legal personality of local government bodies in cases of forced alienation of land plots for reasons of public necessity. *Journal of the Kyiv University of Law*, 3, 124-127.

- [15] Suietnov, Ye.P. (2012). *Alienation of land plots for public needs and public necessity motives*. Ph.D. Thesis. Kharkiv: National University "Law Academy of Ukraine named after Ya. Mudryi".
- [16] Suietnov, Ye.P. (March 28, 2025). Legislative Novelties of Compulsory Alienation of Private Land under Martial Law. In *Topical issues of jurisdiction in land disputes*: collection of abstracts of scient. reports of the participants of the All-Ukrainian round table dedicated to the memory of Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine Yurii Prokopovych Bytiak. D.V. Luchenko, T.V. Kurman (Eds.). (pp. 154-159). Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University. Retrieved from <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/vnd/zbirnyky-naukovyh-konferenczij/>.
- [17] The Constitution of the United States of America. Retrieved from http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm.
- [18] Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. (1789). Retrieved from <https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html>.
- [19] The Constitution of 1791 (National Assembly, September 3, 1791). Retrieved from <https://wp.stu.ca/worldhistory/wp-content/uploads/sites/4/2015/07/French-Constitution-of-1791.pdf>.
- [20] Expropriation. Word formation. Retrieved from <https://slovotvir.org.ua/words/ekspropriatsiia>.
- [21] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254k/96-Bp#Text>.
- [22] Land Code of Ukraine. (October 25, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
- [23] Civil Code of Ukraine. (January 16, 2003). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text>.
- [24] Law of Ukraine No. 1559-VI "On the alienation of land plots and other privately owned real estate located thereon for public needs or for motives of public necessity". (November 17, 2009). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text>.
- [25] Code of Administrative Procedure of Ukraine. (July 6, 2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
- [26] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [27] Law of Ukraine No. 1550-III "On the legal regime of the state of emergency". (March 16, 2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14#Text>.
- [28] Law of Ukraine No. 4765-VI "On the transfer, compulsory alienation or seizure of property under the legal regime of martial law or a state of emergency". (May 17, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text>.
- [29] Draft Law of Ukraine No. 9549 "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on simplifying the procedure for allocating land plots for the development of digital infrastructure". (August 1, 2023). Retrieved from <blob:https://itd.rada.gov.ua/893a6893-36ed-4915-8a47-cd0b1bd54ae3>.
- [30] The Law of Ukraine No. 9594 "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the use of land plots for the development of digital infrastructure" (text signed by the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, 21.08.2024). Retrieved from <blob:https://itd.rada.gov.ua/6dd732ef-94e1-4fc6-9b62-51b7a6caf211>.
- [31] Zaviriukha, A. (August 21, 2024). The Rada adopted a draft law on the expropriation of real estate. Retrieved from <https://nerukhomi.ua/ukr/news/neruhomi-i-zakon/rada-prijnyala-zakonoproekt-pro-primusove-viluchennya-neruhomosti.htm>.

- [32] Mamchenko, N. (August 21, 2024). The Verkhovna Rada has passed a law on the expropriation of real estate and land from citizens and businesses. Retrieved from <https://girska-gromada.gov.ua/news/1724243890/> [in Ukrainian].
- [33] Proposals of the President of Ukraine to the Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the use of land plots for the development of digital infrastructure". Retrieved from <blob:https://itd.rada.gov.ua/6bec6d4d-2cc0-4b62-8723-5dd23c1553a8>.
- [34] The Law of Ukraine "On amendments to certain legislative acts of Ukraine on the use of land plots for the development of digital infrastructure" (text signed by the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, 25.03.2025). Retrieved from <blob:https://itd.rada.gov.ua/c9445391-cead-42c8-8c9a-15fd284979d4>.
- [35] Hryshchenko, V. Now the state will be able to confiscate land and housing from Ukrainians (April 02, 2025). Retrieved from <https://nerukhomi.ua/ukr/news/neruhomi-i-zakon/teper-derzhava-zmozhe-viluchati-v-ukraintsiv-zemlyu-ta-zhitlo.htm#:~:text=Парламент%20днями%20ухвалив%20законопроект%20№,можуть%20поширити%20по%20всій%20країні>.

Євгеній Павлович Суетнов

кандидат юридичних наук, доцент

завідувач кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net

ORCID 0000-0002-4094-444X

Yevhenii P. Suietnov

Ph.D. in Law, Associate Professor

Head of the Environmental Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: evgeny-suetnov@ukr.net

ORCID 0000-0002-4094-444X

Рекомендоване цитування: Суетнов Є. П. Підписати не можна ветувати: новий закон у сфері примусового відчуження приватних земель в умовах воєнного стану. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 69–90. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.332988>.

Suggested Citation: Suietnov, Ye.P. (2025). Signature Cannot Be Vetoed: New Law in the Field of Compulsory Alienation of Private Land under Martial Law. *Problems of Legality*, 169, 69-90. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.332988>.

Статтю подано / Submitted: 01.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 03.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Сучасний стан правової охорони мігруючих видів диких тварин в Україні: проблеми та перспективи

Єгор Данилович Кононенко*

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна

*e-mail: kononenkoeigor1@gmail.com

Анотація

Повномасштабна збройна агресія російської федерації проти України спричинила серйозну деградацію місць проживання мігруючих видів диких тварин і перервала їхні традиційні міграційні шляхи, що становлять ключовий компонент європейської екологічної мережі. Нові виклики перед вітчизняною правовою системою в захисті та відтворенні дикої фауни одночасно оголили прогалини в національному законодавстві та показали нездатність наявних інструментів, у тому числі фінансових, швидко реагувати на екологічні кризи. Мета дослідження – проаналізувати сучасний стан правової охорони мігруючих видів в Україні, ідентифікувати ключові проблеми та запропонувати комплекс інструментів їх вирішення, синхронізований із євроінтеграційними зобов'язаннями. Робота ґрунтується на поглибленому контент-аналізі ратифікованих міжнародних договорів, чинних законів, урядових методик 2022 р. та добірки актуальних наукових публікацій; застосовано порівняльно-правовий, системний і кейсовий підходи з акцентом на Рамсарські угіддя Чорноморсько-Азовського регіону. Встановлено, що бойові дії знищили або забруднили понад 1,2 млн га заповідних територій, а діючі методики оцінки збитків не враховують втрат екосистемної послуги «підтримка міграції». Закон України «Про тваринний світ» лише декларує охорону шляхів міграції без процедур відновлення; Стратегія-2030 лишається нефінансованою; відсутні правовий статус «міграційного коридору» й закон про екосистемні послуги, що унеможливує монетизацію збитків і їх компенсацію за рахунок репарацій. Запропоновано три пріоритетні напрями вдосконалення: 1) розроблення та впровадження методики монетизації послуги підтримки міграції; 2) законодавче закріплення коридорів у системі ПЗФ з окремим режимом охорони; 3) створення Фонду відновлення, який акумулюватиме репарації та платежі за екосистемні послуги, забезпечуючи сталий фінансовий механізм післявоєнної реставрації міграційних шляхів.

Ключові слова: міграційні коридори; екосистемні послуги; воєнні екозбитки; Боннська конвенція, інституційна імплементація.

Current State of Legal Protection of Migratory Wild Animal Species in Ukraine: Challenges and Prospects

Yehor D. Kononenko*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: kononenkoeor1@gmail.com

Abstract

Russia's full-scale armed aggression against Ukraine has severely degraded the habitats of wild migratory species and disrupted their traditional flyways, which form a key component of the European ecological network. These new challenges have simultaneously exposed gaps in domestic legislation and revealed the inability of existing financial instruments to respond rapidly to ecological crises. The article evaluates the current state of legal protection for migratory wildlife in Ukraine, identifies the main shortcomings and offers a set of integrated solutions aligned with the country's EU-integration commitments. The study relies on in-depth content analysis of ratified international treaties, current Ukrainian statutes, the 2022 governmental damage-assessment guidelines and a curated set of recent academic publications; comparative-legal, systems and case-study approaches are applied, with special focus on war-impacted Ramsar sites in the Black Sea–Azov region. Military operations have destroyed or polluted more than 1.2 million ha of protected areas, while existing damage-assessment methods ignore losses of the ecosystem service "migration support". Law of Ukraine "On the Animal World" merely proclaims corridor protection without recovery procedures; the 2030 Environmental Strategy remains unfunded; neither a legal status for "migration corridor" nor an Ecosystem-Services Act exists, preventing monetisation of losses and their compensation through reparations. Three priority avenues for improvement are proposed: (1) developing and implementing a valuation method for the ecosystem service of migration support; (2) legally anchoring corridors within the protected-area system under a dedicated protection regime; and (3) establishing a Corridor Recovery Fund to channel war reparations and ecosystem-service payments, thereby creating a sustainable financial mechanism for post-war restoration of migration routes.

Keywords: migration corridors; ecosystem services; war-related environmental damage; CMS, institutional implementation.

Вступ

Мігруючі види диких тварин відіграють ключову роль у підтриманні глобального біорізноманіття, забезпечуючи запилення, контроль шкідників і збереження генетичного різноманіття популяцій. Україна традиційно слугувала «містком» для десятків видів птахів, кажанів і риб. Проте після початку повномасштабної збройної агресії в 2022 р. ці шляхи зазнали безпрецедентного антропогенного тиску: мінування, бомбардування, руйну-

вання гідрологічних споруд і ліній електропередачі спричинили деградацію понад 1,2 млн га природо-заповідних територій та 14 водно-болотних угідь міжнародного значення [1]. Втрати поглиблюються токсичним забрудненням ґрунтів і водних екосистем, що безпосередньо скорочує кормову базу й підвищує смертність перелітних популяцій [1].

Проблема ускладнюється нормативними колізіями. Боннська конвенція зобов'язує держави-учасниці охороняти «середовища, особливо важливі для мігруючих видів» (ст. 4) [2], однак чинний Закон України «Про тваринний світ» хоч і визнає шляхи міграції об'єктом охорони, але не містить процедурного механізму їх відновлення [3]. Стратегія державної екологічної політики України до 2030 р. проголошує створення національної мережі екологічних коридорів, проте без фінансового підкріплення та міжвідомчої координації ця мета лишається декларативною [4]. Водночас новітні наукові дослідження, зокрема Є. П. Суєтнова, засвідчують, що відсутність законодавчого поняття «екосистемна послуга» блокує монетизацію втрат від руйнування коридорів і, як наслідок, гальмує мобілізацію ресурсів на їх відновлення [5].

Окремого значення набуває соціальний вимір. Rodríguez Goyes переконливо показує, що реальне виконання міжнародних природоохоронних договорів визначається не стільки формально-правовими зобов'язаннями, скільки балансом внутрішніх соціально-економічних інтересів [6]. Український випадок ілюструє цю тезу: пріоритет післявоєнної відбудови інфраструктури нерідко вступає в конфлікт із вимогами збереження міграційних шляхів. Емпіричні дані М. В. Волченка підтверджують, що показники реалізації національних стратегічних цілей у сфері охорони фауни залишаються «незадовільними» саме через брак бюджетних і кадрових ресурсів [7]. Додаткові виклики формує інвазійний тиск: деградація фронтових територій полегшує проникнення чужорідних видів, які конкурують з автохтонними популяціями за місця зупинки.

Директива ЄС про збереження диких птахів установила обов'язок держав-членів охороняти місця відпочинку та гніздування перелітних видів, поєднуючи правовий режим із фінансовими стимулами («платежами за екосистемні послуги») [8]. Водночас прецедентна практика ЄСПЛ (справа *Dubetska and Others v. Ukraine*) демонструє, що руйнування природних середовищ може кваліфікуватися як порушення права людини на повагу до приватного життя (ст. 8 Конвенції) [9]. Отже, недбале ставлення до міграційних коридорів створює не лише екологічні, а й серйозні правові ризики для держави.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі сучасного стану правової охорони мігруючих видів в Україні, ідентифікації критичних прогалин

та розробленні пропозицій щодо вдосконалення законодавчого й інституційного дизайну з урахуванням воєнних реалій та євроінтеграційних зобов'язань.

Завдання дослідження:

- 1) оцінити масштаб воєнного впливу на міграційні коридори за наявними урядовими та науковими даними;
- 2) проаналізувати колізії між міжнародними договорами, національним законодавством та підзаконними актами щодо охорони мігруючих видів;
- 3) дослідити інституційні та судові механізми захисту екологічних прав, включно з практикою ЄСПЛ;
- 4) сформулювати пропозиції щодо легалізації екосистемних послуг, запровадження статусу «міграційного коридору» в системі ПЗФ та створення фінансових інструментів відновлення.

Сукупність наведених обставин свідчить про нагальну потребу у впровадженні екосистемного підходу, що інтегрує екологічні, соціальні та правові аспекти управління міграційними шляхами. Це дослідження прагне зробити внесок у формування такої інтегральної моделі, спираючись на перевірені джерела й новітні методики.

Матеріали та методи

Вибірка нормативних та наукових джерел

Дослідження ґрунтується на цілеспрямованій вибірці з 15 узгоджених джерел, що охоплюють: а) міжнародні договори й прецедентну практику; б) чинні нормативно-правові акти України; в) фахові публікації 2020–2024 рр., у яких аналізується вплив війни на довкілля й правові механізми охорони мігруючих видів. Критеріями включення були: 1) наявність безпосереднього змісту про міграційні шляхи або екосистемні послуги; 2) актуальність; 3) офіційний або рецензований статус. У міжнародному блоці досліджено Боннську конвенцію (1979) [2] та рішення ЄСПЛ у справі *Dubetska and Others v. Ukraine* (2011) у викладі Н. Hreshchuk [9]. На національному рівні проаналізовано Закон України «Про тваринний світ» [3], Стратегію-2030 [4] та воєнні Методики КМУ № 326 (2022 р.) [13]. Емпіричну інформацію про екодеструктивний вплив зібрано з огляду І. Г. Пацевої та співавт. [1].

Методологічна рамка

Контент-аналіз нормативів. Усі відібрані акти кодувалися за трьома блоками: (А) дефініції міграційних шляхів, (В) процедурні механізми охорони/відновлення, (С) фінансові інструменти.

Порівняльно-правовий аналіз. Метод застосовано для зіставлення вимог Боннської конвенції [2] та Директиви ЄС «Про збереження диких птахів» (у викладі Х. Чопко) [8] із положеннями українського законодавства [3–4]. Це дозволило виявити розрив між практичним та визначеним європейським підходом і декларативними нормами національного права.

Системний підхід. Увага зосереджена на взаємозв'язку воєнних впливів, правових лакун і соціально-економічних факторів, що визначають реальну імплементацію норм. Такий підхід відповідає тезі Rodríguez Goyes про роль «внутрішніх соціальних зіткнень» у виконанні міжнародних договорів [6].

Кейсовий аналіз. Окремим кейсом обрано приклад руйнування Рамсарських угідь уздовж Чорноморського узбережжя, описаний І. Г. Пацевою [1]. Екологічні наслідки (токсичне забруднення, мінація) співвіднесено з браком правових інструментів оперативного відновлення, що наочно ілюструє дефіцит процедур у ст. 3 Закону України «Про тваринний світ» [3].

Обмеження дослідження:

- воєнний характер подій ускладнює доступ до деяких територій; емпіричні дані ґрунтуються головню на відкритих звітах [1];
- відсутність ухваленого Закону «Про екосистемні послуги» не дозволяє застосувати кількісну оцінку втрат; аналіз має якісний характер;
- частина підзаконних актів перебуває у стадії розроблення, тому результати відображають стан на червень 2025 р.

Попри ці обмеження, комбінування контент-, порівняльно-правового та системного аналізів забезпечило репрезентативну картину сучасних викликів і створило основу для розроблення цілісних рекомендацій.

Результати та обговорення

Руйнування міграційних коридорів та деградація середовищ існування під впливом воєнних дій

Повномасштабна агресія суттєво трансформувала екологічний ландшафт України, загрожуючи ключовим вузлам транзиту мігруючих видів. Поле бойових дій охопило понад 900 заповідних територій площею $\approx 1,2$ млн га, а також 14 водно-болотних угідь Рамсарської конвенції загальною площею ≈ 398 тис. га [1]. Бомбардування та мінування призвели до прямого знищення луків, лиманів і берегових екотонів, що традиційно слугували місцями відпочинку та годівлі для перелітних гусеподібних і куликів. Окрім фізичної втрати біотопів, токсичне забруднення ґрунтів (до 0,5 кг сірки на один реактив «Град») та нафтопродуктів із затонулих суден спри-

чиняє хімічний стрес, який знижує кормову базу й підвищує смертність птахів [1].

Автор вважає, що описані явища свідчать про взаємопов'язаний – і поки що недооцінений – «ефект-доміно»: ураження одного вузла мережі міграцій автоматично формує «екологічні прогалини», змушуючи зграї змінювати траєкторії перельоту, а це, у свою чергу, збільшує енергетичні витрати та ризик виснаження. Такі вторинні наслідки поки що не відображені у жодній офіційній методиці обліку воєнних збитків, що ускладнює планування відновлення.

Боннська конвенція вимагає від Сторін уживати «необхідних заходів для збереження середовищ, що є особливо важливими для мігруючих видів» (ст. 4) [2]. Реалізація цього зобов'язання ускладнюється тим, що Закон України «Про тваринний світ» хоч і включає «середовища існування та шляхи міграції» до об'єктів охорони (ст. 3), однак не містить механізмів їх оперативного відновлення чи адаптивного менеджменту в умовах воєнної шкоди [3]. У такій ситуації положення Стратегії-2030 щодо зменшення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття, зокрема шляхом вдосконалення принципів формування екологічної мережі, її розширення і невиснажливого використання, а також збереження унікальних природних ландшафтів, залишаються лише декларативними, адже їх реалізація залежить від фінансування й міжвідомчої координації, яку війна значною мірою паралізувала [4]. Автор підкреслює, що без підзаконних актів-«дорожніх карт» навіть найкраща стратегія ризикує залишитися на папері.

Додатковий тиск створюють інвазійні види, що поширюються вздовж порушених фронтів зон і конкурують із місцевими популяціями за ресурси. Слабке нормативне підкріплення інтегрованого контролю над IAS – наслідок фрагментарності законодавства, на що вказує Є. П. Суєтнов, підкреслюючи відсутність термінів «екосистемний підхід» і «екосистемні послуги» у базовому Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [5]. У результаті вплив військової агресії і законодавча недостатність синергетично скорочують ефективну площу міграційних шляхів. Логічним кроком видається включення обов'язкового «інвазійного скринінгу» в польові оцінки після розмінування територій.

Водночас екосистемний підхід, якого вимагає Конвенція про біорізноманіття і який детально описано у рішеннях COP-V/6, пропонує перехід від «однобічного ринкового погляду» до багатофакторної оцінки взаємодій у межах ландшафту [10]. В. В. Шеховцов відзначає, що максимальна ефективність управління в сфері охорони диких тварин досягається при мультисуб'єк-

тній взаємодії та симбіозі державних, наукових і громадських акторів [11]. У контексті війни це означає необхідність залучати військове командування, екологічні НУО та місцеві громади до спільного моніторингу й оперативного відновлення пошкоджених коридорів. Автор наголошує: лише такий «трикутник відповідальності» може забезпечити безперервність охоронних заходів у зоні конфлікту.

Таким чином, воєнні дії одночасно виявили й загострили законодавчі лакуни, довівши критичну потребу у швидкому впровадженні екосистемного підходу та функціональних механізмів відновлення шляхів міграції як ключового індикатора стійкості біорізноманіття. Реальна інтеграція цих інструментів стане не лише запобіжником втрат, а й маркером цивілізаційної зрілості екологічної політики України.

Нормативні розбіжності та імплементаційні виклики євроінтеграції

Попри формальне визнання шляхів міграції диких тварин об'єктом охорони, українська нормативна конструкція залишається «пазлом» із прогалинами між базовими законами, підзаконними актами і міжнародними зобов'язаннями. Ключова дилема – як гармонізувати суворий режим Боннської конвенції, що вимагає «збереження середовищ, особливо важливих для мігруючих видів» [2], з практикою вибіркової імплементації, описаною Rodríguez Goyes для країн-ядра: внутрішні соціально-економічні конфлікти визначають обсяг реального виконання договорів [6]. Автор підтримує цю тезу, наголошуючи, що в Україні подібний конфлікт проявляється як зіткнення інтересів швидкої післявоєнної відбудови та зобов'язань із збереження біорізноманіття.

Закон України «Про тваринний світ» містить лише рамкові заборони погіршувати шляхи міграції, не забезпечуючи процедурного інструментарію – наприклад, обов'язкових планів відновлення або зонування коридорів [3]. На практиці це означає, що будь-який орендар прибережної смуги або лісокористувач може законно здійснювати вирубку чи днопоглиблювальні роботи, доки не доведено «пряму шкоду» профільному виду. Така доказова інверсія суттєво ускладнює превентивний контроль. Стратегія-2030 декларує створення транс'європейської мережі екологічних коридорів, але її показник («довжина відновлених коридорів») поки що не підкріплений фінансовими механізмами, що констатує М. В. Волченко, відзначаючи «незадовільний рівень виконання стратегічних завдань» [7]. Фактично відсутність гарантованого бюджету перетворює індикатор на статистичний, а не керівний параметр.

Порівняння із законодавством ЄС демонструє, що Директива «Про птахів» забороняє добування перелітних видів у періоди міграції й розмноження

та зобов'язує держави-члени охороняти відповідні біотопи [8]. Україна трансформувала ці положення лише частково: у системі спеціально охоронюваних територій відсутній правовий статус «міграційного коридору» як окремого різновиду ПЗФ, а експлуатаційна діяльність у таких зонах регламентується виключно загальними «водними» чи «лісовими» нормами. Унаслідок цього навіть незначне інфраструктурне втручання (будівництво доріг, трубопроводів, вітропарків) не проходить стратегічної оцінки впливу саме з огляду на міграційний чинник, що суперечить імперативу Боннської конвенції «уникати фрагментації ареалів» [2]. Додатково це створює правову невизначеність для інвесторів, які не розуміють, які критерії «дозволеності» застосує контролюючий орган.

Запровадження екосистемного підходу могло б подолати нормативну розірваність: інтегрувати оцінку екосистемних послуг міграційних коридорів у процедури ОВД і земле-/водокористування. Така інтеграція дала б можливість автоматично підраховувати втрати від запланованих робіт і вбудовувати їх в економіку проєкту через компенсаційні платежі. Однак відсутність спеціального Закону «Про екосистемні послуги» продовжує гальмувати монетизацію втрат і, відповідно, фінансування відновлення міграційних шляхів. Крім того, чинні методики обчислення збитків не містять показника «зниження прохідності коридору», що робить неможливим висування майнових позовів до порушників.

Отже, міждисциплінарна гармонізація – ключова передумова ефективної охорони мігруючих видів: без неї Україна ризикує залишитись у «полі напівімплементації», коли міжнародні норми проголошені, але не працюють у практиці просторового планування, землеустрою та екологічного контролю. Автор вбачає вихід у комбінації двох кроків: ухвалення рамкового закону про екосистемні послуги та внесення швидких змін до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» щодо введення окремої категорії «екологічний (міграційний) коридор». Це дасть змогу відразу перевести стратегічні гасла в юридичну площину повсякденної регуляторної діяльності.

Інституційно-правові механізми та судовий захист мігруючих видів

Конституційне право кожної особи на безпечне довкілля (ст. 50) формує підґрунтя для захисту міграційних коридорів як складової «системи екологічних прав» [9]. Це положення, на нашу думку, дозволяє розглядати шлях міграції не просто як біологічний феномен, а як елемент суспільного блага, безпосередньо пов'язаний із якістю життя нинішніх і майбутніх поколінь. Відповідно, порушення, що виникають унаслідок руйнування середовищ існування чи перешкоджання міграції, можуть кваліфікуватися не лише

як екологічні злочини, а й як посягання на фундаментальні права людини. Судова практика ЄСПЛ уже визнає такі ситуації об'єктом розгляду: у справі *Dubetska and Others v. Ukraine* Суд відзначив, що забруднення довкілля, яке порушує стале проживання заявників, є порушенням ст. 8 Конвенції [9]. Даний прецедент сигналізує українським судам про необхідність повніше застосовувати положення Боннської конвенції та національних законів для оперативного відновлення шляхів міграції, адже ігнорування екологічної складової неминуче призводить до наростання правових претензій на між-народному рівні.

Однак, внутрішні інституції стикаються зі значними викликами. І. Д. Казанчук фіксує зростання порушень правил добування диких тварин під час воєнного стану й наголошує, що органи держнагляду не мають ресурсів для належного реагування [12]. Автор підтримує це спостереження, зазначаючи, що структурна оптимізація екологічних інспекцій 2021 року скоротила людський ресурс майже на третину, а воєнні ризики додали нові бар'єри доступу до територій. Навіть там, де правові інструменти наявні, як-от запроваджені у 2022 році методики підрахунку воєнних екозбитків (постанова КМУ № 326), у розрахунках усе ще відсутня складова втрат екосистемних послуг, зокрема міграційних функцій угідь [13]. Це унеможливорює повну компенсацію збитків і гальмує відновлення коридорів, адже фінансування відшкодовує головним чином прямі матеріальні збитки, залишаючи поза увагою «невидимі» втрати біотичних взаємозв'язків.

Європейський вектор реформ задає чіткі орієнтири. Стратегія біорізноманіття ЄС-2030 передбачає «юридичний захист щонайменше 30 % територій та інтеграцію екологічних коридорів як частини справжньої Транс'європейської екологічної мережі» [14]. Для України це означає необхідність виокремити інститут «міграційного коридору» в Законі «Про природно-заповідний фонд України» та запустити державну програму, передбачену прикінцевими положеннями Стратегії-2030 [4]. На думку автора, саме законодавче закріплення поняття «коридор» із чітким режимом використання стане точкою входу для інвестиційних і бюджетних інструментів, адже нині відсутність правового статусу робить будь-які витрати на його збереження «необґрунтованими» з погляду Держаудитслужби.

Міжнародна практика підтверджує, що охорона мігруючих ресурсних видів потребує комплексних заходів, спрямованих на соціальну стійкість громад. У контексті океанічних риб J. Nakamura та співавтори доводять, що переміщення видів унаслідок кліматичних змін підриває права рибалок на працю й харчову безпеку, а юридичні рішення мають інтегрувати морське, кліматичне право, а також права людини [15]. Аналогічна мультигалузева інтеграція

необхідна й для наземних та водно-болотних маршрутів перелітних птахів чи кажанів, особливо в умовах воєнного навантаження на екосистеми. Автор підкреслює, що без урахування соціально-економічних чинників обмежувальні заходи щодо коридорів можуть зустріти спротив місцевих жителів, що зведе нанівець екологічний ефект.

Отже, поточний інституційний дизайн характеризується:

- конституційно і міжнародно закріпленими обов'язками щодо охорони міграційних шляхів;
- недостатньою імплементацією цих норм у національні процедури ОВД, землекористування та обчислення збитків;
- потребою в інтеграції екосистемних послуг та міжгалузевих підходів (екологічних, соціальних, прав людини) для формування дієвої моделі захисту мігруючих видів у післявоєнній відбудові. Комплексне вирішення зазначених завдань не лише мінімізує еколого-правові ризики, а й посилить верховенство права й довіру громад до інститутів державної влади.

Перспективи вдосконалення: екосистемний підхід, оцінка послуг та фінансові інструменти

Зіставлення міжнародних зобов'язань, національної стратегії та фактичної практики окреслює три головні вектори реформ. Автор підкреслює, що вони взаємодоповнюють одне одного: без законодавчого поняття «екосистемна послуга» неможливо повноцінно обґрунтувати статус коридору, а без фінансів – реалізувати навіть ідеально виписані режими.

1. Легалізація екосистемних послуг (ЕП) як драйвера охорони коридорів.

Системний аналіз екосистемних втрат нині заблокований відсутністю спеціального закону й методики монетизації, через що навіть Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 326, не враховує втрати міграційної функції угідь [13]. Є. П. Суєтнов доводить, що без нормативної категорії «екосистемна послуга» Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» лишається фактично екосистемно-«сліпим» [5]. Автор уточнює: у світовій практиці саме прив'язка послуги до грошового еквівалента робить руйнування середовища «видимим» для міністерств фінансів та судів. Відтак необхідно:

- прийняти Закон «Про екосистемні послуги» (передбачений Планом відновлення) з окремим розділом про «послуги підтримки міграцій тварин»;

- включити оцінку ЕП до процедур ОВД і стратегічної екологічної оцінки, аби кожен інвестор бачив реальну вартість втрат;
- спрямувати т. зв. «платежі за ЕП» (waterbird offset, bat-friendly funds) на відновлення деградованих коридорів.

2. Функціональне закріплення екологічних коридорів у системі ПЗФ.

Встановлено, що у національному праві статус міграційних коридорів диких тварин досі нечіткий [2]. М. В. Волченко підкреслює, що державні програми до 2030 р. повинні включати в т. ч. охорону шляхів міграції [7]. Автор зауважує, що без окремої категорії об'єкта ПЗФ кадастрові карти не відображають коридори, а значить – їх не бачать проєктанти доріг і ЛЕП. Пропонується:

- внести до Закону України «Про природно-заповідний фонд України» нову категорію «екологічний (міграційний) коридор» із режимом обмежень, аналогічним європейській мережі TEN-G [4];
- запровадити спрощену процедуру погодження маршрутів ЛЕП, доріг і трубопроводів через механізм «зеленої лінії», якщо проєкт передбачає екологічний міст або тунель. Такий підхід мінімізує бюрократію та водночас гарантує безпеку фауни.

3. Фінансова та інституційна стійкість.

Rodríguez Goyes доводить: реальна імплементація міжнародних договорів залежить від «внутрішніх соціальних зіткнень» і наявності сильних громадських акторів [6]. Український контекст, ускладнений воєнними втратами, водночас створює вікно можливостей: кошти репарацій мають включати компонент компенсації ЕП. Для цього:

- Міндовкілля спільно з Мінфіном – розробити підзаконний порядок спрямування частини репарацій до Фонду відновлення міграційних шляхів;
- на базі науково-дослідних установ створити Єдиний центр моніторингу міграцій як виконавця Боннської конвенції (співпраця в дослідженнях) і провайдера даних для судових позовів щодо відшкодування збитків;
- включити громади до системи «community-based monitoring» через грантові програми, що підвищить соціальну легітимність охоронних заходів, про користь чого пише В. В. Шеховцов (симбіоз і партнерство) [11].

Отже, реалізація цих трьох блоків – Закон про ЕП, спеціальний статус коридорів та фінансово-інституційні гарантії – дасть змогу виконати як вимоги Боннської конвенції, так і стратегічні цілі Стратегії-2030, ство-

ривши інтегровану систему охорони та відновлення мігруючих видів диких тварин в Україні. Автор переконаний, що поєднання правових, економічних і соціальних інструментів – єдиний шлях перетворити декларативні норми на дієвий механізм збереження транскордонного біорізноманіття.

Висновки

Дослідження засвідчило, що воєнні дії спричинили руйнування ключових екосистемних ланок українських міграційних коридорів, а чинна нормативна база виявилася неспроможною оперативної відповіді на ці виклики. Виявлено три критичні прогалини: 1) відсутність правового статусу «міграційного коридору» в системі ПЗФ; 2) нестача процедур і фінансування для відновлення шляхів міграції в рамках Закону України «Про тваринний світ» та Стратегії-2030; 3) неврахування екосистемних послуг у методиках оцінки воєнних збитків. Порівняльно-правовий аналіз показав, що європейські підходи (Боннська конвенція, Директива про збереження диких птахів) оперують чіткими зобов'язаннями щодо збереження місць зупинки та механізмами їх фінансування, тоді як українська система поки що обмежується деклараціями.

Для забезпечення ефективної охорони мігруючих видів пропонується: прийняти Закон «Про екосистемні послуги» з окремим блоком «послуги підтримки міграції»; внести до Закону України «Про ПЗФ» категорію «екологічний (міграційний) коридор» із спеціальним режимом; створити Фонд відновлення коридорів, який акумулюватиме репараційні та компенсаційні платежі; розгорнути систему «community-based monitoring» для підвищення соціальної легітимності заходів. Реалізація цих кроків уможливить інтегровану модель захисту транскоридорного біорізноманіття, гармонізує національне право з європейськими стандартами й закладе підвалини для стійкої післявоєнної відбудови природного середовища.

Список використаних джерел

- [1] Пацева І. Г., Алпатова О. М., Демчук Л. І., Кірейцева Г. В., Левицький В. Г. Сучасний стан навколишнього природного середовища в умовах впливу війни. *Екологічні науки*. 2022. Вип. 4(43). С. 19–22. <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2022.есо.4-43.3>.
- [2] Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин від 23.06.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_136#o32 (дата звернення: 01.06.2025).
- [3] Про тваринний світ : Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text> (дата звернення: 01.06.2025).
- [4] Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 01.06.2025).

- [5] Suietnov Ye. The Concept of Ecosystem Services in Ukrainian Environmental Legislation. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2024. Vol. 7, issue 2. P. 370–392. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.070219>.
- [6] Rodriguez Goyes D. National legislative adoption of international wildlife law after treaty ratification. *Crime, Law and Social Change*. 2024. Vol. 81. P. 143–162. <https://doi.org/10.1007/s10611-023-10117-7>.
- [7] Волченко М. В. Державна політика щодо охорони тваринного світу. *Київський часопис права*. 2023. Вип. 1. С. 169–174. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.25>.
- [8] Чопко Х. Особливості правового регулювання використання та охорони диких тварин за законодавством України та Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2022. Вип. 75. С. 139–145. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11688/12015> (дата звернення: 01.06.2025).
- [9] Hreshchuk H., Ratushna B., Muzyka Ya. Ecological Rights as the Objects of Judicial Protection (Considering Practice of the European Court of Human Rights). *Review of Economics and Finance*. 2023. Vol. 21. P. 351–356. URL: https://refpress.org/wp-content/uploads/2023/04/Paper-2_REF.pdf (last accessed: 01.06.2025).
- [10] Suietnov Ye., Tulina E. Ecosystem Approach in Dealing with Invasive Alien Species: International, European and Ukrainian Experience of Legal Regulation. *Grassroots Journal of Natural Resources*. 2021. Vol. 4, issue 3. P. 79–93. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040308>.
- [11] Шеховцов В. В. Науково-методологічні засади управління у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу: проблеми реалізації та шляхи вдосконалення. *Юридичний вісник*. 2020. Вип. 3. С. 148–155. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1935>.
- [12] Казанчук І. Д. Щодо вдосконалення організаційно-правового регулювання відносин у сфері охорони та використання тваринного світу і протидії браконьєрству в період воєнного стану в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. Вип 2(97). С. 172–182. <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.15>.
- [13] Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-p#Text> (дата звернення: 01.06.2025).
- [14] EU biodiversity strategy for 2030: Bringing nature back into our lives (COM(2020) 380 final) : European Commission. Brussels, Belgium, 2020. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0380>.
- [15] Nakamura J., Weston J.C.L., Lennan M. International Legal Responses for Protecting Fishers' Fundamental Rights Impacted by a Changing Ocean. *The International Journal of Marine and Coastal Law*. 2023. Vol. 38(3). P. 1–29. <https://doi.org/10.1163/15718085-bja10141>.

References

- [1] Patseva, I.H., Alpatova, O.M., Demchuk, L.I., Kireitseva, H.V., & Levytskyi, V.H. (2022). The current state of the natural environment under the influence of war. *Ecological Sciences*, 4(43), 19-22. <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2022.eco.4-43.3>.

- [2] Convention on the Conservation of Migratory Species of Wild Animals. (June 23, 1979). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_136#o32.
- [3] Law of Ukraine No. 2894-III "On the Animal World". (December 13, 2001). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#Text>.
- [4] Law of Ukraine No. 2697-VIII "On the Basic Principles (Strategy) of the State Environmental Policy of Ukraine until 2030". (February 28, 2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text>.
- [5] Suietnov, Ye. (2024). The Concept of Ecosystem Services in Ukrainian Environmental Legislation. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 7(2), 370-392. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.070219>.
- [6] Rodriguez Goyes, D. (2024). National legislative adoption of international wildlife law after treaty ratification. *Crime, Law and Social Change*, 81, 143-162. <https://doi.org/10.1007/s10611-023-10117-7>.
- [7] Volchenko, M.V. (2023). State policy regarding animal protection. *Kyiv Journal of Law*, 1, 169-174. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.25>.
- [8] Chopko, Kh. (2022). Peculiarities of legal regulation of the use and protection of wild animals under Ukraine's legislation and the European Union rules. *Visnyk of the Lviv University. Series Law*, 75, 139-145. Retrieved from <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11688/12015>.
- [9] Hreshchuk, H., Ratushna, B., & Muzyka, Ya. (2023). Ecological Rights as the Objects of Judicial Protection (Considering Practice of the European Court of Human Rights). *Review of Economics and Finance*, 21, 351-356. Retrieved from https://refpress.org/wp-content/uploads/2023/04/Paper-2_REF.pdf.
- [10] Suietnov, Ye., & Tulina, E. (2021). Ecosystem Approach in Dealing with Invasive Alien Species: International, European and Ukrainian Experience of Legal Regulation. *Grassroots Journal of Natural Resources*, 4(3), 79-93. <https://doi.org/10.33002/nr2581.6853.040308>.
- [11] Shekhovtsov, V.V. (2020). Scientific and methodological principles of management in the field of protection, use and reproduction of the animal world: problems of implementation and ways of improvement. *Legal Bulletin*, 3, 148-155. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1935>.
- [12] Kazanchuk, I.D. (2022). On improving the organizational and legal regulation of relations in the field of protection and use of the animal world and combating poaching during martial law in Ukraine. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 2(97), 172-182. <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.15>.
- [13] Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 326 "On approval of the Procedure for determining damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation". (March 20, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text>.
- [14] European Commission. (2020). *EU biodiversity strategy for 2030: Bringing nature back into our lives (COM(2020) 380 final)*. Brussels, Belgium. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020DC0380>.
- [15] Nakamura J., Weston, J.C.L., & Lennan, M. (2023). International Legal Responses for Protecting Fishers' Fundamental Rights Impacted by a Changing Ocean. *The International Journal of Marine and Coastal Law*, 38(3), 1-29. <https://doi.org/10.1163/15718085-bja10141>.

Єгор Данилович Кононенко

аспірант кафедри екологічного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: kononenkoeigor1@gmail.com

ORCID 0009-0006-5918-4598

Yehor D. Kononenko

Postgraduate Student of the Department of Environmental Law

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: kononenkoeigor1@gmail.com

ORCID 0009-0006-5918-4598

Рекомендоване цитування: Кононенко Є. Д. Сучасний стан правової охорони мігруючих видів диких тварин в Україні: проблеми та перспективи. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 91–105. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334008>.

Suggested Citation: Kononenko, Ye.D. (2025). Current State of Legal Protection of Migratory Wild Animal Species in Ukraine: Challenges and Prospects. *Problems of Legality*, 169, 91-105. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334008>.

Статтю подано / Submitted: 04.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 25.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Окремі аспекти забезпечення права на справедливий суд при розв'язанні спорів, що виникають із відносин публічної служби

Ірина Миколаївна Балакарева*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: i.m.balakaryeva@nlu.edu.ua*

Олена Олександрівна Марченко

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

У статті основну увагу зосереджено на окремих аспектах забезпечення права на справедливий суд при розв'язанні спорів, що виникають із відносин публічної служби. Актуальність дослідження зумовлена тим, що адміністративні суди, розглядаючи такі спори, часто застосовують спрощене позовне провадження, в межах якого перевага надається письмовій формі розгляду справи. Це, у свою чергу, може призводити до обмеження реалізації однієї з ключових гарантій справедливого суду – публічного судового розгляду. Метою роботи є виявлення особливостей розв'язання спорів щодо публічної служби, зумовлених застосовуваною судами формою адміністративного судочинства, а також з'ясування, чи здатні такі особливості спричинити порушення гарантій права на справедливий суд, зокрема гарантії публічності судового розгляду. Методологічну основу дослідження становлять діалектичний, кейс-метод, формально-юридичний, формально-логічний, порівняльно-правовий методи. Дослідження спрямоване на виявлення особливостей застосування форм адміністративного судочинства у справах щодо публічної служби та оцінювання їх впливу на дотримання гарантій публічності судового розгляду. Зазначено, що для спрощеного позовного провадження пріоритетною процесуальною формою розгляду справи по суті є письмове провадження, яке не передбачає проведення судового засідання (усного слухання). У певних випадках такий розгляд справи може призвести до ігнорування деяких гарантій справедливого суду, зокрема гарантії публічного судового розгляду. У контексті європейських стандартів правосуддя, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини, така ситуація потребує глибокого вивчення. На підставі аналізу норм Кодексу адміністративного судочинства України сформульовано висновок, що суди для розгляду справ щодо публічної служби надають перевагу пра-

вилам спрощеного позовного провадження (крім випадків, коли з урахуванням інших чинників застосування саме правил загального позовного провадження дозволить суду ефективніше виконати завдання адміністративного судочинства).

Ключові слова: публічна служба; адміністративне судочинство; форма адміністративного судочинства; письмове провадження; гарантії справедливого суду; публічний розгляд справи.

Some Aspects of Ensuring the Right to a Fair Trial in the Resolution of Disputes Arising from Public Service Relations

Iryna M. Balakarieva*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: i.m.balakaryeva@nlu.edu.ua

Olena O. Marchenko

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Absract

The article focuses on specific aspects of ensuring the right to a fair trial in the resolution of disputes arising from public service relations. The relevance of the study is driven by the fact that administrative courts, when adjudicating such disputes, often resort to simplified proceedings, wherein preference is given to a written form of case consideration. This, in turn, may lead to limitations on the implementation of one of the core guarantees of a fair trial – the principle of a public hearing. The purpose of the study is to identify the peculiarities of resolving public service disputes determined by the procedural form chosen by courts in administrative proceedings, and to assess whether such features may lead to violations of the guarantees of the right to a fair trial, particularly the guarantee of a public hearing. The methodological framework of the research includes the dialectical method, case-study method, formal legal method, formal logical method, and comparative legal analysis. The study aims to identify the characteristics of applying forms of administrative proceedings in public service-related cases and to evaluate their impact on compliance with the guarantees of public court hearings. It is noted that in simplified proceedings, the preferred procedural form for adjudicating the merits of a case is written proceedings, which do not involve the holding of a court session (oral hearing). In certain cases, such consideration may result in the neglect of certain fair trial guarantees, particularly the guarantee of a public hearing. In the context of European standards of justice, enshrined in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case-law of the European Court of Human Rights, such a situation requires thorough examination. Based on the analysis of the provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine, it is concluded that courts tend to prefer the rules of simplified

proceedings in cases concerning public service (except in situations where, taking into account other relevant factors, the application of the rules of general proceedings would allow the court to more effectively fulfil the objectives of administrative justice).

Keywords: public service; administrative justice; form of administrative proceedings; written proceedings; guarantees for a fair trial; public hearing.

Вступ

В Україні на конституційному рівні визначено обов'язковість існування адміністративних судів як невід'ємної складової системи національного судоустрою (ч. 5 ст. 125 Конституції України) [1]. Приділивши в Основному Законі окрему увагу судам адміністративної юрисдикції, законодавець підкреслив важливість завдання, що реалізують ці інституції в масштабах усієї країни. Ним, зокрема, є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення спорів у сфері публічно-правових відносин із метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень.

Правила, відповідно до яких адміністративні суди розглядають справи, віднесені до їх юрисдикції, акумульовано у спеціальному процесуальному законі – Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС, Кодекс) [2]. Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 19 КАС спори з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби розв'язуються адміністративними судами в порядку, визначеному цим Кодексом.

Спробу вперше законодавчо визначити зміст поняття «публічна служба» також зроблено в КАС, згідно з положеннями якого публічною службою слід вважати діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійну діяльність суддів, прокурорів, військову службу, альтернативну (невійськову) службу, іншу державну службу, патронатну службу в державних органах, службу в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування (п. 17 ч. 1 ст. 4 КАС) [2].

З моменту прийняття КАС і дотепер у спеціальній юридичній літературі можна знайти чимало критики щодо такої дефініції через те, що вона зовсім не розкриває сутнісні характеристики, особливості публічної діяльності, а лише перелічує її види [3, с. 5; 4, с. 16]. Однак ця критика не вбачається досить обґрунтованою, оскільки законодавець і не мав наміру щодо вирішення доктринальної проблеми. Водночас наведений перелік видів публічної служби має цілком практичне значення та досягає мети припису, в якому його закріплено, – більш чіткого окреслення меж юрисдикції адміністративних судів. Пояснити згадування законодавцем при позначенні обсягу

поняття «публічна служба» такої значної кількості видів діяльності можна прагненням максимально розширити можливості судового захисту прав в означеній сфері правовідносин.

Метою цього дослідження є виявлення особливостей вирішення спорів щодо публічної служби, зумовлених застосовуваною судами формою адміністративного судочинства. Також належить з'ясувати, чи здатні такі особливості призвести до порушення гарантій права на справедливий суд, зокрема гарантії публічності судового розгляду.

Матеріали та методи

Дослідження виконано з використанням системного підходу, що дав змогу комплексно проаналізувати особливості розгляду і вирішення спорів щодо публічної служби адміністративними судами. Основні етапи наукової роботи включали аналіз нормативно-правової бази – вивчення Конституції України, КАС, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1; 2; 5], а також інших міжнародних правових актів, які регламентують гарантії права на справедливий суд. На етапі огляду наукової літератури досліджувалися наукові здобутки, що висвітлюють проблематику адміністративного судочинства, правового статусу публічної служби та судових гарантій, зокрема права на публічний розгляд справи. Також аналізувалася практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд, Європейський Суд) з питань реалізації права на справедливий суд.

Ураховуючи специфіку обраного предмета дослідження, було застосовано комплексний підхід до використання методів наукового аналізу. Методологічну базу становить діалектичний метод, який дав змогу всебічно дослідити питання визначення форми адміністративного судочинства у справах, що стосуються публічної служби, а також оцінити вплив цього вибору на реалізацію права на справедливий судовий розгляд.

Формально-юридичний метод використовувався для тлумачення змісту норм КАС та положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також для аналізу їх застосування у практиці ЄСПЛ та національних судів. Застосування формально-логічного методу допомогло у виявленні недоліків чинного правового регулювання та окресленні можливих шляхів їх усунення.

Порівняльно-правовий метод, у свою чергу, дав змогу зіставити підходи до забезпечення публічності судового розгляду відповідно до європейських стандартів правосуддя у справах, що розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження.

Застосування кейс-методу зумовлено специфікою обраної тематики, яка передбачає дослідження реальних судових кейсів – справ, що виникають із відносин публічної служби та розглядаються адміністративними судами України. Застосування означених методів допомогло забезпечити комплексне вивчення проблематики та сформулювати висновки щодо вибору судом форми адміністративного судочинства при вирішенні справ, пов'язаних із публічною службою, та його впливу на дотримання гарантій публічності судового розгляду.

Результати та обговорення

Вибір судом форми адміністративного судочинства для розв'язання спору, що виник із відносин публічної служби

Частина 1 ст. 12 КАС передбачає такі дві форми адміністративного судочинства: загальне позовне провадження і спрощене позовне провадження. Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні. Спрощене позовне провадження призначене для розгляду справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи [2]. Для кращого розуміння останнього положення слід брати до уваги, що адміністративними справами незначної складності є справи, у яких характер спірних правовідносин, предмет доказування, склад учасників, інші чинники не вимагають проведення підготовчого провадження та (або) судового засідання для повного та всебічного встановлення їх обставин (п. 20 ч. 1 ст. 4 КАС) [2].

У ч. 6 ст. 12 КАС наведено перелік справ, які у розумінні цього Кодексу відносяться до незначної складності [2]. Одним із пунктів згаданого переліку є справи щодо прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, за винятком справ, у яких позивачами є службові особи, що у значенні Закону України «Про запобігання корупції» [6] займають відповідальне та особливо відповідальне становище.

Виходить, що належність адміністративної справи до певної категорії може значною мірою впливати на рівень її складності та, як наслідок, порядок судового розгляду такої справи [7, с. 377]. Також на вибір судом форми адміністративного судочинства для розгляду конкретної справи здатні вплинути й інші чинники: а) значення справи для сторін; б) обраний позивачем спосіб захисту; в) обсяг та характер доказів у справі, в тому числі, чи потрібно у справі призначати експертизу, викликати свідків тощо; г) кількість сторін та інших учасників справи; ґ) чи становить розгляд справи значний суспільний інтерес; д) думка сторін щодо необхідності

розгляду справи за правилами спрощеного позовного провадження (ч. 3 ст. 257 КАС) [2].

На підставі зазначеного вище можна дійти припущення, що суди для розгляду справ щодо публічної служби надаватимуть перевагу правилам спрощеного позовного провадження (за винятком випадків, коли з урахуванням інших чинників, застосування саме правил загального позовного провадження дозволить суду ефективніше виконати завдання адміністративного судочинства).

Важливо відзначити, що обрана судом першої інстанції форма адміністративного судочинства впливає на структуру, зміст та строки розгляду справи по суті. *Порядок розгляду справи по суті*, який проводиться в межах загального позовного провадження, визначено у гл. 6 розд. II КАС [2]. Положення цієї глави також формують основу для розгляду справи по суті у спрощеному позовному провадженні, однак вони застосовуються лише в тій частині, що не суперечить особливостям, визначеним гл. 10 розд. II КАС¹.

КАС передбачає можливість розгляду справи по суті у двох процесуальних формах – судовому засіданні або письмовому провадженні. Відповідно до ч. 1 ст. 194 Кодексу для загального позовного провадження пріоритетною процесуальною формою розгляду справи по суті є судові засідання, тоді як ч. 5 ст. 262 КАС дає підстави вважати письмове провадження пріоритетною процесуальною формою для спрощеного позовного провадження. Зокрема, у згаданому останнім законодавчому приписі зазначено, що суд розглядає справу без повідомлення сторін на підставі наявних у ній матеріалів за відсутності клопотання будь-якої зі сторін про інше².

Окремо зупинимося на *особливостях розгляду справи по суті в письмовому провадженні*. Відповідно до п. 10 ч. 1 ст. 4 КАС під таким провадженням слід розуміти «розгляд і вирішення адміністративної справи або окремого процесуального питання в суді першої, апеляційної чи касаційної інстанції

¹ Нагадаємо, що гл. 10 розд. II КАС присвячено регламентації розгляду справ за правилами спрощеного позовного провадження.

² Слід наголосити, що у спрощеному позовному провадженні розгляд справи по суті не завжди відбувається у письмовому провадженні. Так, відповідно до ч. 5 ст. 262 КАС у разі подання відповідного клопотання однією зі сторін або наявності ініціативи суду розгляд справи проводиться у судовому засіданні. Процесуальний закон чітко регламентує строки, протягом яких сторони можуть подати означене клопотання: відповідач – протягом строку для подання відзиву; позивач – разом із позовною заявою або не пізніше п'яти днів з дня отримання відзиву. Щоправда, суд не зобов'язаний задовольняти кожне клопотання сторони про розгляд справи у судовому засіданні. Обґрунтувати відмову у задоволенні прохання сторони суд може перебуванням на його розгляді справи, визначеної ч. 1 ст. 263 КАС, або відсутністю необхідності у проведенні судового засідання для повного і всебічного встановлення обставин справи незначної складності, зважаючи на характер спірних правовідносин та предмет доказування.

без повідомлення та (або) виклику учасників справи та проведення судового засідання на підставі матеріалів справи у випадках, встановлених цим Кодексом» [2].

Задля розв'язання публічно-правового спору у письмовому провадженні суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи (ч. 8 ст. 262 КАС). Безперечно, використання означеної процесуальної форми сприяє більш швидкому та менш витратному вирішенню позовних вимог, дозволяє оптимізувати провадження.

Водночас у Висновках Консультативної ради європейських суддів № 6 (2004) щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів [8] та № 1 (2001) щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів [9] акцентовано на тому, що «...держава не повинна спонукати суддів віддавати перевагу з міркувань ефективності показникам продуктивності суддівської праці на шкоду якісному виконанню свого обов'язку, який полягає у прийнятті виваженого рішення відповідно до інтересів тих, хто шукає правосуддя» [9]. Тож, «якість» правосуддя не можна ототожнювати з простою «продуктивністю». Якісний підхід повинен враховувати здатність судової системи відповідати вимогам, які до неї висувають, з урахуванням загальних цілей системи, серед яких швидкість процесу є лише одним з елементів [8].

Отже, переваги від вирішення спору, що виник із відносин публічної служби, у письмовому провадженні нівелюються, якщо прагнення досягнути процесуальної економії ставить під загрозу дотримання основних засад адміністративного судочинства та перешкоджає виконанню його завдання. Дійсно, використання судом вказаної процесуальної форми дає змогу, з одного боку, значно пришвидшити вирішення справи по суті, а, з іншого – несе в собі ризики ігнорування деяких гарантій справедливого суду, зокрема гарантії публічного судового розгляду.

Значення гарантій права на справедливий суд для ефективного розгляду справ українськими судами

У п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенції), яка має назву «Право на справедливий суд», за кожним закріплено право на «справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення» [5]. Також зазначено, що «судове рішення

проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя» [5]. Очевидно, що у процитованому приписі вміщено інформацію стосовно складників, які формують право на справедливий суд. Такі складники можна впевнено називати гарантіями справедливого суду, оскільки їх закріплення забезпечує реалізацію згаданого права [10, с. 97].

Кожна держава, яка приєдналася до Конвенції, погодилася докладати зусиль до належного виконання закріплених у ній зобов'язань. Серед цих держав і Україна, яка 17 липня 1997 р. прийняла Закон про ратифікацію цієї надзвичайно важливої міжнародної угоди, надавши їй статусу авторитетного джерела національного права [11]. А це означає, що у разі виникнення колізії між актом внутрішнього законодавства та вказаним міжнародним договором, національним суб'єктом правозастосування перевага має бути надана нормам останнього (ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України») [12]. Суголосні за змістом положення закріплено у статтях 3 та 7 КАС [2].

У контексті обговорюваного питання особливої уваги потребує належне розуміння правової природи та значення при застосуванні Конвенції рішень ЄСПЛ. Зважаючи на подвійну юридичну природу останніх – як правозастосовних, так і правоінтерпретаційних актів, – тлумачення Конвенції та протоколів до неї становить одне з основних повноважень ЄСПЛ. Згідно зі ст. 32 Конвенції ЄСПЛ має виключне повноваження щодо офіційного тлумачення вміщених у ній норм [5]. Реалізуючи означене повноваження, Суд інтерпретує вказані міжнародні норми відповідно до загального духу Конвенції та її основних цінностей – прав і основоположних свобод людини і громадянина.

Схваливши Закон про ратифікацію Конвенції, Україна повністю підтвердила дію на своїй території конвенційної ст. 46 щодо визнання обов'язковою юрисдикції ЄСПЛ з усіх питань, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції. На підставі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» українські суди зобов'язані застосовувати при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права [13].

Українські адміністративні суди при вирішенні справ зобов'язані керуватися принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та сво-

боди визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Цей принцип суди застосовують з урахуванням практики ЄСПЛ (ч. 2 ст. 6 КАС). Деякі теоретики права доречно зауважують, що практики ЄСПЛ без Конвенції не існує, тому під нею слід розуміти рішення Суду, які виступають допоміжним джерелом права та стосуються практичного застосування положень Конвенції як основного джерела [14, с. 162].

Аналіз практики застосування ЄСПЛ приписів п. 1 ст. 6 Конвенції, що закріплюють мінімальний стандарт справедливого суду, дає змогу виокремити такі його складники: гарантії доступу до правосуддя – розкривають певні можливості (права) особи, яка має намір звернутися або звертається до суду за захистом; організаційні гарантії – встановлюють необхідність існування у державі незалежних та безсторонніх інституцій, уповноважених на розгляд і вирішення правових конфліктів; процедурні гарантії – визначають вимоги до процедури, за якою відбувається такий розгляд [15, с. 124; 16, с. 225].

Відповідно до гарантій, включених до останньої групи, судовий розгляд правового спору має бути справедливим, публічним та здійсненим упродовж розумного строку [15, с. 227]. Оскільки розв'язання українськими судами спорів, що виникають із відносин публічної служби, у письмовому провадженні може більшою мірою позначатися саме на дотриманні конвенційної гарантії публічності судового розгляду, детально проаналізуємо її зміст у наступному розділі.

Принцип публічності судового розгляду у світлі практики ЄСПЛ

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошував на фундаментальності принципу публічності судового розгляду. У справі *Мартіні проти Франції* Суд пояснив значення аналізованого принципу так: «...публічний характер провадження у судових органах, згаданих у п. 1 ст. 6 Конвенції, захищає учасників судового процесу від таємного відправлення правосуддя за відсутності контролю з боку громадськості; він також є одним із способів підтримки довіри суспільства до судів як вищестоящих, так і нижчестоящих» [17, § 39–42].

Українська вчена Н. Писаренко, яка ґрунтовно досліджує гарантії права на справедливий суд та ступінь їх імplementованості в національну правову «матерію», наголошує на тому, що про публічність у п. 1 ст. 6 Конвенції згадують двічі, – коли йдеться про право кожного на публічний розгляд його справи й на публічне проголошення судового рішення [15, с. 246].

Отже, змістом публічності як гарантії права на справедливий суд охоплюються такі два аспекти: публічний розгляд справи й доступ до судових

рішень. Своєю чергою, публічний розгляд справи означає її усне слухання по суті в суді, що уповноважений розглядати і питання права, і питання факту, та присутність преси й публіки у судовому засіданні [15, с. 249–250; 18, с. 150; 19].

Зважаючи на мету цього дослідження, зосередимо увагу на з'ясуванні змісту того аспекту публічності, який гарантує кожному усне слухання його справи по суті в суді. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ зі змісту права на «публічне слухання», передбаченого п. 1 ст. 6 Конвенції, впливає право на «усне слухання» у суді першої та останньої інстанцій, якщо відсутні виняткові обставини, які виправдовують відсутність такого слухання [20, § 47]. Отже, виняткові обставини, пов'язані з характером питань, що підлягають вирішенню судом у відповідному провадженні, можуть виправдовувати відсутність публічного слухання [21, § 29].

У низці своїх рішень ЄСПЛ описав ситуації, у яких непроведення усних слухань у справі не слід вважати порушенням конвенційних вимог:

- а) коли не виникає питань, пов'язаних із достовірністю чи оспоруванням фактів, що вимагають проведення слухання у справі, і суди можуть справедливо та розумно вирішити справу на підставі наявних матеріалів [22, § 73];
- б) у справах, які стосуються виключно юридичних питань, що мають обмежене значення [23, § 49], або які не становлять особливої складності [24];
- в) коли справа стосується лише технічних питань [25, § 58]³. Однак, незважаючи на технічний характер деяких спорів та залежно від того, що поставлено на карту в конкретній справі, контроль із боку суспільства може розглядатися як необхідна умова для прозорості процесу та захисту прав сторін [26, § 208].

Крім того, ЄСПЛ дійшов висновку з приводу того, у яких випадках проведення судом слухання є необхідним:

- а) потрібно визначити, наскільки правильно владою було встановлено факти справи [27, § 60];
- б) обставини справи вимагають від суду сформулювати свою власну думку щодо сторін шляхом надання їм права пояснити свою особисту ситуацію самостійно або через представника [28, § 57];

³ У цьому рішенні ЄСПЛ урахував технічний характер спорів щодо соціальних виплат. Ці спори доцільно розглядати у письмовому провадженні. Отже, держава, беручи до уваги вимоги ефективності та процесуальної економії, має право не проводити слухання для розв'язання означених спорів.

в) суду необхідно отримати роз'яснення щодо окремих питань, окрім іншого шляхом проведення слухання [29, § 22].

До наведеного вище слід додати, що у Постанові Великої Палати Європейського Суду у справі *Гоч проти Туреччини* окремо розтлумачено: «...проведення публічного слухання обумовлюється не лише необхідністю допиту у справі свідків, які дають усні показання. Насамперед для сторін важливо мати можливість усно представити свою позицію суду» [20, § 48]. Тож, право на усне слухання є елементом, що визначає рівність використовуваних сторонами засобів у справі [30, § 127, 128].

ЄСПЛ також розглядав питання про те, чи може проведення публічного слухання в суді другої інстанції компенсувати відсутність такого слухання на стадії розгляду справи у першій інстанції. З цього приводу Суд сформулював таку позицію – той факт, що провадження в суді другої інстанції було відкритим, не може компенсувати відсутність публічного слухання на нижчих рівнях юрисдикції, якщо межі апеляційного перегляду не передбачали можливості розглянути справу по суті [31, § 60]. Водночас якщо суд другої інстанції володіє повним рівнем юрисдикції, відсутність публічного слухання у нижчестоящому суді може бути у цьому разі компенсована [32].

З огляду на тему нашого дослідження привертає до себе увагу Постанова Великої Палати Європейського Суду у справі *Рамос Нуньєс де Карвальйо проти Португалії* [26], в якій надано оцінку перегляду судовим органом дисциплінарного провадження щодо судді, зокрема щодо дотримання гарантії публічного розгляду⁴.

Ця справа стосується трьох етапів дисциплінарного провадження щодо заявниці – громадянки Португалії Паули Крістіни Рамос Нуньєс де Карвальйо, судді першої інстанції, що призвели до накладення Вищою радою правосуддя (CSM) санкції у вигляді 180-денного відсторонення від виконання своїх обов'язків. Судова колегія Верховного суду (Верховний суд) розглянула та підтримала такі дисциплінарні рішення й покарання.

Заявниця подала заяву до Європейського Суду, в якій скаржилася на порушення п. 1 ст. 6 Конвенції через відсутність у неї доступу до незалежного та неупередженого суду, який має повноту юрисдикції, а також відсутність публічного розгляду справи. Щодо останнього вона стверджувала, що CSM та Верховний суд не проводили публічних слухань з її дисциплінарних справ.

⁴ Нагадаємо, що притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є питанням, яке охоплюється змістом поняття публічної служби у розумінні КАС.

Європейський Суд нагадав, що розгляд дисциплінарної справи у закритому порядку за згодою заінтересованої особи не порушує конвенційні вимоги, однак у цій справі заявниця наполягала на проведенні публічного слухання. Оскільки Верховний суд відхилив вимогу заявниці, Європейський Суд повинен перевірити, чи були у цій справі виняткові обставини, здатні виправдати відсутність слухання.

З урахуванням предмета, що мав значення при розгляді справи, а саме: наслідків можливих заходів покарання для життя та кар'єри відповідної особи, а також її фінансового стану, Суд вважає, що в контексті дисциплінарного провадження відмова у проведенні публічного слухання має бути винятковою мірою, належним чином обґрунтованою з урахуванням прецедентної практики конвенційних органів [26, § 210]. ЄСПЛ з'ясував, що влада Португалії не забезпечила дотримання гарантій проведення публічного слухання. Причини, зазначені Верховним судом, були недостатніми, щоб виправдати відмову заслухати свідка, якого заявниця просила допитати та свідчення якого, з погляду Європейського Суду, мали значення для справи. Ця відмова згодом призвела до обмеження можливостей заявниці обстоювати свою правову позицію [26, § 116].

Європейський Суд констатував, що питання призначення дисциплінарного покарання у справі заявниці не мали суто технічного характеру, а отже, вимагали проведення слухання, відкритого для контролю з боку громадськості. Суд також зазначив, що у справі оспорювалися факти і що покарання, призначене заявниці, передбачало значний ступінь суспільного осуду та могло негативно позначитися на її професійній честі й репутації. Отже, у справі було необхідним проведення публічного слухання, відкритого та доступного для заявниці; це дало б змогу ретельніше дослідити факти, щодо яких сторони не дійшли згоди [26, § 116, 211].

На завершення цього розділу наголосимо на тому, що усі держави – члени Ради Європи визнають принцип публічності. При цьому їхні законодавчі системи та судова практика виявляють певну різноманітність щодо його обсягу та способу впровадження, у тому числі стосовно проведення слухань. Водночас формальний аспект має другорядне значення порівняно з метою, що лежить в основі публічності, якої вимагає п. 1 ст. 6 Конвенції. Такою метою є забезпечення контролю за судовою владою з боку громадськості з тим, щоб гарантувати справедливий судовий розгляд [33, § 22, 27].

Висновки

КАС передбачає дві форми адміністративного судочинства – загальне позовне провадження і спрощене позовне провадження. Під останнім слід

розуміти форму судочинства, призначену для розгляду справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є їх швидке вирішення. Саме справами незначної складності законодавець вважає справи щодо спорів, які виникають із відносин публічної служби (за певними винятками), а це означає, що суди на цій підставі можуть надавати перевагу правилам спрощеного провадження при їх розгляді.

Обираючи між загальним і спрощеним позовним провадженням, суд першої інстанції має брати до уваги, що від результату вирішення цього важливого процесуального питання залежатиме як тривалість розгляду справи, так і те, якими процесуальними діями його буде наповнено. Так, для спрощеного позовного провадження пріоритетною процесуальною формою розгляду справи по суті є письмове провадження, яке не передбачає проведення судового засідання (усного слухання).

У певних випадках такий розгляд справи може призвести до ігнорування деяких гарантій справедливого суду, зокрема гарантії публічного судового розгляду. Остання зафіксована у п. 1 ст. 6 Конвенції та детально витлумачена ЄСПЛ. Надаючи здійсненню правосуддя прозорості, публічність сприяє досягненню мети означеної конвенційної норми, а саме: справедливості судового розгляду.

У низці рішень ЄСПЛ наголошено на тому, що право на публічний судовий розгляд слід розуміти, зокрема як право на «усне слухання». Водночас наявність виняткових обставин, пов'язаних із характером питань, що підлягають вирішенню судом, можуть виправдовувати відсутність публічного слухання. У кожному такому випадку суд повинен врахувати практику ЄСПЛ та належно обґрунтувати непроведення слухання.

Список використаних джерел

- [1] Конституція України : офіц. текст від 28.05.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 05.02.2025).
- [2] Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 05.02.2025).
- [3] Цуркан М. І. Правове регулювання публічної служби в Україні. Особливості судового розгляду спорів : монографія. Харків : Право, 2010. 216 с.
- [4] Сkochиляс-Павлів О. В., Сало П. І. Особливості судового розгляду адміністративних спорів, що виникають з відносин публічної служби. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2022. Т. 33(72). № 2. С. 15–19. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2022.2/03>.
- [5] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (ETS No. 005). URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (last accessed: 15.04.2025).

- [6] Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [7] Prytyka Y., Kravtsov S. Small Claims in Civil Procedure in Ukraine: Panacea or an Obstacle to Access Justice. *Revista Juridica Portucalense*. 2023. Spec. Issue. P. 375–407. [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(ne\)2023.ic-19](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(ne)2023.ic-19).
- [8] Висновок № 6(2004) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних засобів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/vsn6_2004.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
- [9] Висновок № 1(2001) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи щодо стандартів незалежності судової влади та незмінюваності суддів. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/r_1_2001_2001_11_23.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
- [10] Marchenko O., Pysarenko N., Balakarjeva I. An Examination of the Administrative Courts of Ukraine in the Context of Understanding the Concept of "a Court Established by Law". *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. No. 5(2). P. 96–112. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-a000218>.
- [11] Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [12] Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [13] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 15.04.2025).
- [14] Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
- [15] Писаренко Н. Б. Засади адміністративного судочинства (сучасний український контекст) : монографія. Харків : Право, 2019. 248 с.
- [16] Kravtsov S., Serheieva A. Right to be heard as a part of due process of law in arbitration proceedings: current challenges and lessons for Ukraine. *Revista Brasileira de Alternative Dispute Resolution*. 2023. Vol. 5. No. 10. P. 221–239. <https://doi.org/10.52028/rbadr.v5i10.ART10.LU>.
- [17] Judgement of the European Court of Human Right of 12 April 2006 in case of Martinie v. France, application No. 58675/00. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-73196> (last accessed: 15.04.2025).
- [18] Rašić M. Absence of an Oral Hearing in Administrative Disputes: A Comparative Analysis of Slovenia and Croatia. *Central European Public Administration Review*. 2023. Vol. 21. No. 2. P. 141–164. <https://doi.org/10.17573/cepar.2023.2.07>.
- [19] Kamber K. The Right to a Fair Online Hearing. *Human Rights Law Review*. 2022. Vol. 22, issue 21. <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngac006>.
- [20] Judgement of the European Court of Human Right of 20 January 2009 in case of Güvez v. Turkey (Application No. 70337/01). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90700> (last accessed: 15.04.2025).

- [21] Judgement of the European Court of Human Right of 8 February 2005 in case of Miller v. Sweden (Application No. 55853/00). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-68178> (last accessed: 15.04.2025).
- [22] Judgement of the European Court of Human Right of 12 November 2002 in case of Döry v. Sweden (Application No. 28394/95). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60737> (last accessed: 15.04.2025).
- [23] Judgement of the European Court of Human Right of 19 February 1998 in case of Allan Jacobsson v. Sweden (No. 2) (Application No. 8/1997/792/993). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58133> (last accessed: 15.04.2025).
- [24] Judgement of the European Court of Human Right of 25 April 2002 in case of Varela Assalino v. Portugal (Application No. 64336/01). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-43416> (last accessed: 15.04.2025).
- [25] Judgement of the European Court of Human Right of 24 June 1993 in case of Schuler-Zgraggen v. Switzerland (Application No. 14518/89). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840> (last accessed: 15.04.2025).
- [26] Judgement of the European Court of Human Right of 6 November 2018 in case of Ramos Nunes de Carvalho e Sá V. Portugal (Applications nos. 55391/13, 57728/13 and 74041/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187507> (last accessed: 15.04.2025).
- [27] Judgement of the European Court of Human Right of 12 July 2001 in case of Malhous v. Czech Republic (Application No. 33071/96). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840> (last accessed: 15.04.2025).
- [28] Judgement of the European Court of Human Right of 7 December 2010 in case of Andersson v. Sweden (Application No. 17202/04). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-604> (last accessed: 15.04.2025).
- [29] Judgement of the European Court of Human Right of 23 February 1994 in case of Fredin v. Sweden (Application No. 18928/91). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57867> (last accessed: 15.04.2025).
- [30] Judgement of the European Court of Human Right of 5 June 2014 in case of Margaretić v. Croatia (Application No. 16115/13). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144367> (last accessed: 15.04.2025).
- [31] Judgement of the European Court of Human Right of 23 June 1981 in case of Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium (Application No. 6878/75; 7238/75). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522> (last accessed: 15.04.2025).
- [32] Judgement of the European Court of Human Right of 8 January 2004 in case of A. v. Finland (Application No. 44998/98). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23680> (last accessed: 15.04.2025).
- [33] Judgement of the European Court of Human Right of 8 December 1983 in case of Pretto and Others v. Italy (Application No. 7984/77). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57561> (last accessed: 15.04.2025).

References

- [1] Constitution of Ukraine. (1996, June). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [2] Law of Ukraine No. 2747-IV "The Code of Administrative Proceedings of Ukraine". (July 6, 2005). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
- [3] Tsurkan, M.I. (2010). *Legal Regulation of Public Service in Ukraine. Peculiarities of Judicial Review of Disputes*. Kharkiv: Pravo.

- [4] Skochyliias-Pavliv, O.V., & Salo, P.I. (2022). Features of Judicial Proceedings of Administrative Disputes Arising from Public Service Relations. *Scientific notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series: Juridical Sciences*, 33((72), 2), 15-19. <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2022.2/03>.
- [5] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 (ETS No. 005). Retrieved from https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
- [6] Law of Ukraine No. 1700-VII "On Prevention of Corruption". (October 14, 2014). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
- [7] Prytyka, Y., & Kravtsov, S. (2023). Small Claims in Civil Procedure in Ukraine: Panacea or an Obstacle to Access Justice. *Revista Juridica Portucalense*, Spec. Issue, 375-407. [https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705\(ne\)2023.ic-19](https://doi.org/10.34625/issn.2183-2705(ne)2023.ic-19).
- [8] Opinion No. 6 (2004) of the Consultative Council of European Judges (CCJE) to the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on fair trial within a reasonable time and judge's role in trials taking into account alternative means of dispute settlement as adopted by the CCJE at its 5th meeting (Strasbourg, 22-24 November 2004). Retrieved from <https://rm.coe.int/168074752d>.
- [9] Opinion No. 1(2001) Of the Consultative Council of European Judges (CCJE) for the attention of the Committee of Ministers of the Council of Europe on standards concerning the independence of the judiciary and the irremovability of judges (Recommendation No. R (94) 12 on the independence, efficiency and role of judges and the relevance of its standards and any other international standards to current problems in these fields). Retrieved from <https://rm.coe.int/1680747830>.
- [10] Marchenko, O., Pysarenko, N., & Balakariev, I. (2022). An Examination of the Administrative Courts of Ukraine in the Context of Understanding the Concept of "a Court Established by Law". *Access to Justice in Eastern Europe*, 5(2), 96-112. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.2-a000218>.
- [11] Law of Ukraine No. 475/97-VR "Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols Nos. 2, 4, 7 and 11 to the Convention". (July 17, 1997). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
- [12] Law of Ukraine No. 1906-IV "On International Treaties of Ukraine". (June 29, 2004). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
- [13] Law of Ukraine No. 3477-IV "On the Fulfillment of Decisions and Application of Practice of the European Court of Human Rights". (February 23, 2006). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.
- [14] Kozyubra, M.I. (Ed.). (2016). *General Theory of Law*. Kyiv: Vaite
- [15] Pysarenko, N.B. (2019). *Principles of Administrative Proceedings (Modern Ukrainian Context)*. Kharkiv: Pravo.
- [16] Kravtsov, S., & Serheieva, A. (2023). Right to be heard as a part of due process of law in arbitration proceedings: current challenges and lessons for Ukraine. *Revista Brasileira de Alternative Dispute Resolution*, 5(10), 221-239. <https://doi.org/10.52028/rbadr.v5i10.ART10.LU>.
- [17] Judgment of the European Court of Human Rights (April 12, 2006) in the case of Martinie v. France (Application No. 58675/00). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-73196>.

- [18] Rašić, M. (2023). Absence of an Oral Hearing in Administrative Disputes: A Comparative Analysis of Slovenia and Croatia. *Central European Public Administration Review*, 21(2), 141-164. <https://doi.org/10.17573/cepar.2023.2.07>.
- [19] Kamber, K. (2022). The Right to a Fair Online Hearing. *Human Rights Law Review*, 22(21). <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngac006>.
- [20] Judgement of the European Court of Human Right (January 20, 2009) in case of Güvez v. Turkey (Application No. 70337/01). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-90700>.
- [21] Judgement of the European Court of Human Right (February 8, 2005) in case of Miller v. Sweden (Application No. 55853/00). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-68178>.
- [22] Judgement of the European Court of Human Right (November 12, 2002) in case of Döry v. Sweden (Application No. 28394/95). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60737>.
- [23] Judgement of the European Court of Human Right (February 19, 1998) in the case of Allan Jacobsson v. Sweden (No. 2) (Application No. 8/1997/792/993). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58133>.
- [24] Judgement of the European Court of Human Right (April 25, 2002) in the case of Varela Assalino v. Portugal (Application No. 64336/01). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-43416>.
- [25] Judgement of the European Court of Human Right (June 24, 1993) in the case of Schuler-Zraggen v. Switzerland (Application No. 14518/89). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840>.
- [26] Judgement of the European Court of Human Right (November 6, 2018) in the case of Ramos Nunes de Carvalho e Sá v. Portugal (Applications Nos. 55391/13, 57728/13 and 74041/13). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-187507>.
- [27] Judgement of the European Court of Human Right (July 12, 2001) in the case of Malhous v. Czech Republic (Application No. 33071/96). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57840>.
- [28] Judgement of the European Court of Human Right (December 7, 2010) in the case of Andersson v. Sweden (Application No. 17202/04). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-604>.
- [29] Judgement of the European Court of Human Right (February 23, 1994) in the case of Fredin v. Sweden (Application No. 18928/91). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57867>.
- [30] Judgement of the European Court of Human Right (June 5, 2014) in the case of Margaretić v. Croatia (Application No. 16115/13). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-144367>.
- [31] Judgement of the European Court of Human Right (June 23, 1981) in the case of Le Compte, Van Leuven and De Meyere v. Belgium (Applications Nos. 6878/75, 7238/75). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57522>.
- [32] Judgement of the European Court of Human Right (January 8, 2004) in the case of A. v. Finland (Application No. 44998/98). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-23680>.
- [33] Judgement of the European Court of Human Right (December 8, 1983) in the case of Pretto and Others v. Italy (Application No. 7984/77). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-57561>.

Ірина Миколаївна Балакаре́ва

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: i.m.balakaryeva@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-8312-0216

Олена Олександрівна Марченко

кандидатка юридичних наук, доцентка
доцентка кафедри адміністративного права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: o.o.marchenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-6988-2430

Iryna M. Balakarieva

Ph.D. in Law, Assistant Professor
Assistant Professor of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
i.m.balakaryeva@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0001-8312-0216

Olena O. Marchenko

Ph.D. in Law, Assistant Professor
Assistant Professor of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
o.o.marchenko@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0002-6988-2430

Рекомендоване цитування: Балакаре́ва І. М., Марченко О. О. Окремі аспекти забезпечення права на справедливий суд при розв'язанні спорів, що виникають із відносин публічної служби. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 106–123. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.329820>.

Suggested Citation: Balakarieva, I.M., & Marchenko, O.O. (2025). Some Aspects of Ensuring the Right to a Fair Trial in the Resolution of Disputes Arising from Public Service Relations. *Problems of Legality*, 169, 106-123. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.329820>.

Статтю подано / Submitted: 05.04.2025
Доопрацьовано / Revised: 10.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025
Опубліковано / Published: 02.07.2025

Правове регулювання дитячого спорту: досвід України, Норвегії, Японії, Естонії та Республіки Азербайджан

Андрій Андрійович Пономарьов*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua*

Анотація

Статтю присвячено аналізу правового регулювання дитячого спорту в Україні, Норвегії, Японії, Естонії та Республіці Азербайджан. Метою дослідження є визначення моделей правового регулювання у сфері дитячого спорту. Проаналізовано нормативно-правові акти, що визначають правовий статус дітей, принципи регулювання та особливості державної політики у сфері дитячого спорту у відповідних країнах. Методологічну основу дослідження становлять порівняльно-правовий аналіз, функціонально-структурний підхід та аналіз правових норм, що дозволило виявити ключові тенденції та аспекти в регулюванні дитячого спорту. Результати дослідження свідчать, що нормативно-правова база України має технократичний характер, а отже, потребує подальшого вивчення тенденцій розвитку дитячого спорту. Це вплине на створення ефективної системи регулювання у галузі дитячого спорту, спрямованої на захист прав дітей та їх гармонійний розвиток. Порівняльний аналіз адміністративно-правового регулювання в Норвегії та Японії виявив суттєві відмінності в підходах: Норвегія орієнтована на масовий спорт і розвиток дітей через задоволення від занять, тоді як Японія зосереджується на змагальних результатах та підготовці спортсменів високого рівня. Зазначені моделі ілюструють альтернативні підходи до реалізації прав дитини у спорті. Також у статті досліджено досвід Естонії та Азербайджану, що дало змогу виокремити тенденції розвитку дитячого спорту в пострадянських країнах. Аналіз законодавства цих держав показав, як історичні умови впливають на формування сучасних правових моделей. Наприклад, Естонія повернулася до клубної системи після здобуття незалежності, тоді як Республіка Азербайджан продовжила розвивати та трансформувати пострадянську систему ДЮСШ. У дослідженні підкреслено визначну роль міжнародних стандартів, зокрема Конвенції ООН про права дитини, у формуванні правового регулювання у сфері дитячого спорту. Наголошено на необхідності адаптації українського законодавства у сфері дитячого спорту до міжнародних норм зі збереженням національної ідентичності.

Ключові слова: дитячий спорт; адміністративно-правове регулювання; спортивне право; міжнародний досвід; права дитини; порівняльний аналіз.

Legal Regulation of Children's Sports: The Experience of Ukraine, Norway, Japan, Estonia, and the Republic of Azerbaijan

Andrii A. Ponomarov*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua

Abstract

The article is devoted to the analysis of legal regulation in the field of children's sports in Ukraine, Norway, Japan, Estonia, and the Republic of Azerbaijan. The purpose of the study is to identify models of legal regulation in the sphere of children's sports. The normative legal acts that define the legal status of children, the principles of regulation, and the specific features of state policy in the field of children's sports in the respective countries are analyzed. The methodological basis of the research includes comparative legal analysis, functional-structural approach, and legal norm analysis, which made it possible to identify key trends and aspects in the regulation of children's sports. The results indicate that Ukraine's regulatory framework has a technocratic character and requires further study of the development trends in children's sports. This will contribute to the creation of an effective regulatory system aimed at protecting children's rights and ensuring their harmonious development. A comparative analysis of administrative and legal regulation in Norway and Japan reveals significant differences in their approaches: Norway focuses on mass participation and children's enjoyment of sports, while Japan emphasizes competitive results and the training of high-level athletes. These models illustrate alternative approaches to the implementation of children's rights in sport. The article also explores the experiences of Estonia and Azerbaijan, allowing for the identification of trends in the development of children's sports in post-Soviet countries. The analysis of the legislation in these states demonstrates how historical conditions influence the formation of current legal models. For example, Estonia returned to a club-based system after gaining independence, while the Republic of Azerbaijan continued to develop and transform the post-Soviet youth sports school (DYuSSh) system. The study highlights the significant role of international standards, particularly the UN Convention on the Rights of the Child, in shaping legal regulation in the field of children's sports. The article emphasizes the need to adapt Ukrainian legislation in this field to international standards while preserving national identity.

Keywords: children's sports; administrative regulation; sports law; international experience; children's rights; comparative analysis.

Вступ

Проблематика дитячого спорту в сучасному світі є однією з актуальних тем досліджень у різних наукових галузях, зокрема педагогіці, психології, соціології, медицині, праві тощо. Дитячий спорт не обмежується кордонами однієї країни, певним колом осіб, часом чи нормативно-правовими актами. Завдяки глобальному характеру сучасного спорту, дитячий спорт, як його невіддільна частина, має ті самі властивості та стикається з тотожними викликами.

Науковці та правники у сфері спортивного права, з одного боку, розглядають можливість адаптації дітей-спортсменів (осіб віком до 18 років) до відносин, що виникають у діяльності дорослих спортсменів. З іншого боку, гостро постає проблема пошуку ефективних механізмів правового регулювання, що забезпечать реалізацію прав дітей у спорті.

Конвенція ООН «Про права дитини» є ключовим міжнародним актом у сфері захисту прав дітей, що регулює діяльність міжнародних організацій, а також законодавчої, виконавчої та судової влади держав-учасниць у будь-якій сфері, що має вплив на дитину [1].

Сучасні дослідження в галузі правового регулювання дитячого спорту охоплюють кілька ключових напрямків:

- 1) проблема фізичного, психологічного та сексуального насильства у дитячому спорті. Основна мета правових досліджень – розроблення правових механізмів і засобів захисту дітей від будь-яких форм насильства у спортивному середовищі. Проблематиці насилля в дитячому спорті присвячено наукові праці Цубаса Шинохара (2022) [2], Антті Айне, Джатта Мухонен і Вірве Тойвонен (2022) [3]. На їхню думку, така актуальність зумовлена захистом дітей від будь-якої форми насилля;
- 2) реалізація прав дитини у спорті відповідно до Конвенції ООН про права дитини та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 [4]. Дослідження спрямовані на аналіз забезпечення та реалізації прав дитини у сфері спорту, разом із правом на участь, захист та рівні можливості. Серед дослідників, які здійснюють наукові розвідки у вказаному напрямку, варто відзначити Фіону Даулінг (2024) [5], Цубасу Шинохара (2020) [6], а також Лі Людвігсена, Яна Андре та Бірна Шеймуса (2025) [7]. Так, Фіона Даулінг у своїй науковій роботі «Дискурси про права дітей у спорті: забезпечення прав дітей та/чи підтримка цінностей спорту?» [5] робить наголос на тому, що після ратифікації Конвенції ООН про права дитини у 1989 р. у багатьох країнах світу держави-учасниці зобов'язалися дотримуватися її

положень, однак впровадження Конвенції в національне законодавство та в діяльність спортивних федерацій, організацій є повільним, а іноді вони творять супротив і не забезпечують права дитини у спорті;

- 3) дитячий спорт як соціальний інститут, що потребує контролю з боку міжнародних організацій та державних органів. Визнання дитячого спорту як окремої галузі з власними засадами вимагає від держави забезпечити в усіх діях державних та недержавних установ, адміністративних та судових провадженнях врахування основоположних прав та інтересів дитини. На підставі результатів дослідження групи скандинавських вчених (Георгіос Павлоянніс, Інгер Еліассон, Тор Седерстрем та ін.) «Дослідження прав дітей у спорті: огляд тематики та підходів досліджень у соціальних науках» (2024) [8] можна зробити висновок, що адміністративно-правове регулювання дитячого спорту залишається однією з найменш досліджених сфер, що зумовлено як недостатньою увагою міжнародних організацій, так і розпорошеністю відповідальності між державними та спортивними органами.

Основними статтями Конвенції ООН про права дитини, що безпосередньо стосуються спортивної діяльності, є ст. 3 та ст. 31. Комітет з прав дитини (Комітет) визначив, що «пункт 1 Статті 3 як один з чотирьох загальних принципів Конвенції для тлумачення та реалізації всіх прав дитини застосовується як динамічна концепція, яка потребує оцінки відповідно до конкретного контексту» [9, с. 3].

Пункт 1 ст. 3 закріплює принцип пріоритету найкращих інтересів дитини та визначає три ключові обов'язки держав-учасниць:

- а) забезпечення врахування інтересів дитини у всіх діях державних установ, адміністративних та судових провадженнях;
- б) обов'язковий аналіз та обґрунтування того, як саме враховувалися інтереси дитини у політичних та правових рішеннях;
- с) контроль за дотриманням цього принципу у діяльності приватного сектору, враховуючи організації, що надають послуги дітям [9, с. 5].

Стаття 31 Конвенції гарантує «...*право дитини на відпочинок і дозвілля, право брати участь в іграх і розважальних заходах, що відповідають її віку, вільно брати участь у культурному житті та займатися мистецтвом*» [1].

Право на гру та дозвілля безумовно охоплює й заняття спортом. До того ж доволі часто це право реалізується в організованій та колективній формі, що потребує державного регулювання, «саме адміністративно-правове регулювання є тією категорією, в якій функціонують всі елементи правової системи, у взаємодії з іншими явищами, у результаті чого забезпечуються ефективно

публічне адміністрування економікою, адміністративно-політичною, соціально-культурною сферами» [10, с. 293].

Вивчення адміністративно-правового регулювання у сфері спорту має розпочинатися з визначення поняття «спорт» та аналізу правових норм, що регламентують суспільні відносини, які складаються у вказаній сфері.

Згідно з Законом України «Про фізичну культуру і спорт» [11] та «Переглянутою Європейською спортивною хартією» (2021) [12] спорт визначається як змагальна діяльність, метою якої є вдосконалення та розвиток фізичних і психічних здібностей. Окрім цього, він відіграє важливу соціальну роль: сприяє формуванню суспільних відносин, підвищує статус людини та впливає на міжнародний імідж держави.

Однак висока мета в спорті може створювати серйозні випробування для дитини, непоодинокими є випадки, коли дитина перетворюється на «засіб» у руках тренерів або батьків, чії пріоритети зосереджені лише на досягненні спортивних результатів.

Сьогодні дитячий спорт потребує ефективного державного контролю та регулювання. З одного боку, необхідно забезпечити кожній дитині право займатися спортом, а з іншого – захистити її від проявів насильства, зловживань та експлуатації. Важливо створити умови для гармонійного розвитку, що поєднує навчання, спілкування та дозвілля. Передусім спорт для дитини має залишатися захопленням, а досягнення спортивних результатів – бути її особистим вибором.

Розвиток спортивного законодавства України, особливо у сфері дитячого спорту, має унікальні історичні особливості, які вплинули на розвиток вітчизняного адміністративно-правового регулювання. Сучасні виклики вимагають глибокого вивчення та аналізу.

Адаптація національного законодавства відповідно до міжнародних стандартів зі збереженням національної ідентичності є важливим кроком у розвитку дитячого спорту в Україні.

Головною метою цієї роботи є визначення моделей регулювання дитячого спорту за допомогою аналітико-синтетичного методу та проведення порівняльно-правового аналізу нормативно-правових актів, що регулюють спортивну галузь та дитячий спорт.

Для досягнення цієї мети передбачено такі завдання:

- 1) вивчити різні моделі правового регулювання дитячого спорту в країнах із відмінними методологічними підходами: орієнтовані на розви-

ток дитини як особистості через спорт і дозвілля, а також у країнах, де дитячий спорт зосереджено на підготовці спортсменів для спорту вищих досягнень;

- 2) здійснити порівняльно-правовий аналіз національних моделей розвитку дитячого спорту в країнах, що мають подібні історичні передумови формування спортивної сфери з Україною, дослідити етапи становлення їх правового регулювання після здобуття незалежності.

Матеріали та методи

Спорт, як важливе соціальне явище, виконує ключові функції в суспільстві, має власні закономірності розвитку та постійно еволюціонує поряд з іншими соціальними інститутами. Дитячий спорт, на нашу думку, є невід'ємним елементом цієї системи і потребує комплексного підходу в його дослідженні. Оскільки він існує та розвивається в часі у взаємодії з різними елементами, для його дослідження було використано діалектичний метод, за допомогою якого простежено історію розвитку дитячого спорту як соціального інституту з часів виникнення та розмежування спорту на буржуазний (професійний) та аристократичний (аматорський), відкриття перших спортивних клубів Європи, з ухвалення першої Олімпійської хартії П'єра де Кубертена у 1894 р. до прийняття Конвенції ООН «Про права дитини» 20 листопада 1989 р. Визнання «дорослим» світом прав дитини завершується формуванням дитячого спорту як соціального інституту. У науковій статті розглядається, як принцип, закріплений у п. 1 ст. 3 Конвенції, реалізується в державах у діяльності законодавчої та виконавчої влади, що розкривається через нормативно-правові акти.

Дитячий спорт, з одного боку, є частиною загальної системи спорту, а з іншого – виступає як самостійна, багатокомпонентна система з власними структурними елементами та правовим регулюванням. Для його аналізу використано функціонально-структурний підхід, що дало змогу дослідити складові цієї системи, їх функції та взаємозв'язки. У межах дослідження цей підхід було застосовано для вивчення суб'єктів, які забезпечують функціонування дитячого спорту в різних державах, а також для аналізу нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини у цій сфері.

Спорт як соціальний інститут регулюється нормативними приписами, інтегрує особу в суспільство та має механізми правового контролю [13, с. 115]. Вивчення цих аспектів потребує формально-юридичного методу, що дало змогу проаналізувати закони, урядові постанови та акти центральних органів виконавчої влади. У дослідженні цей метод було застосовано для вивчення нормативно-правових актів, що регулюють сферу дитячого спорту,

взаємозв'язків між їх внутрішнім змістом і зовнішніми проявами правових процесів у сфері дитячого спорту. Тому в дослідженні особливу увагу приділяли вивченню нормативно закріпленого визначення термінів «спорт» та «дитячий спорт».

Для оцінки поточного стану та перспектив розвитку дитячого спорту в Україні й зарубіжних країнах було застосовано порівняльно-правовий аналіз (порівняльний аналіз) нормативно-правових актів. По-перше, це інформаційне завдання, що має за мету отримати повну інформацію про розвиток і функціонування адміністративного регулювання в спортивній галузі інших країн (дескриптивна). По-друге, це пізнавальна мета, що має аналітичну спрямованість на отримання оцінки про стан адміністративних систем та національних особливостей адміністративно-правового регулювання в спортивній сфері, а також дослідження тенденцій правового розвитку зарубіжних країн [10, с. 246]. Цей метод дозволив провести аналіз за допомогою зіставлення однойменних нормативно-правових актів та правових норм, що регулюють діяльність та суспільні відносини в галузі дитячого спорту в Україні, Норвегії, Японії, Естонії та Республіці Азербайджан.

У дослідженні використано наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених у галузі права, результати досліджень і матеріали з питань дитячого спорту, а також акти міжнародного права та законодавства України. Ці джерела стали науковим підґрунтям для обґрунтування результатів дослідження правового регулювання суспільних відносин у сфері дитячого спорту.

Результати та обговорення

Правове регулювання дитячого спорту: досвід України, Норвегії та Японії ***Україна***

Автори першого тому «Правова доктрина України» звертають увагу на технократичний характер української правової системи, зазначаючи, що «нормативно-правові акти розробляються в стилі технічної документації» [14, с. 253]. Одним із ключових принципів цього підходу є необхідність чіткого визначення понять, суть яких покладається в основу правотворчої діяльності.

В Україні нормативно-правове регулювання дитячого спорту здійснюється на підставі Конституції України, міжнародних договорів, що імплементовані нашою державою, законів України «Про фізичну культуру і спорт», «Про освіту», «Про позашкільну освіту», та інших нормативно-правових актів.

Законом України «Про фізичну культуру і спорт» у ст. 1 (абз. 15) термін «спорт» визначено як «...діяльність суб'єктів сфери фізичної культури

і спорту, спрямовану на виявлення та уніфіковане порівняння досягнень людей у фізичній, інтелектуальній та інших підготовленостях шляхом проведення спортивних змагань та відповідної підготовки до них. Спорт має такі напрями: дитячий спорт, дитячо-юнацький спорт, резервний спорт, спорт вищих досягнень, професійний спорт, спорт ветеранів фізичної культури і спорту, спорт ветеранів війни, олімпійський спорт, неолімпійський спорт, службово-прикладний та військово-прикладний спорт, спорт осіб з інвалідністю тощо...» [11].

Поняття, основні засади та зміст дитячого спорту викладені в Законі України «Про фізичну культуру і спорт» (ч. 1 ст. 33 «Дитячий спорт», ч. 1 ст. 34 «Дитячо-юнацький спорт», ч. 1 ст. 35 «Резервний спорт», ч. 1 ст. 36 «Спорт вищих досягнень») та наказі Міністерства молоді та спорту України № 67 від 17.01.2015 р. «Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл» [11; 15].

Зазначені нормативно-правові акти містять вичерпний перелік навчальних програм і визначають їх спрямованість на підготовку осіб, які відвідують відповідні спортивні заклади. Водночас ці акти не надають повної інформації стосовно дітей як суб'єктів спортивної діяльності. Вимоги до дітей у кожній програмі зазвичай обмежуються вказівками щодо мінімального віку для відвідування занять відповідного виду спорту.

Однак у цих нормативно-правових актах відсутні загальні визначення вікових дитячих груп, вимоги до їхньої підготовки, а також чітке формулювання мети та умов участі дітей у змагальній діяльності.

Головна мета дитячого спорту полягає у сприянні фізичному розвитку та гармонійному вихованню дитини, формуванні навичок здорового способу життя, соціалізації та самореалізації через заняття фізичною культурою та спортом. У законодавстві України ця мета конкретизується, зокрема, у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про фізичну культуру і спорт», яка визначає завдання дитячо-юнацьких спортивних шкіл як закладів, що забезпечують розвиток здібностей вихованців, створюють умови для фізичного розвитку, дозвілля, самореалізації та підготовки спортсменів для резервного спорту [11].

Також у ст. 8 (абз. 14) Закону України «Про позашкільну освіту» зазначено: *«вдосконалення фізичного розвитку вихованців, учнів і слухачів, підготовка спортивного резерву для збірних команд України з різних видів спорту»* [16].

Отже, головною метою дитячого спорту в Україні є спортивна спрямованість, що складається з розвитку здібностей, фізичного вдосконалення,

гармонійного розвитку особистості, а також підготовки спортсменів для резервного спорту та національних збірних команд.

Відповідно до чинного законодавства дитячий спорт є частиною системи освіти й на підставі ч. 1 та ч. 2 ст. 14 Закону України «Про освіту» належить до сфери позашкільної освіти, що може здобуватися одночасно зі здобуттям дошкільної, повної загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та фахової передвищої освіти [17].

Необхідно зазначити, що ч. 1 та ч. 3 ст. 21 Закону України «Про освіту» стосується спеціалізованої освіти, за ст. 1 (абз. 2 та абз. 5) Закону України «Про позашкільну освіту» спеціалізована спортивна освіта теж належить до галузі позашкільної освіти [17; 16].

Крім того, в абз. 2 ч. 3 ст. 21 Закону України «Про освіту» зазначено, що *«освітні програми з відповідного виду спорту розробляються всеукраїнськими федераціями з видів спорту та затверджуються центральним органом виконавчої влади у сфері фізичної культури і спорту»* [17], та в ч. 4 ст. 16 Закону України «Про позашкільну освіту» вказано, що *«типові освітні програми закладу позашкільної освіти затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади, у сфері управління яких перебувають заклади позашкільної освіти»* [16]. Тобто головна відповідальність у формуванні та реалізації спортивної позашкільної освіти покладається на центральний орган виконавчої влади у сфері фізичної культури і спорту. Нормативно-правовим актом, що визначає основні засади дитячого спорту, є Закон України «Про фізичну культуру і спорт».

У сфері дитячого спорту державна політика реалізується через мережу спеціалізованих спортивних закладів, серед яких центральне місце займають дитячо-юнацькі спортивні школи (далі – ДЮСШ). Ці заклади належать до системи позашкільної освіти, що організаційно підпорядковується Міністерству освіти і науки України. Водночас ДЮСШ виконують важливу функцію у сфері спорту вищих досягнень, оскільки забезпечують початкову спортивну підготовку, відбір та розвиток спортивного резерву для спорту вищих досягнень, що координується та фінансується Міністерством молоді та спорту України.

Важливим аспектом дослідження є вивчення правового регулювання та розвитку дитячого спорту в зарубіжних країнах, зокрема в Норвегії та Японії. Вибір саме цих держав зумовлений принципово різними підходами до формування політики та правового регулювання у вказаній сфері. Норвезька спортивна модель орієнтована на масовий спорт, головною метою дитячого

спорту є добробут та задоволення дитини, що наголошує на залученні дітей до фізичної активності через задоволення та розвиток, а не на досягненні спортивних результатів. Натомість для Японії характерною є змагальна модель спорту, в якій досягнення високих результатів має ключове значення як для окремих спортсменів, так і для іміджу держави. Японська система спорту базується на концепції «культури старанності», що підкреслює важливість наполегливості, праці та досягнення високих результатів.

Другий ключовий індикатор принципової відмінності – це рівень державного контролю у сфері спорту. В Норвегії державний контроль мінімальний, діє європейський принцип людиноцентризму, головну роль у регулюванні суспільних відносин у сфері спорту відіграють неурядові установи (громадські організації та спортивні федерації), а держава забезпечує гарантії доступності й безпеки у спортивній сфері. Для Японії характерною є централізована система державного управління із високим рівнем втручання держави у сферу спорту. Водночас Японія поєднує сучасне правове регулювання з традиційними методами та підходами у спортивній сфері, що робить її досвід унікальним для вивчення.

Ще одним показником ефективності Норвезької та Японської національних моделей правового регулювання спорту та дитячого спорту є, на нашу думку, рівень спортивної активності населення (відсоток дорослих і дітей, які систематично займаються спортом). У Норвегії – 59,1% населення старше 16 років та 72,2 % дітей віком 6–15 років регулярно займаються спортом (дані 2024 р., Statistisk sentralbyre) [18; 19]. В Японії (дані 2021 р., Statistic Bureau of Japan) 66,5 % населення регулярно займалися спортом. Серед дітей у віковій групі 10–14 років цей показник становив 86,3 %, а у віковій групі 15–19 років – 76,8 % (дані 2021 р., Statistic Bureau of Japan) [20]. Високий рівень спортивної активності в обох країнах підтверджує ефективність різних, але розвинених моделей правового регулювання дитячого спорту.

Норвегія

Одразу треба відзначити, що, на відміну від України, в національному законодавстві Норвегії відсутній єдиний нормативно-правовий акт, що регулює спортивну діяльність, утім існують окремі закони, що регулюють загальні принципи державної політики у сфері фізичної культури та спорту, права та обов'язки спортивних організацій, спортсменів, тренерів тощо, але їх основна роль зводиться до економічної підтримки.

Нагляд та регулювання суспільних відносин у сфері спорту здійснює Норвезька конфедерація спорту (далі – NIF). NIF є недержавною організацією, що активно розробляє правила, які є обов'язковими для всіх членів спортив-

них клубів, афілійованих із нею. Наприклад, основні стандарти у цій сфері закріплено в Законі «Про Норвезьку конфедерацію спорту та Олімпійський і Параолімпійський комітет» [21].

Регулювання спортивної діяльності дітей у Норвегії почало здійснюватися наприкінці 1940-х рр. Тоді були запроваджені перші обмеження у дитячих змаганнях, зокрема щодо тривалості футбольних і гандбольних матчів, а також скорочені дистанції для бігу та лижних перегонів. У 1970-х рр. спостерігалось значне зростання кількості дітей, залучених до змагальної діяльності, що викликало суспільне занепокоєння через ризик негативного впливу спорту на молодих спортсменів. Під тиском суспільної думки NIF розробила рекомендації щодо розвитку дитячого спорту та правил його регулювання. Перші офіційні документи NIF, які визначали принципи організації дитячого спорту та регулювали суспільні відносини в цій сфері, були ухвалені у 1976 та 1987 рр. [22].

Відповідно до Закону «Про Норвезьку конфедерацію спорту та Олімпійський і Параолімпійський комітет» (п. 1, § 1–2, гл. 1) поняття «спорт» має таке визначення: *«Під терміном «спорт» (idrett) розуміється діяльність, яка відповідає таким критеріям:*

- a) є фізичною активністю змагального, тренувального та/або рекреаційного характеру;
- b) як змагальна діяльність підлягає вимірюванню відповідно до затверджених правил;
- c) відповідає етичним нормам, на яких базується спортивна діяльність у Норвегії» [22].

Сфера дитячого спорту унормована у правилах NIF «Права дітей у спорті» та «Положенні про дитячий спорт» [23; 24]. Відповідно до «Положення про дитячий спорт», дитячий спорт визначається як «спортивна діяльність для дітей включно до року, в якому вони досягають 12-річного віку» [23]. Головною метою дитячого спорту є забезпечення того, щоб кожна дитина отримувала задоволення та радість від занять спортом. Указані документи розроблені з метою забезпечення найкращих інтересів дітей, а також гарантування безпечного і якісного дитячого спорту, вільного від тиску та надмірної орієнтації на результат.

Японія

Спортивна галузь Японії перебуває у підпорядкуванні Міністерства освіти, культури, спорту, науки та технологій. Водночас державна політика передбачає залучення інших адміністративних установ, які мають пряму чи опо-

середковану належність до спортивної галузі, зокрема Міністерства охорони здоров'я, праці та соціального забезпечення, Міністерства економіки, торгівлі та промисловості, Міністерства землі, інфраструктури, транспорту та туризму, для реалізації основного плану розвитку спорту.

З метою координації діяльності на національному рівні створено Комітет з розвитку спорту, який забезпечує взаємодію між відповідними міністерствами. На місцевому рівні (префектури, міста, села) функціонують ради або інші колегіальні органи, що відповідають за формування та реалізацію політики у сфері спорту.

Національне законодавство Японії містить два базових нормативно-правових акти, що регулюють спортивну галузь:

- 1) Основний закон «Про спорт № 78 (Sports Basic Act) був прийнятий у 2011 р. і містить положення щодо підтримки спорту на всіх рівнях, включаючи дитячий спорт [25];
- 2) третій спортивний базовий план / Національний план розвитку спорту (Sport Basic Plan) [26].

В Основному законі «Про спорт» у розділі «Преамбула» наведено визначення поняття «спорт» та розкрито мету спортивної діяльності в суспільстві та державі. Відповідно до чинного закону спорт «є загальнолюдською культурою. Спорт – це спортивні змагання та інші фізичні активності, які здійснюються окремими особами або групами з метою гармонійного розвитку розуму та тіла, підтримки та покращення здоров'я та фізичної сили, отримання морального задоволення та виховання духу самодостатності чи інших якостей» [25].

Мета спортивної діяльності:

1. Масовий спорт: «Життя, щасливе та плідне через спорт, є правом кожного громадянина, і необхідно забезпечити, щоб усі громадяни мали можливість ознайомлюватися зі спортом, насолоджуватися ним або брати участь у заходах, що підтримують спорт, щодня в безпечному та справедливому середовищі, відповідно до їхніх інтересів, здібностей та ініціативи» [25].
2. Спорт вищих досягнень: «Постійні зусилля спортсменів є значущими діями, спрямованими на досягнення максимальних меж їхніх людських можливостей, а великі успіхи японських спортсменів на міжнародних змаганнях, засновані на цих зусиллях, приносять громадянам гордість, радість, натхнення та ентузіазм, підвищуючи їхній інтерес до спорту. Через ці аспекти спорт створює життєву силу нашого суспільства

і робить величезний внесок у розвиток національної економіки. Міжнародний обмін, здійснюваний через спорт, сприяє глобальному взаєморозумінню та робить величезний внесок у міжнародний мир, тому спорт відіграє надзвичайно важливу роль у підвищенні міжнародного статусу Японії» [25].

3. Дитячий / молодіжний спорт: *«Спорт сприяє розвитку фізичної сили молоді, яка вестиме за собою наступне покоління, а також має значний вплив на формування характеру через виховання духу поваги та співпраці з іншими, ставлення до справедливості, дисципліни та самоконтролю, а також через розвиток практичних здібностей мислити та приймати рішення» [25].*

Основний Спортивний план Японії затверджений відповідно до Основного закону «Про спорт». Мета Спортивного плану – реалізація основних ідей, викладених в Основному законі «Про спорт», визначення ключових принципів сприяння спорту на 10-річний період, а також комплексні та систематичні заходи, які мають бути здійснені протягом наступних п'яти років.

Стосовно дитячого спорту Японії в «Основному Плані Японії» на 2022–2026 рр. передбачено збільшення можливостей для занять спортом серед дітей у школах і місцевих громадах, охоплення дітей на всіх рівнях: 1) просування політики покращення фізичної підготовленості дітей із раннього віку (дошкільний); 2) збагачення фізкультурних занять у школах; 3) поліпшення спортивного середовища для дітей (позашкільний) [26].

Окреслені нормативно-правові акти Японії у галузі спорту, на відміну від технократичного Закону України про спорт, мають розширену концепцію, оскільки містять основи державної політики, принципи та загальні засади розвитку спорту в країні. Вони описують структурні елементи виконавчої влади, які відповідають за реалізацію цієї політики. Тобто Основний закон Японії «Про спорт» є нормативно-правовим актом, що регулює діяльність органів виконавчої влади Японії у сфері спорту, визначаючи загальні напрямки та стратегію розвитку цієї галузі на державному та місцевому рівнях.

Пострадянський правовий досвід розвитку спортивної галузі Естонії та Республіки Азербайджан

Особливе значення для України має вивчення досвіду правового регулювання дитячого спорту в пострадянських країнах, і зокрема досвіду Естонії та Республіки Азербайджан. Ці країни, як і Україна, мають спільну історичну спадщину радянської спортивної системи, однак після здобуття незалежності вони обрали різні вектори розвитку. Естонія, як і Україна, обрала шлях

євроінтеграції, що виявляється в її спортивній політиці, а саме в децентралізації, розвитку спортивних клубів, спортивних громадських організацій, місцевих громад. Республіка Азербайджан зберегла централізований підхід до управління спортом і орієнтацію на досягнення успіху на міжнародному рівні. Дитячий спорт розглядається як підґрунтя для підготовки спортивного резерву спорту вищих досягнень. Вивчення досвіду цих країн дає змогу простежити вектори розвитку пострадянської спортивної системи у різні моделі правового регулювання спорту та дитячого спорту.

Естонія

Спортивна історія Естонії починається у 1863 р. із заснування першого спортивного клубу. Після здобуття незалежності у 1920 р. продовжується розвиток клубної моделі спорту, що призводить до заснування спортивних федерацій з окремих видів спорту, які у 1923 р. об'єдналися у Центральну Спортивну Спілку Естонії. Також Уряд Естонії, тих часів, заснував Естонський культурний фонд, кошти якого використовувалися для підтримки розвитку спортивних клубів. З 1944 по 1991 р. Радянський союз заборонив діяльність спортивних клубів та встановив свою державну модель спорту.

Починаючи з 1991 р. Естонія повертається до клубної моделі, де спорт розвивається через громадські організації за підтримки та регулювання держави. Міністерство культури Естонії здійснює державне управління, розвиває та забезпечує реалізацію державної політики у спортивній галузі.

Згідно з Законом Естонії «Про спорт» (Spordiseadus), спорт можна визначити як діяльність, що спрямована на вдосконалення фізичних здібностей, організацію змагань, тренувань та інших спортивних заходів, що сприяють фізичному розвитку, здоров'ю та соціальній інтеграції. Це визначення охоплює всі види спортивної діяльності, включаючи дитячий спорт [27].

Правовідносини у спортивній галузі Естонії регулюються вказаним Законом [27], який встановлює загальні організаційно-правові засади організації спорту, права та обов'язки спортсменів і тренерів, підстави для застосування та надання державної підтримки олімпійським чемпіонам, основи фінансування спорту, вимоги до організації спортивних заходів та відповідальність за порушення цих вимог.

Правовідносини, що виникають у дитячому спорті, регулюються Законом «Про спорт» (Spordiseadus) [27], Законом «Про захист дітей» (Lastekaitseadus) [28], Законом «Про освіту Естонської Республіки» (Eesti Vabariigi haridusseadus) [29], Законом «Про школи за інтересами /

Про позашкільну освіту» (Huvikooli seadus) [30], Положенням Міністерства культури «Стандарт про школи за інтересами» (Huviharidusstandard) [31].

Хоча окреме визначення «дитячий спорт» у законах Естонії відсутнє, його поняття впливає з контексту зазначених вище нормативних актів і може розумітися як спортивна діяльність, орієнтована на дітей та підлітків, що спрямована на їхній фізичний, соціальний та емоційний розвиток, і яка організовується з дотриманням їхніх прав та інтересів.

Республіка Азербайджан

Історія спорту та дитячого спорту з Олімпійських та не Олімпійських видів спорту в Республіці Азербайджан починається з часів Азербайджанської РСР. У сучасному світі історія спортивного руху в цій країні починає свій відлік від Указу Президента Республіки Азербайджан від 26 липня 1994 р. про створення Міністерства молоді та спорту, а 23 грудня 1997 р. Міллі Меджліс прийняв Закон «Про фізичну культуру і спорт».

Розвиток спортивної галузі поставив перед виконавчою владою Республіки Азербайджан необхідність урегулювати суспільні відносини, що виникли у дитячому спорті. Починаючи з 2007 р. в Республіці Азербайджан розроблявся проєкт закону «Про дитячий та юнацький спорт», але 30 червня 2009 р. приймається загальний Закон Азербайджанської Республіки № 847-III «Про фізичну культуру і спорт» [32]. Завдяки цьому Закону правовідносини, що виникають у дитячому спорті, були адаптовані до правовідносин, що виникають у діяльності дорослих спортсменів.

У разі, якщо б Азербайджанська Республіка ухвалила окремий Закон «Про дитячий та юнацький спорт», вона б стала однією з перших країн, що запровадила спеціалізоване правове регулювання у галузі дитячого спорту на пострадянському просторі. Однак виклики, з якими стикається дитячий спорт, є частиною загальних проблем усієї спортивної галузі. Тому головною метою Закону Азербайджанської Республіки «Про фізичну культуру і спорт» від 30 червня 2009 р. є комплексне врегулювання соціальних відносин у спортивній галузі.

У ст. 1 Закону «Про фізичну культуру і спорт» чітко визначені ключові поняття, що дає змогу систематизувати правовідносини у спортивній сфері. Основна мета спортивної діяльності визначена як участь у змаганнях та досягнення високих результатів.

Відповідно до чинного законодавства, спорт в Азербайджанській Республіці – це складова частина фізичної культури, спрямована на постійне вдосконалення фізичної підготовки особи за допомогою комплексу фізичних

вправ, участь у змаганнях на різних рівнях та досягнення високих результатів [32].

Залежно від цілей і завдань, спортивна діяльність поділяється на три основні категорії, кожна з яких регулюється законодавством:

- 1) масовий спорт – *частина спорту, спрямована на організоване заняття населення фізичною культурою та фізичний розвиток, а також його участь у фізкультурно-оздоровчих заходах та масових спортивних змаганнях;*
- 2) професійний спорт – *частина спорту, спрямована на організацію та проведення спортивно-видовищних заходів (змагань), за участь у яких та підготовку до яких як свою професійну (трудову) діяльність спортсмени отримують відповідно до законодавства заробітну плату (грошову винагороду);*
- 3) спорт вищих досягнень – *частина спорту, спрямована на демонстрацію та досягнення спортсменами високих результатів на офіційних республіканських та міжнародних змаганнях.*

Головною метою Азербайджанської Республіки у зазначеній сфері, закріпленою у Законі «Про фізичну культуру та спорт» [32] та Положенні «Про Міністерство молоді та спорту Азербайджанської Республіки» [33], є комплексне врегулювання суспільних відносин у сфері спорту. Ці нормативні акти визначають розподіл повноважень і відповідальності між Міністерством молоді та спорту, Міністерством освіти, Міністерством охорони здоров'я в спортивній галузі та дитячому спорті. Крім того, вони спрямовані на запровадження єдиних стандартів у спортивній галузі, зокрема щодо: розвитку спортивної інфраструктури, спортивних закладів та організацій із підготовки спортсменів, розробки програм та засобів зі спортивної підготовки, організації спортивних змагань тощо.

Висновки

Сучасний спорт є складним явищем, правове регулювання якого здійснюються як на міжнародному, так і на національному рівнях. Хоча глобальні риси виявляються через міжнародні спортивні змагання, інституції та стандарти, саме держава, на нашу думку, залишається головним середовищем, у якому формується правова природа дитячого спорту. Роль держави полягає не лише в імплементації міжнародних норм, а й у визнанні дитячого спорту як самостійного соціального явища та визначенні правового статусу дитини-спортсмена.

У ході дослідження правового регулювання у сфері дитячого спорту було встановлено, що в Україні чинна нормативно-правова база має технокра-

тичний характер, закони мають формальні визначення, але не передбачають механізмів реалізації прав дітей у спорті. Немає єдиного підходу, у зв'язку з тим, що дитячий спорт не визнаний як окремий інститут, це призводить до суперечностей між освітньою (Закон України «Про освіту») та спортивною (Закон України «Про фізичну культуру і спорт») складниками.

Порівняльний аналіз правового регулювання дитячого спорту в Норвегії, Японії, Естонії та Республіці Азербайджан дав змогу виокремити дві принципові моделі правового регулювання у сфері спорту, зокрема у дитячому спорті: модель, орієнтовану на особистий розвиток дитини (Норвегія та Естонія), та модель, орієнтовану на досягнення спортивного результату у спорті вищих досягнень (Японія, Республіка Азербайджан). Особливо цінним є досвід пострадянських країн, який демонструє, як історичні та культурні чинники впливають на сучасну політику держави у сфері спорту, зокрема у дитячому спорті.

О. М. Бандурка, розглядаючи загальні засади зовнішньої та внутрішньої політики України, наголошує на необхідності чіткого визначення мети та завдань державного управління як у зовнішній, так і у внутрішній політиці держави [10, с. 208–219]. Без такого системного та основоположного підходу неможливо забезпечити й розвивати будь-яку галузь, зокрема спортивну. Державна політика повинна поєднати зовнішні та внутрішні вектори розвитку, а також вимагати й спортивної концепції держави. Ця концепція має бути зафіксована та відображена у преамбулі до базового закону про спорт.

Дитячий спорт є невід'ємною складовою спортивної сфери України, проте на рівні закону йому бракує правової визначеності. На сьогодні відсутній нормативно-правовий акт, за допомогою якого був би визначений статус дитячого спорту, а також правовий статус дитини як суб'єкта спортивної діяльності. Це, своєю чергою, приведе до формування нових правовідносин у суміжних галузях права зокрема: 1) у цивільному праві – через оформлення спортивного контракту; 2) у трудовому праві – переосмислення змагальної діяльності неповнолітніх спортсменів; 3) в адміністративному праві – через встановлення спеціального статусу спортсмена віком до 18 років, що матиме значущі правові наслідки.

Список використаних джерел

- [1] Конвенція про права дитини : Міжнар. док. від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 05.02.2025).
- [2] Shinohara T. Physical and sexual abuse against young athletes in sport in light of article 8 of the European Convention on Human Rights (ECHR). *The International Sports Law Journal*. 2022. Vol. 22, issue 1. P. 51–61. <https://doi.org/10.1007/s40318-021-00197-9>.

- [3] Aine A., Muhonen J., Toivonen V. Children's right to play sports in a safe and healthy environment. *The International Sports Law Journal*. 2022. Vol. 22. P. 93–104. <https://doi.org/10.1007/s40318-022-00217-2>.
- [4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнар. док. від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 29.04.2025).
- [5] Dowling F. Children's rights discourses in sport: serving the rights of children and/or upholding the values of sport? *Sport, Education and Society*. 2024. <https://doi.org/10.1080/13573322.2024.2434052>.
- [6] Shinohara T. Child rights and sports law: How can we protect young athlete's human rights under the UN Convention on the rights of the child? *International Sports Law Review Pandektis*. 2020. Vol. 13. P. 136–154.
- [7] Ludvigsen J., Byrne S. Towards a children's rights-based approach to EU sports policy: further room for development? *Sport in Society*. 2025. <https://doi.org/10.1080/17430437.2025.2457089>.
- [8] Pavlogiannis G., Eliasson I., Soderstrom T. Exploring the landscape of children's rights in sports: a scoping review of research topics and approaches in social sciences. *Young*. 2024. Vol. 32, issue 4, P. 440-468. <https://doi.org/10.1177/11033088241226556>.
- [9] Загальний коментар № 14 (2013) щодо права дитини на приділення першочергової уваги найкращим інтересам дитини (пункт 1 статті 3) : ухвалено Ком. на його шістдесят другій сесії (14 січ. – 1 лют. 2013 р.) : Міжнар. док. від 23.05.2013 р. URL: <https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf> (дата звернення: 25.03.2025).
- [10] Правова доктрина України : у 5 т. / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, М. П. Кучерявенко та ін. ; за заг. ред. Ю. П. Битяка. Харків : Право, 2013. Т. 2: Публічно-правова доктрина України. 864 с.
- [11] Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#n269> (дата звернення: 05.02.2025).
- [12] Переглянута Європейська спортивна хартія : Міжнар. док. від 13.10.2021 р. URL: https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobitnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf (дата звернення: 25.03.2025).
- [13] Мінц М. О., Маєр В. Я., Андрущенко М. І., Головаченко І. В. Соціологія спорту. *Наукові праці. Педагогіка*. 2018. Вип. 307, т. 319. С. 114–117.
- [14] Правова доктрина України : у 5 т. / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція. 976 с.
- [15] Про організацію навчально-тренувальної роботи дитячо-юнацьких спортивних шкіл : наказ М-ва молоді та спорту України від 17.01.2015 р. № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0119-15#n80> (дата звернення: 24.03.2025).
- [16] Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 р. № 1841-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення: 05.02.2025).
- [17] Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 05.02.2025).
- [18] Sports and outdoor activities, survey on living conditions. Statistisk sentralbyre. 2025. URL: <https://www.ssb.no/en/kultur-og-fritid/idrett-og-friluftsliv/statistikk/idrett-og-friluftsliv-levekarsundersokelsen> (last accessed: 24.04.2025).

- [19] Children's leisure time : Statistisk sentralbyre. 2025. URL: <https://www.ssb.no/en/kultur-og-fritid/idrett-og-friluftsliv/statistikk/barn-si-fritid> (last accessed: 24.04.2025).
- [20] Survey on time use and leisure activities : Statistic Bureau of Japan. 2021. URL: <https://www.stat.go.jp/english/data/shakai/2021/k-gaiyou.html> (last accessed: 24.04.2025).
- [21] Lov for Norges Idrettsforbund og Olympiske og Paralympiske Komite : Lov for Norges Idrettsforbund Per 01.01.2024. URL: <https://www.idrettsforbundet.no/contentassets/369484754eda498ba864560749691337/240101-nifs-lov-med-korrigeringer-240710.pdf> (last accessed: 03.02.2025).
- [22] Agergaard S., Redelius K., Strandbu, A. Children's rights to and in sport: a comparative analysis of organizational policies in the Scandinavian Countries. *Social sciences*. 2024. Vol. 13, issue 4, Artikel 216. <https://doi.org/10.3390/socsci13040216>.
- [23] Bestemmelser om barneidrett : Normer for Norges Idrettsforbund Per 2019. URL: <https://www.idrettsforbundet.no/tema/barneidrett/bestemmelser-om-barneidrett/> (last accessed: 03.02.2025).
- [24] Idrettens barnerettigheter : Normer for Norges Idrettsforbund Per. 2019. URL: <https://www.idrettsforbundet.no/tema/barneidrett/idrettens-barnerettigheter/> (last accessed: 03.02.2025).
- [25] The Basic Act on Sport : Law of Japan Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of 06.2011 No. 78 (Provisional Translation). URL: https://www.mext.go.jp/a_menu/sports/kihonhou/attach/1336024.htm (last accessed: 05.02.2025).
- [26] The Sport Basic Plan : Order of Japan Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of 2012. URL: <https://www.mext.go.jp/en/policy/sports/lawandplan/title01/detail01/1373770.htm> (last accessed: 25.03.2025).
- [27] Spordiseadus : Eesti seadus dateeritud 06.04.2005 : seisuga 01 septem. 2007 a. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12778251> (last accessed: 05.02.2025).
- [28] Lastekaitseadus : Eesti seadus dateeritud 19.11.2014 : seisuga 01 jaan. 2019 a. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/112122018049> (last accessed: 24.03.2025).
- [29] Eesti Vabariigi haridusseadus : Eesti seadus dateeritud 23.03.1992 : seisuga 01 jaan. 2006 a. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/968165> (last accessed: 24.03.2025).
- [30] Huvikooli seadus : Eesti seadus dateeritud 21.12.2006 : seisuga 01 septem. 2007 a. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12776187> (last accessed: 24.03.2025).
- [31] Huviharidusstandard : Kultuuriminister määrus dateeritud 21.03.2007 nr 24 : seisuga 06 apr. 2007 a. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/12809661> (last accessed: 25.03.2025).
- [32] О физической культуре и спорте : Закон Азербайджанской Республики от 30.06.2009 г. № 847-III. URL: <https://e-cis.info/cooperation/2915/77130/> (дата звернення: 25.04.2025).
- [33] Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında : Əsanamə 18.04.2006 tarixli. URL: <https://api.mys.gov.az/api/v1/Storages/4e120575-e9a0-4052-b6e2-a9a83fb9fc66> (last accessed: 25.04.2025).

References

- [1] Convention on the Rights of the Child. (November 20, 1989). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

- [2] Shinohara, T. (2022). Physical and sexual abuse against young athletes in sport in light of article 8 of the European Convention on Human Rights (ECHR). *The International Sports Law Journal*, 22(1), 51-61. <https://doi.org/10.1007/s40318-021-00197-9>.
- [3] Aine, A., Muhonen, J., & Toivonen, V. (2022). Children's right to play sports in a safe and healthy environment. *The International Sports Law Journal*, 22, 93-104. <https://doi.org/10.1007/s40318-022-00217-2>.
- [4] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (November 4, 1950). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
- [5] Dowling, F. (2024). Children's rights discourses in sport: serving the rights of children and/or upholding the values of sport? *Sport, Education and Society*. <https://doi.org/10.1080/13573322.2024.2434052>.
- [6] Shinohara, T. (2020). Child rights and sports law: How can we protect young athlete's human rights under the UN Convention on the rights of the child? *International Sports Law Review Pandektis*, 13, 136-154.
- [7] Ludvigsen, J., & Byrne, S. (2025). Towards a children's rights-based approach to EU sports policy: further room for development? *Sport in Society*. <https://doi.org/10.1080/17430437.2025.2457089>.
- [8] Pavlogiannis, G., Eliasson, I., & Soderstrom, T. (2024). Exploring the landscape of children's rights in sports: a scoping review of research topics and approaches in social sciences. *Young*, 32(4), 440-468. <https://doi.org/10.1177/11033088241226556>.
- [9] General comment No. 14 on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1). (May 23, 2013). Adopted by the Committee at its sixty-second session (14 January – 1 February 2013). Retrieved from <https://www.refworld.org/sites/default/files/attachments/64e4da0e4.pdf>.
- [10] Bytiak, Yu.P. (Ed.). (2013). *Legal doctrine of Ukraine*. (Vols. 1-5). Vol. 2: Ukrainian Public Law Doctrine. Kharkiv: Pravo.
- [11] Law of Ukraine No. 3808-XII "On Physical Culture and Sport". (December 24, 1993). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#n269>.
- [12] Revised European Sports Charter. (October 13, 2022). Retrieved from https://mms.gov.ua/storage/app/sites/16/Mizhnarodna_dijalnist/Spivrobitnuctvo%20z%20radoy%20EU/PREMS%20039224%20UKR%202584%20Revised%20European%20Sports%20Charter.pdf.
- [13] Mints, M.O., Maier, V.Ya., Andriushchenko, M.I., & Holovachenko, I.V. (2018). Sociology of sports. *Scientific works. Pedagogy*, 307(319), 114-117.
- [14] Petryshyna, O.V. (Ed.). (2013). *Legal doctrine of Ukraine*. (Vols. 1-5). Vol. 1: *Fundamental Theoretical and Historical Jurisprudence*. Kharkiv: Pravo.
- [15] Order of Ministry of Youth and Sports No. 67 "On the organization of educational and training work of children's and youth sports schools". (January 17, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/z0119-15?lang=en#Text>.
- [16] Law of Ukraine No. 1841-III "On Extracurricular Education". (June 22, 2000). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>.
- [17] Law of Ukraine No. 2145-VIII "On Education". (September 5, 2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- [18] Statistisk centralbureau. (2025). Sports and outdoor activities: Survey on living conditions. Retrieved from <https://www.ssb.no/en/kultur-og-fritid/idrett-og-friluftsliv/statistikk/idrett-og-friluftsliv-levekarsundersokelsen>.

- [19] Statistisk centralbureau. (2025). Children's leisure time. Retrieved from <https://www.ssb.no/en/kultur-og-fritid/idrett-og-friluftsliv/statistikk/barn-si-fritid>.
- [20] Statistics Bureau of Japan. (2021). Survey on time use and leisure activities. Retrieved from <https://www.stat.go.jp/english/data/shakai/2021/k-gaiyou.html>.
- [21] Law of Norwegian Sports Federation (NIF) "Law of the Norwegian Sports Federation and the Olympic and Paralympic Committee". (January 01, 2024). Retrieved from <https://www.idrettsforbundet.no/contentassets/369484754eda498ba864560749691337/240101-nifs-lov-med-korrigeringer-240710.pdf>.
- [22] Agergaard, S., Redelius, K., & Strandbu, A. (2024). Children's rights to and in sport: a comparative analysis of organizational policies in the Scandinavian Countries. *Social sciences*, 13(4), art. 216. <https://doi.org/10.3390/socsci13040216>.
- [23] Norms of Norwegian Sports Federation (NIF) "Regulations on Children's Sports". (2019). Retrieved from <https://www.idrettsforbundet.no/tema/barneidrett/bestemmelser-om-barneidrett/>.
- [24] Norms of Norwegian Sports Federation (NIF) "Children's Rights in Sports". (2019). Retrieved from <https://www.idrettsforbundet.no/tema/barneidrett/idrettens-barnerettigheter/>.
- [25] Law of Japan Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology No. 78 "The Basic Act on Sport (Provisional translation)". (June, 2011). Retrieved from https://www.mext.go.jp/a_menu/sports/kihonhou/attach/1336024.htm.
- [26] Order of Japan Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology. "The Sport Basic Plan". (2012). Retrieved from <https://www.mext.go.jp/en/policy/sports/lawandplan/title01/detail01/1373770.htm>.
- [27] Law of Estonia "Sports Act". (April 06, 2005). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/akt/12778251>.
- [28] Law of Estonia "Child Protection Act". (November 19, 2014). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/akt/112122018049>.
- [29] Law of Estonia "Education Act". (March 23, 1992). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/akt/968165>.
- [30] Law of Estonia "Hobby School Act". (December 21, 2006). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/akt/12776187>.
- [31] Order of Ministry of Culture of Estonia No. 24 "Hobby Education Standard". (March 21, 2007). Retrieved from <https://www.riigiteataja.ee/akt/12809661>.
- [32] Law of the Republic of Azerbaijan No. 847-III "On Physical Culture and Sports". (June 30, 2024). Retrieved from https://continent-online.com/Document/?doc_id=30619843#pos=0;148.
- [33] Order of the Republic of Azerbaijan "Regulation on the Ministry of Youth and Sports of the Republic of Azerbaijan". (April 18, 2006). Retrieved from <https://api.mys.gov.az/api/v1/Storages/4e120575-e9a0-4052-b6e2-a9a83fb9fc66>.

Андрій Андрійович Пономарьов

аспірант кафедри адміністративного права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua

ORCID 0009-0009-2151-5947

Andrii A. Ponomarov

Postgraduate Student of the Department of Administrative Law
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: a.a.ponomarov@nlu.edu.ua
ORCID 0009-0009-2151-5947

Рекомендоване цитування: Пономарьов А. А. Правове регулювання дитячого спорту: досвід України, Норвегії, Японії, Естонії та Республіки Азербайджан. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 124–145. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327081>.

Suggested Citation: Ponomarov, A.A. (2025). Legal Regulation of Children's Sports: The Experience of Ukraine, Norway, Japan, Estonia, and the Republic of Azerbaijan. *Problems of Legality*, 169, 124-145. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327081>.

Статтю подано / Submitted: 02.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 05.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Стандарти обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень у кримінальному процесі

Галина Миколаївна Гетьман*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua*

Анотація

Актуальність теми зумовлено тим, що у практичній площині існують проблеми щодо прийняття кримінальних процесуальних рішень та їх обґрунтування у формі процесуальних документів, неправильного тлумачення національного законодавства, низького рівня обізнаності щодо рішень Європейського суду з прав людини, що виявляються у відмові слідчих суддів у задоволенні клопотань із застосування заходів забезпечення кримінального провадження, затримання особи. Метою статті є визначення стандартів обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень. Методологічне підґрунтя дослідження становлять методи аналізу, формально-юридичний та порівняльний. У статті виокремлено кримінальні процесуальні рішення, що приймаються у кримінальному провадженні, їх ознаки, значення. Було проаналізовано окремі рішення Європейського суду з прав людини щодо обґрунтованості рішень у кримінальному провадженні. На підставі проведеного дослідження зроблено висновки та надано рекомендації щодо застосування напрацьованих стандартів обґрунтованості рішень у кримінальному провадженні на національному рівні, зокрема, щодо обґрунтованості підозри, щодо необхідності отримання інформації для підтвердження або розвіювання конкретної підозри, на підставі якої було здійснено арешт, а також щодо необхідності обстоювання стороною своїх доводів, зазначених у кримінальному процесуальному рішенні.

Ключові слова: кримінальне процесуальне рішення; рішення слідчого, прокурора; рішення слідчого судді; обґрунтованість кримінального процесуального рішення; кримінальне провадження; досудове розслідування.

Standards of the Validity of Criminal Procedural Decisions in Criminal Proceedings

Halyna M. Hetman*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua

Abstract

The relevance of the topic is due to the fact that in practice there are problems with making criminal procedural decisions and their justification in the form of procedural documents, misinterpretation of national legislation, low level of awareness of the decisions of the European Court of Human Rights, which are manifested in the refusal of investigating judges to satisfy motions for the application of measures to ensure criminal proceedings, detention of a person. The purpose of the article is to determine the standards of validity of criminal procedural decisions. The methodological basis of the study is based on the methods of analysis, formal legal and comparative. The article identifies criminal procedural decisions made in criminal proceedings, their features and significance. In article was analyzed certain decisions of the European Court of Human Rights on the validity of decisions in criminal proceedings. Based on the study, the author draws conclusions and provides recommendations on the application of the established standards for the reasonableness of decisions in criminal proceedings at the national level, in particular, on the reasonableness of suspicion, on the need to obtain information to confirm or dispel a specific suspicion on the basis of which an arrest was made, and on the need for a party to defend its arguments specified in a criminal procedural decision.

Keywords: criminal procedural decision; decision of an investigator, prosecutor; decision of an investigating judge; validity of a criminal procedural decision; criminal proceedings; pre-trial investigation.

Вступ

Обґрунтованість та вмотивованість є найважливішими змістовими складовими будь-якого кримінального процесуального рішення у кримінальному провадженні, що приймаються уповноваженими суб'єктами органів досудового розслідування, прокуратури та набувають зовнішнього вияву через складення процесуальних актів, що породжують різного роду кримінальні процесуальні відносини у кримінальному провадженні.

Варто розуміти, що не всі кримінальні процесуальні документи у кримінальному провадженні є кримінальними процесуальними рішеннями. Наприклад, висновки експертів, різні за змістом довідки щодо підозрюваного або обвинуваченого, протоколи проведення процесуальних дій, супровідні листи. Такі кримінальні процесуальні документи є способами отримання

інформації: 1) щодо осіб, які є учасниками кримінального провадження; 2) що відображають хід та результати проведення процесуальних дій; 3) що мають доказове значення, тобто підтверджують або спростовують раніше отримані фактичні дані.

Щодо кримінальних процесуальних рішень, які набувають форми процесуальних актів, то варто зазначити, що на підставі їх обґрунтованості та вмотивованості породжуються певні зобов'язання або, навпаки, створюються заборони виконувати певні дії в межах кримінального провадження.

Кримінальний процесуальний закон України не дає чіткого визначення кримінального процесуального рішення. Але, у ч. 1 ст. 110 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) закріплено, що «процесуальними рішеннями є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді та суду» [1]. Тобто чинним кримінальним процесуальним законодавством передбачено два критерії поділу кримінальних процесуальних рішень, що можуть прийматися уповноваженими суб'єктами в межах кримінального провадження: 1) рішення прокурора та уповноважених суб'єктів органів досудового розслідування; та 2) судові рішення. Тож, метою статті є визначення за національним законодавством України кримінальних процесуальних рішень, що приймаються у кримінальному провадженні, а також визначення обґрунтованості, як критерію, що до них висувається. Для досягнення мети варто вирішити такі завдання, як аналіз чинного кримінального процесуального законодавства та рішень Європейського суду з прав людини, у яких Суд визначає чіткі стандарти обґрунтованості, що мають становити основу будь-якого кримінального процесуального рішення.

Огляд літератури

Питанням законності та обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень як актів застосування права свої дослідження присвятили такі видатні процесуалісти України, як М. І. Бажанов [2] та Ю. М. Грошевий [3]. Спадок зазначених науковців надав поштовху для здійснення подальших наукових пошуків у означеному напрямі та набув свого розвитку в працях В. С. Зеленецького [4], Н. В. Глинської [5; 6] та ін. Проте визначення змісту обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні, стандарти обґрунтованості – це ті питання, що потребують обговорення, адже аналіз змісту кримінальних процесуальних рішень дає підстави стверджувати, що часто на практиці уповноважені на складення процесуальних документів суб'єкти припускаються помилок у частині обґрунтованості прийнятого кримінального процесуального рішення щодо

застосування певного заходу забезпечення кримінального провадження чи, зокрема, затримання особи, що є підставою в подальшому для скасування такого рішення й нівелює ефективність досудового розслідування та визначених у ст. 2 КПК України завдань кримінального провадження.

Матеріали та методи

Зважаючи на обрану тему та мету статті, що стосується визначення змісту стандарту обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень, здійснено комплексний підхід до застосування методів наукового пошуку. Методологічну основу дослідження становить метод аналізу, який ґрунтується на дослідженні положень кримінального процесуального законодавства щодо правового закріплення різновидів кримінальних процесуальних рішень та їх змісту. Застосування формально-юридичного методу дало змогу простежити взаємозв'язки внутрішнього змісту кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні та їх зовнішньою формою. Окрім того, застосування порівняльного методу дозволило проаналізувати практику ЄСПЛ щодо визначення стандартів обґрунтованості рішень та їх втілення у практику прийняття кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Результати та обговорення

Кримінальні процесуальні рішення за національним законодавством

Рішення, що приймаються слідчим, дізнавачем, прокурором, відповідно до ч. 3 ст. 110 КПК України, приймаються у формі постанови, а також у формі обвинувального акта (ч. 4 ст. 110 КПК України, вимоги до його складення закріплено у ст. 291 КПК України). Вимоги, яким має відповідати постанова слідчого, прокурора, закріплено у ч. 5 ст. 110 КПК України, серед яких, одним із важливих критеріїв цього кримінального процесуального рішення є саме мотивувальна частина, що має складатися з елементів щодо: 1) викладу змісту обставин, які є підставами для прийняття постанови; та 2) мотивів прийняття постанови, їх обґрунтування [1].

Судові рішення у кримінальному провадженні, у свою чергу, можна класифікувати за різними підставами. Однак усі підстави поділу судових рішень не є предметом дослідження. Головними критеріями, що мають важливе значення при обґрунтованості таких рішень, є такі:

- 1) залежно від стадії кримінального провадження: а) рішення слідчого судді під час досудового розслідування; б) рішення суду під час розгляду кримінального провадження в суді;
- 2) залежно від змісту та вирішуваних у кримінальному провадженні завдань: а) ухвали; б) вирок; в) постанови.

У нашому дослідженні ми звертаємо увагу тільки на ухвали слідчого судді (під час досудового розслідування) та суду (під час розгляду кримінального провадження в суді) в контексті вирішення питань щодо застосування заходів примусу, оскільки, ухвали суду є проміжними рішеннями слідчого судді або суду, в яких вирішуються питання організаційного та розпорядчого характеру. Однією з основних вимог законодавця щодо постановлення ухвали є належно складена мотивувальна частина цього процесуального рішення, яка має розкривати суть питання, що вирішується ухвалою та за чією ініціативою (що має значення під час розгляду скарг ЄСПЛ) вирішується питання, а також розкривати встановлені судом обставини із посиланням на докази, мотиви неврахування окремих доказів [1].

Здійснюючи аналіз та тлумачення вимог, що закріпив законодавець щодо складення означених кримінальних процесуальних актів як форми рішень у кримінальному провадженні (зокрема, ч. 5 ст. 110, ст. 370, п. 2 ч. 1 ст. 372 КПК України), варто зробити висновок, що спільним для них елементом, що визначає їх належність і законність, є саме їх обґрунтованість та вмотивованість.

Визначивши кримінальні процесуальні рішення у формі конкретних процесуальних рішень (за ст. 110 КПК України), законодавець оминув такі рішення слідчого, прокурора, як клопотання слідчого або прокурора та повідомлення про підозру. Аналіз наукових досліджень [7; 8] окремих думок дослідників дає підстави дійти висновку, що в теорії кримінального процесу означені рішення вчені визнають як кримінальні процесуальні рішення. Зокрема, складення повідомлення про підозру породжує обов'язок слідчого чи прокурора повідомити особу, у чому вона підозрюється, та роз'яснити такий особі її права та обов'язки. Клопотання, у свою чергу, за своєю природою теж є кримінальним процесуальним рішенням, однак яке позбавлене самостійності через пряму вимогу законодавця пройти двоступеневий контроль щодо дотримання прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні зі сторони прокурора (п. 5 ч. 2 ст. 40 КПК України) [1] та слідчого судді (п. 18 ч. 1 ст. 3 КПК України) [1].

Підставами стверджувати, що клопотання слідчого або прокурора, повідомлення про підозру, поряд з іншими рішеннями уповноважених суб'єктів у кримінальному провадженні, так само є кримінальними процесуальними рішеннями, що можна визначити через певні своєрідні, спільні ознаки, серед яких варто виокремити: 1) правовий характер; 2) імперативність; 3) розпорядчий характер; 4) загальнообов'язковий характер; 5) стверджувальний характер (посилання на конкретні обставини); 6) ініціювальний характер;

7) чітко встановлені вимоги до оформлення; 8) відповідність їх поставленим завданням кримінального провадження, зокрема, відповідно до вимог ст. 2 КПК України.

Таку значну увагу до вимог, що закріплені у кримінальному процесуальному законодавстві України, щодо обґрунтованості та вмотивованості кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні ми приділяємо через те, що саме їх дотримання є підставою належного застосування заходів примусу в кримінальному провадженні та дотримання прав, свобод людини і громадянина, оскільки, відповідно до ст. 3 Конституції України держава визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю [9]. Це є важливим через те, що застосування певних заходів примусу у кримінальному провадженні дають дозвіл відповідним уповноваженим особам на певний рівень втручання у життя людини, або обмежують права людини щодо вільного пересування або, наприклад, розпоряджатися на власний розсуд своїм майном (тут можна згадати, зокрема, такі заходи забезпечення кримінального провадження, як накладення арешту на майно, надання тимчасового дозволу до речей і документів або тримання під вартою при обранні запобіжного заходу щодо підозрюваного чи обвинуваченого). Серед іншого метою застосування подібних заходів забезпечення у кримінальному провадженні є саме: 1) припинення вчинення кримінального правопорушення, що тягне за собою спричинення шкоди здоров'ю або майну осіб, або спричинення смерті чи завдання фізичних, чи психологічних страждань; 2) попередження чинення тиску на свідків, потерпілих у кримінальному провадженні; 3) попередження знищення чи пошкодження речей та документів, що можуть бути речовими доказами у кримінальному провадженні; 4) попередження втечі підозрюваного або обвинуваченого. У цілому така загальна мета передбачена ч. 1 ст. 177 КПК України [1].

Належне обґрунтування кримінального процесуального рішення у кримінальному провадженні є підставою для всебічного розгляду такого документа судом та для пропорційного втручання держави (в особі уповноважених на здійснення досудового розслідування суб'єктів) у приватну сферу життя людини.

Проте порушення таких вимог, як обґрунтованість та вмотивованість тягне за собою відмову у задоволенні прохання щодо надання дозволу застосування заходів примусу, що, закономірно, робить неможливим втручання держави у приватну сферу життя людини, також призводить до втрати речових доказів, що могли забезпечити ефективність здійснення досудового

розслідування, передання матеріалів кримінального провадження до суду та, зокрема, притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до належної відповідальності.

Національні суди відмовляють у вирішенні питань щодо застосування заходів примусу. До прикладу, можна навести декілька рішень слідчих суддів щодо відмови через необґрунтованість поданого до суду клопотання, у застосуванні запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання [10], або про застосування запобіжного заходу у вигляді поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги в умовах, що виключають небезпечну поведінку особи [11], або щодо арешту майна [12]. Такі випадки не є поодинокими у практиці слідчих суддів.

За таких умов можна дійти висновку, що у разі звернення сторони обвинувачення до слідчого судді під час досудового розслідування з клопотанням про обрання запобіжного заходу, застосування заходів забезпечення кримінального провадження або інших заходів примусового характеру, суд відмовляє у задоволенні клопотання через недотримання вимог, що висуває законодавець у частині обґрунтованості цього кримінального процесуального рішення. Зокрема, схожі ситуації виникають у зв'язку з неправильним тлумаченням представниками сторони обвинувачення такого поняття, як «обґрунтованість». Саме тому, у вирішенні розглядуваної проблеми існує необхідність звернення до напрацьованої практики ЄСПЛ та вироблених стандартів, які є обов'язковими та керівними під час прийняття кримінальних процесуальних рішень та, зокрема, під час складення таких документів.

Стандарти обґрунтованості кримінального процесуального рішення

Стандарт «обґрунтованості» кримінальних процесуальних рішень, що приймаються уповноваженими суб'єктами кримінального провадження (які є уповноваженими державою на прийняття таких рішень, тобто є представниками держави), виявляється у рішеннях ЄСПЛ щодо порушення ст. 3 «Заборона катування» та ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканність» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [13], адже саме ці статті прямо захищають людину від несанкціонованого втручання держави до кола законних прав людини, а також від застосування незаконного фізичного чи психологічного впливу та обмеження свободи й особистої недоторканності.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [14], рішення, прийняті ЄСПЛ, є обов'язковими для виконання Україною. Вони є прецедентним джерелом для кримінального процесу, що дає змогу вирішувати спірні питання

щодо уникнення порушень прав та свобод людини на національному рівні в кримінальному провадженні, а також створює реальні можливості уникнення неправильного тлумачення норм національного законодавства та допомагає убезпечити осіб від свавільного втручання держави, в особі представників сторони обвинувачення. Ця теза підтверджується п. «г» ч. 2 ст. 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яким передбачено «забезпечення професійної підготовки з питань вивчення Конвенції та практики Суду прокурорів, адвокатів, працівників правоохоронних органів...» [14]. Тобто в умовах прийняття того чи іншого рішення у кримінальному провадженні, при обранні заходу забезпечення особи або застосування заходів примусу слідчий та прокурор (доречно додати, що в Україні прокурор завжди погоджує клопотання слідчого щодо застосування таких заходів) мають належним чином обґрунтувати мету рішення щодо застосування відповідного заходу примусу у кримінальному процесуальному рішенні (у будь-якій формі: постанова, клопотання, повідомлення про підозру). Таке обґрунтування кримінальних процесуальних рішень має здійснюватися на підставі стандартів ЄСПЛ.

Вважається, що «правові стандарти» являють собою керівні ідеї та принципи, які слугують певним зразком у правозастосуванні [15, с. 156]. Виходячи зі змісту слова «стандарт», варто розуміти, що воно означає певну типову норму, зразок, модель, що є керівним під час здійснення певного вибору. Тож, під час прийняття кримінального процесуального рішення суб'єкт, який здійснює затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення або щодо якої необхідно застосувати заходи примусу, має обґрунтувати необхідність та пропорційність застосування такого заходу. Про це неодноразово наголошував та нагадував у рішеннях ЄСПЛ.

Так, у п. 32 *Case of Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom* [16] ЄСПЛ визначив необхідність обґрунтування підозри щодо арешту та тримання під вартою своєрідним для кожного окремого злочину. Звичайно, справа, яку ми взяли до прикладу, має свої особливості, адже розглядуване питання стосувалося терористичних злочинів. Однак ЄСПЛ наголошує, що «обґрунтованість» підозри, на якій має ґрунтуватися арешт, є невід'ємною частиною гарантії проти свавільного арешту та тримання під вартою. «Обґрунтованість підозри» передбачає існування фактів або інформації, що дають чітке розуміння відповідному суб'єкту прийняття кримінального процесуального рішення щодо необхідності вчинення таких дій, що конкретна особа вчинила (або могла вчинити) кримінальне правопорушення, на що указує певна кількість суттєвих обставин (фактів), що не підлягають спростуванню. Обґрунтованість підозри має «виправдовувати» мету затримання особи та обрання

до такої особи відповідного запобіжного заходу. Зокрема, у ст. 208 КПК України передбачено, що «без ухвали слідчого судді, суду затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі, лише у випадках: 1) якщо цю особу застали під час вчинення злочину або замаху на його вчинення; 2) якщо безпосередньо після вчинення злочину очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин; 3) якщо є обґрунтовані підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого корупційного злочину, віднесеного законом до підслідності Національного антикорупційного бюро України» [1]. За національним законодавством положення ст. 208 КПК України поєднані із подальшим прийняттям рішення щодо тримання особи під вартою. Окрім того, в українському законодавстві відсутній термін «арешт особи», який виявляється через термін «затримання особи».

Зокрема, стандарт обґрунтованої підозри має бути врахований під час обґрунтування кримінальних процесуальних рішень щодо специфічних суб'єктів вчинення кримінального правопорушення та специфіки самого злочину, на що звертається увагу в окремому дослідженні, тобто «за наявності ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки, громадської безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також до військовослужбовців, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень), не може бути застосовано інший, більш м'який, ніж тримання під вартою, запобіжний захід» [17, с. 160].

У п. 92 *Case of S., V. and A. v. Denmark* [18] ЄСПЛ визначає важливість обґрунтування рішення про тримання особи під вартою та наведення судом певних підстав, що виправдовують продовження тримання під вартою. Тобто, щоб слідчий суддя або суд на національному рівні мав можливість навести певні підстави, що «виправдовують продовження тримання під вартою», виникає необхідність наведення таких підстав у відповідному клопотанні слідчого або прокурора, а також надання ними відповідних матеріалів кримінального провадження. Зокрема, ч. 3 ст. 184 КПК України закріплює, що до клопотання додаються: 1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання; 2) перелік свідків, яких слідчий, прокурор вважає за необхідне допитати під час судового розгляду щодо запобіжного заходу; 3) підтвердження того, що підозрюваному, обвинуваченому надані копії клопотання та матеріалів, якими обґрунтовується необхідність засто-

сування запобіжного заходу [1]. Окрім того, особа, щодо якої здійснюється обрання такого запобіжного заходу, як тримання під вартою, має бути присутньою під час розгляду клопотання, що дає можливість реалізації засади змагальності (ст. 22 КПК України [3]), тобто наведенні своїх позицій з певного питання, на підставі чого суд доходить остаточного висновку. При цьому важливим зауваженням ЄСПЛ є те, що підстави, що наводяться для отримання дозволу на здійснення тримання під вартою, не мають бути «надзвичайно лаконічними» та «не містити посилання на будь-яке правове положення». Така вимога у кримінальному процесуальному рішенні має знаходити свій вияв через описання тих фактів, що стали відомими суб'єкту прийняття кримінального процесуального рішення. Вони мають бути викладені у клопотанні слідчого (погодженого з прокурором) до слідчого судді або суду, через описання тієї правової ситуації, що сталася, з наведенням конкретних та чітких фактів (без надання їм зайвої та довгої «історії» про кримінальну подію, що відбулася), з підтвердженням викладених обставин через додавання до такого клопотання відповідних матеріалів (це можуть бути, наприклад, протоколи проведених слідчих розшукових дій, що містять відповідні факти, висновки експертиз, довідки).

У п. 55 *Case of Murray v. the United Kingdom* [19] ЄСПЛ зазначає щодо вимоги «обґрунтованості підозри». Варто розуміти, що затримання особи має відбуватися без попередньої доведеності суб'єктами, які здійснюють затримання, вини особи, яка підлягає затриманню. Представники держави, уповноважені здійснити затримання, мають діяти відповідно до ситуації, що складається під час затримання, з урахуванням того, що окрім як затримання особи, яка вчинила злочин, ніщо не убезпечить інших від завдання їм шкоди. При цьому, зважаючи на терміновість такого затримання, уповноважені державою суб'єкти на здійснення затримання не мають витрачати час на збір фактичних обставин, що підтверджують підозру у вчиненні кримінального правопорушення, що може завдати шкоди життю та здоров'ю інших. Отримання такої інформації можливе після затримання через з'ясування обставин слідчим суддею або судом, а також подальшого проведення слідчих розшукових дій. Окрім того, для затримання особи на підставі «підозри» достатньо формального елементу – затримання особи та тримання під вартою передбачено законодавством країни-учасниці (з урахуванням матеріального та процесуального права).

Щодо наявності такого елементу, як затримання особи та тримання під вартою на підставі процедури, що передбачена національним законодавством, ЄСПЛ звернув увагу ще у рішенні у справі *X. v. Switzerland* [20], зазначивши, що мета затримання особи та тримання особи (навіть з урахуванням особи

неповнолітнього) вважається виправданою, коли така діяльність уповноважених державою суб'єктів відповідає процедурі, що передбачена національним законодавством, зокрема така діяльність була «справедливою та належною».

Подібна позиція ЄСПЛ простежується і у рішенні у справі *Erdaguz v. Turkey* [21] (п. 51). ЄСПЛ звертає увагу на якість реалізації мети затримання особи, наголосивши, що органи досудового розслідування не пред'являють обвинувачення особі, але виправданим є проведення допиту під час тримання під вартою (для кримінального процесуального законодавства України важливим є те, що таке затримання має відбуватися в межах розпочатого кримінального провадження або невідкладного внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань про вчинене кримінальне правопорушення та затримання особи з обранням запобіжного заходу (ст. 214 КПК України) [1]). Так, виявляється стандарт отримання інформації для «підтвердження або розвіювання конкретної підозри, на підставі якої було здійснено арешт». А обставини, на яких було здійснено затримання особи, не обов'язкові для складення обвинувального акта стосовно затриманого.

Здійснюючи аналіз практики ЄСПЛ щодо вироблення стандартів обґрунтованості рішень у кримінальному процесі, вважаємо за доцільне також проаналізувати рішення у справі *Jalloh v. Germany* [22], що стосувалося порушень ст. 3 Конвенції. У цій справі у п. 71 ЄСПЛ звертає увагу, що здійснення обґрунтування «переконливими фактами», щодо застосування певних заходів до особи, є обов'язковим. У цьому разі необхідна чіткість таких фактів, тобто точне визначення (описання) у кримінальному процесуальному рішенні мети такого втручання, його необхідності або нагальності в поєднанні зі складністю вчиненого кримінального правопорушення. При цьому важливою є вказівка у відповідному кримінальному процесуальному рішенні (клопотання слідчого, прокурора, ухвала слідчого судді або суду) на неможливість отримання зразків або аналізів іншими способами, а також відсутність ризиків для життя та здоров'я осіб, до яких застосовується таке втручання.

З огляду на визначені ЄСПЛ стандарти варто наголосити, що в основу цих стандартів покладено необхідність доведення (доказування) окремих фактів відповідними уповноваженими суб'єктами, про що наголошувалося в окремих наукових дослідженнях [23; 24]. Адже, обґрунтованість полягає саме в обстоюванні стороною своїх доводів, що наводяться у кримінальному процесуальному рішенні, а не перерахуванні виключно «сухих фактів», що є прямим порушенням і чинного кримінального процесуального законодавства, і вимог ЄСПЛ, які є обов'язковими для виконання країною-учасницею.

Висновки

Проведене дослідження дало можливість зробити такі висновки.

Забезпечення прав та свобод людини є найвищою цінністю та основною метою держави. Саме діяльність держави в особі відповідних суб'єктів, що наділяються правами та обов'язками здійснювати досудове розслідування, має бути належною. Ця належність має виражатися у дотриманні уповноваженими працівниками органів досудового розслідування законодавчих приписів, що регулюють їх діяльність в межах кримінального провадження, та уникненні від їх свавільного тлумачення. Варто додати також, що законність прийнятого кримінального процесуального рішення виявляється також через сукупність загальних ознак, що указують на належність прийняття такого рішення (складення документів на бланках, наявність підписів, дотримання вимог державних стандартів щодо документообігу та його змістового наповнення).

Будь-яка процесуальна діяльність у межах кримінального провадження має ґрунтуватися не тільки на нормах кримінального процесуального законодавства, а й мати своє вираження через прийняття відповідних кримінальних процесуальних рішень, що виявляються у кримінальних процесуальних документах, таких як постанови, клопотання слідчого, прокурора та ухвали слідчого судді або суду.

Практика застосування заходів примусу, затримання особи свідчать про непоодинокі випадки порушення прав особи, через неналежне обґрунтування та не доведення необхідності застосування таких заходів чи здійснення затримання особи, що, у свою чергу, призводить до виявлення порушень статей 3 та 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини. До кола причин, що створюють такі ситуації, слід віднести формальне ставлення представників органів досудового розслідування до вимог, що закріплені в національному законодавстві, а також неналежну обізнаність вимог ЄСПЛ щодо уникнення порушення означених статей Конвенції.

Зокрема, ці вимоги стосуються обов'язку доведеності обґрунтованості прийняття кримінального процесуального рішення щодо застосування заходів примусу, зокрема заходів забезпечення кримінального провадження, та затримання особи.

Вивчення практики ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що Судом були напрацьовані відповідні стандарти щодо обґрунтованості рішень у кримінальному провадженні, серед яких потрібно виокремити: стандарт «обґрунто-

ваної підозри» щодо арешту та тримання під вартою; стандарт обґрунтування рішення, що заснований на розгорнутому поясненні правових положень національного законодавства (ЄСПЛ акцентує, що вони не мають бути лаконічними); необхідність отримання інформації для «підтвердження або розвіювання конкретної підозри, на підставі якої було здійснено арешт».

Відповідно до означених стандартів, що мають бути керівними під час прийняття кримінального процесуального рішення у формі відповідного документа, їх складення не може бути формальним, а в кожному окремому випадку завжди буде індивідуальним. Це залежить від кількості та ефективності проведених процесуальних заходів щодо отримання інформації, що покладається в основу кримінального процесуального рішення. Окрім того, ці фактичні дані мають бути чітко відображені у кримінальному процесуальному рішенні уповноважених суб'єктів органів досудового розслідування та підтверджені іншими матеріалами кримінального провадження або матеріалами оперативно-розшукової діяльності.

Список використаних джерел

- [1] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [2] Бажанов М. И. Законность и обоснованность основных судебных актов в советском уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Харьк. юрид. ин-т. Харьков, 1967. 34 с.
- [3] Грошевий Ю. М. Правові властивості вироку – акту правосуддя : навч. посіб. Харків : Укр. юрид. акад., 1994. 46 с.
- [4] Зеленецкий В. С., Глинская Н. В. Теория и практика обоснования решений в уголовном процессе Украины : монографія. Харьков : Страйд, 2006. 336 с.
- [5] Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : монографія. Київ : Істина, 2014. 588 с.
- [6] Глинська Н. В. Обґрунтування рішень у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 20 с.
- [7] Столітній А. В., Туркот М. С., Шмаленя С. В., Севрук Ю. Г. Клопотання прокурора у кримінальному провадженні : наук.-практ. посіб. Київ : Норма права, 2022. 265 с.
- [8] Чистякова А. Повідомлення про підозру : наук.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 212 с.
- [9] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [10] Ухвала Зарічного районного суду м. Суми від 10.03.2023 р., судове провадження № 1-ксс/591/730/23. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/109466779> (дата звернення: 15.04.2025).
- [11] Ухвала Зарічного районного суду м. Суми від 28.08.2024 р., судове провадження № 1-ксс/591/2514/24. URL: <https://revestr.court.gov.ua/Review/121243705> (дата звернення: 15.04.2025).

- [12] Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 26.09.2023 р., судово провадження № 1-кц/583/1469/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113769250> (дата звернення: 15.04.2025).
- [13] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 15.04.2025).
- [14] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 02.12.2012 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
- [15] Стандарти досудового розслідування : наук.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2024. 256 с.
- [16] Judgement in case «Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom» (Application No. 12244/86; 12245/86; 12383/86) from 30.08.1990. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57721%22%7D> (last accessed: 15.04.2025).
- [17] Tumanyants A., Hetman H., Babanina V., Dovbash R. Features of ensuring the right to liberty and personal integrity in criminal proceedings under the conditions of martial law: Precedent practice of the European Court of Human Rights and ukrainian realities. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. Vol. 6, issue 2. P. 153–171. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6-2-n000226>.
- [18] Judgement in case "S., V. and A. v. Denmark" (Applications No. 35553/12, 36678/12 and 36711/12) from 22.10.2018. <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-187391%22%7D> (last accessed: 15.04.2025).
- [19] Judgement in case "Murray v. the United Kingdom" (Application No. 14310/88) from 28.10.1994. <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57895%22%7D> (last accessed: 15.04.2025).
- [20] Judgement in case "X. v. Switzerland" (Applications No. 8500/79) from 14.09.1979. <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22%3A%22001-74247%22%7D> (last accessed: 15.04.2025).
- [21] Judgement in case "Erdagöz v. Turkey" (Application no. 127/1996/945/746) from 22.10.1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22%3A%22001-58108%22%7D> (last accessed: 15.04.2025).
- [22] Judgement in case "Jalloh v. Germany" (Application no. 54810/00) from 11.07.2006. <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-76307%22%7D>.
- [23] Vapniarchuk V. V., Kaplina O. V., Titko I. A., Maryniv V. I., Lazukova O. V. The Burden of Criminal Procedural Proof. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019. Quarterly Vol. X, issue 1(39). P. 386-394. [https://doi.org/10.14505/jarle.v10.1\(39\).40](https://doi.org/10.14505/jarle.v10.1(39).40).
- [24] Vapniarchuk V. V., Trofymenko V. M., Shylo O. G., Maryniv V. I. Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2018. Quarterly Vol. IX, issue 7(37). Craiova, Romania. P. 2462-2470. [https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505/jarle.v9.7(37).34).

References

- [1] Criminal Procedure Code of Ukraine. (April 13, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [2] Bazhanov, M.I. (1967). *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. Doctoral Thesis. Kharkiv: Kharkiv Law Institute.

- [3] Hroshevyi, Yu.M. (1994). Legal properties of a verdict – an act of justice. Kharkiv: Ukrainian Law Academy.
- [4] Zelenetskyi, V.S., & Glinskaya, N.V. (2006). *Theory and practice of the justification of decisions in the criminal process of Ukraine*. Kharkiv: "Straid".
- [5] Glinskaya, N.V. (2014). *Conceptual aims to establish and ensure standards of integrity in criminal procedural decisions*. Kyiv: Istyna.
- [6] Glinskaya, N.V. (2003). *Justification of Decisions in Criminal Procedure*. Ph.D. Thesis. Kharkiv: Yaroslav Mudryi National Law University.
- [7] Stolitnii, A.V., Turkot, M.S., Shmalenia, S.V., & Sevruk, Yu.H. (2022). Prosecutor's motion in criminal proceedings. Kyiv: "Norma prava".
- [8] Chystiakova, A. (2023). Reporting a suspicion. Kyiv: Yurinkom Inter.
- [9] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [10] Decision of the Zarechny District Court (Sumi), case No. 1-кк/591/730/23. (March 10, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109466779>.
- [11] Decision (Рішення) of the Zarechny District Court (Sumi), case No. 1-кк/591/2514/24. (August 28, 2024). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121243705>.
- [12] Decision of the Okhtyrskyi City District Court of Sumy Region, case No. (1-кк/583/1469/23. September 26, 2023). Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113769250>.
- [13] Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. (1950). Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
- [14] Law of Ukraine No. 3477-IV "Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms" (December 2, 2012). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
- [15] Standards of pre-trial investigation. (2024). Kyiv: Yurinkom Inter.
- [16] Judgement in case "Fox, Campbell and Hartley" (Application No. 12244/86; 12245/86; 12383/86). (August 30, 1990). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57721%22%7D>.
- [17] Tumanyants, A., Hetman, H., Babanina, V., Dovbash, R. (2023). Features of ensuring the right to liberty and personal integrity in criminal proceedings under the conditions of martial law: Precedent practice of the European Court of Human Rights and ukrainian realities. *Access to Justice in Eastern Europe*, 6(2), 153-171. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.2-n000226>.
- [18] Judgement in case "S., V. and A. v. Denmark" (Applications No. 35553/12, 36678/12 and 36711/12). (October 22, 2018). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-187391%22%7D>.
- [19] Judgement in case "Murray v. the United Kingdom" (Application No. 14310/88). (October 28, 1994). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-57895%22%7D>.
- [20] Judgement in case "X. v. Switzerland" (Applications No. 8500/79). (September 14, 1979). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/#%7B%22itemid%22%3A%22001-74247%22%7D>.
- [21] Judgement in case "Erdagöz v. Turkey" (Application No. 127/1996/945/746). (October 22, 1997). Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/tur#%7B%22itemid%22%3A%22001-58108%22%7D>.

- [22] Judgement in case "Jalloh v. Germany" (Application no. 54810/00). (July 11, 2006). Retrieved from [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:\[%22document%22,%22itemid%22:\[%22001-76307%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22tabview%22:[%22document%22,%22itemid%22:[%22001-76307%22]]).
- [23] Vapniarchuk, V.V., Kaplina, O.V., Titko, I.A., Maryniv, V.I., & Lazukova, O.V. (2019). The Burden of Criminal Procedural Proof. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, X, 1(39), 386-394. [https://doi.org/10.14505//jarle.v10.1\(39\).40](https://doi.org/10.14505//jarle.v10.1(39).40).
- [24] Vapniarchuk, V.V., Trofymenko, V.M., Shylo, O.G., & Maryniv, V.I. (2018). Standards of Criminal Procedure Evidence. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. IX, 7(37), 2462-2470. [https://doi.org/10.14505//jarle.v9.7\(37\).34](https://doi.org/10.14505//jarle.v9.7(37).34).

Галина Миколаївна Гетьман

кандидатка юридичних наук
асистентка кафедри кримінального процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна
e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0872-3660

Halyna M. Hetman

Ph.D. in Law
Assistant Lecturer of the Department of Criminal Procedure
Yaroslav Mudryi National Law University
61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: g.m.getman@nlu.edu.ua
ORCID 0000-0003-0872-3660

Рекомендоване цитування: Гетьман Г. М. Стандарти обґрунтованості кримінальних процесуальних рішень у кримінальному процесі. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 146–161. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327003>.

Suggested Citation: Hetman, H.M. (2025). Standards of the Validity of Criminal Procedural Decisions in Criminal Proceedings. *Problems of Legality*, 169, 146-161. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.327003>.

Статтю подано / Submitted: 01.04.2025
Доопрацьовано / Revised: 05.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025
Опубліковано / Published: 02.07.2025

Обов'язок захищати Вітчизну і проходити військову службу як визначальні складові адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану

Олександр Іванович Коренцов*

*Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
Харків, Україна*

**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Анотація

Актуальність дослідження визначається тим, що в Україні вже одинадцять років триває війна з РФ, та обумовлена тим, що науковцями не було приділено достатньо уваги питанню сутності військового обов'язку та військової служби, їх генези, різними підходами науковців до визначення військової служби та впливу обов'язку захищати Вітчизну і проходити військову службу на адміністративно-правовий статус особи в умовах дії правового режиму воєнного стану. Мета статті полягає в аналізі норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» на предмет їх відповідності Конституції України й міжнародним правовим актам, якими встановлено основоположні права і свободи людини і громадянина, та їх впливу на обов'язки громадян під час дії воєнного стану, а також у висвітленні проблемних питань законодавчих актів, які регулюють правовідносини під час воєнного стану. При проведенні дослідження використано загальнонаукові й спеціальні, методи наукового пізнання, зокрема: діалектичний, історичний, формально-логічний, догматичний, системного аналізу. За результатами проведеного дослідження запропоновано визначення «військової служби», яке суттєво відрізняється від наведеного в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» та дефініцій науковців, що ґрунтується на визначенні військової служби як особливої державної служби, для реалізації завдань якої застосовуються всі види зброї і військової техніки, що робить її небезпечною для життя і здоров'я військовослужбовця.

Ключові слова: обов'язок захищати Вітчизну; військова служба; строкова військова служба; базова військова служба; альтернативна служба; військовозобов'язані; військовослужбовці.

The Duty to Defend the Homeland and Perform Military Service as Defining Components of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law

Oleksandr I. Korentsov*

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Kharkiv, Ukraine*

**e-mail: jurist.korentsov@ukr.net*

Abstract

The relevance of this study stems from the fact that Ukraine has been engaged in an armed conflict with the Russian Federation for over eleven years. Despite this, insufficient scholarly attention has been given to the essence and genesis of military duty and military service, the various academic approaches to defining military service, and the impact of the duty to defend the Homeland and perform military service on the administrative and legal status of individuals, particularly under the legal regime of martial law. The purpose of the article is to analyze the provisions of the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" in terms of their compliance with the Constitution of Ukraine and international legal instruments that establish fundamental human rights and freedoms. The article also examines how these provisions affect the obligations of citizens during martial law, highlights current issues within Ukrainian legislation regulating legal relations during martial law, and proposes possible solutions to address these challenges. The research applies general scientific and specialized methods of legal analysis, including the dialectical, historical, formal-logical, dogmatic methods, and systems analysis. As a result of the study, a new definition of "military service" is proposed, which significantly differs from the definition provided in the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service" and from those offered by other scholars. The proposed definition emphasizes that military service is a special form of public service aimed at the defense of Ukraine, involving the use of all types of weapons and military equipment, thereby posing inherent risks to the life and health of military personnel. The article concludes that the Law of Ukraine "On Military Duty and Military Service", adopted in the post-Soviet period (1992), has not been sufficiently revised following the adoption of the Constitution of Ukraine. As a result, it does not fully align with constitutional provisions or reflect current realities. The law requires substantial amendments, particularly with regard to the definition of "military service", the procedures and components of military service, the system of staffing the Armed Forces of Ukraine, conscription procedures, fixed-term (alternative or basic) military service, and pre-service training. These reforms are expected to positively influence the administrative and legal status of citizens, especially during martial law.

Keywords: duty to defend the Homeland; military duty; military service; fixed-term military service; basic military service; alternative service, conscripts; military personnel.

Вступ

Одинадцять років триває війна з військами російської федерації (рф), які вдерлися на територію України. Після початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. на всій території України було введено воєнний стан указом Президента України № 64/2022 [1], одночасно Указом Президента України № 69 оголошено про загальну мобілізацію військовозобов'язаних до Збройних Сил України (ЗСУ) і з 2022 р. строки дії воєнного стану та строки загальної мобілізації продовжуються відповідними указами президента. Повномасштабна війна в Україні триває вже понад три роки і ніхто не може визначити, коли вона закінчиться, тому, беручи до уваги, що в ст. 65 Конституції України визначено, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України», вважаємо актуальним дослідження питання військового обов'язку громадян України, військової служби в лавах ЗСУ як складових адміністративно-правового статусу громадян, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану в Україні, та відповідності положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» нормам Конституції України та міжнародним правовим актам, які були ратифіковані Верховною Радою України. З прийняттям Конституції України в 1996 р. в Україні було задекларовано перехід від державоцентристської концепції її розвитку, яка реалізовувалась у Радянському Союзі, згідно з якою пріоритетними були інтереси держави, до людиноцентристської концепції розвитку, за якою «людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, безпека і недоторканність визнаються найвищою соціальною цінністю» [2]. Але з часу прийняття Верховною Радою Конституції України не були приведені у відповідність до Основного Закону положення законів, які були прийняті у пострадянський період, зокрема норми Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» № 2232-XII від 25.03.1992 р. (Закон № 2232-XII) [3], незважаючи на його виключну важливість для держави і те, що його норми значною частиною дублюють положення Закону СРСР «О всеобщей воинской обязанности», зокрема статті 1–3, щодо примусового проходження чоловіками строкової військової служби, що призвело до порушень основоположних прав громадян.

11 квітня 2024 р. Верховною Радою було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку» № 3633-IX (Закон № 3633-IX) [4], згідно з яким до Закону «Про військовий обов'язок і військову службу» було внесено зміни, відповідно до яких строкова військова служба була замінена на базову військову службу і строки військової служби були зменшені, зокрема строк служби солдатів, сержантів і старшин

було зменшено з 18 місяців до 5 місяців (до 2 місяців базова загальновійськова підготовка і до 3 місяців – фахова підготовка), а тих, які мають ступінь вищої освіти магістра, – з 12 до 5 місяців, а під час дії воєнного стану строк проходження служби для обох категорій буде становити до 3 місяців (1 місяць базова загальновійськова підготовка і до 2 місяців фахова підготовка). Ці зрушення є позитивними, тому що чоловік, якого було призвано до лав ЗСУ, буде служити в три з половиною (відповідно, 2,5) рази менше, ніж до внесених до Закону змін (згідно з прикінцевими положеннями Закону № 3633-IX норми щодо загальновійськової підготовки та її строків вводяться в дію з 1 вересня 2025 р.). Але необхідність внесення змін до Закону № 2232-XII щодо зменшення строку служби за призовом була продиктована військовою обстановкою, а саме необхідністю забезпечити ЗСУ якнайшвидше мобілізаційним резервом, а не бажанням кардинально змінити Закон № 2232-XII з метою забезпечення прав громадян, встановлених Конституцією України. Також констатуємо, що до Закону № 3633-IX так і не були внесені зміни (доповнення) щодо оплати (матеріального забезпечення) за весь час проходження військової служби громадянам України, які були призвані на строкову (базову) військову службу.

Переконані, що Закон № 2232-XII містить положення, які, навіть після внесення в нього протягом 2022–2024 рр. змін, потребують перегляду, зокрема ті, що стосуються визначення військової служби, комплектування ЗСУ, призову на військову службу, строкової (базової) військової служби (загальновійськової підготовки), строків її проходження, альтернативної служби, підготовки до військової служби, з метою гарантування основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема під час дії воєнного стану, і ці аспекти до цього часу не були досліджені науковцями.

Вважаємо, що реформування військового законодавства України, особливо в умовах повномасштабної війни, є першочерговим завданням для держави. Україні потрібен принципово інший Закон «Про військовий обов'язок і військову службу», який не буде ґрунтуватися на радянських принципах формування, комплектування, забезпечення війська, основу якого становитиме професійна армія, набір до якої буде здійснюватися на добровільній основі за контрактом, що дозволить за допомогою центрів рекрутингу поповнити ЗСУ мотивованими, добре навченими бійцями.

Погоджуємося з висновком П. П. Богуцького, який у своїй статті ще в 2005 р. зазначав таке: «Необхідно знайти науково обґрунтовані підходи для вирішення цілої низки сучасних проблем розбудови Збройних Сил та впливу держави, громадських інститутів на процеси реформування, запровадження

демократичних інститутів у військовому середовищі з одночасним вирішенням питань зміцнення обороноздатності держави» [5, с. 152].

Підтримуємо О. Г. Колб, А. О. Бусел, Є. А. Третяк, які вже під час війни (2024) в статті, присвяченій військовій службі в Україні, зазначали, що «без суттєвої модернізації та реформування військової служби в Україні досить складно буде не тільки вести бойові дії з РФ, а й уникати відповідних втрат військовослужбовців і військової техніки. Тільки видозміна змісту військової служби в нашій державі створить безпечні умови її функціонування у післявоєнний період» [6, с. 306].

Навіть в умовах війни, коли на території України понад три роки діє воєнний стан і триває загальна мобілізація, вважаємо неприпустимим порушення основоположних прав громадян, зокрема права на життя, свободу і недоторканність, повагу до їх гідності, тому вважаємо слушним висновок Ю. Запороженко, Ю. Легези, Ю. Волкової, О. Пушкіної, М. Ковалю, які зазначають, що «в умовах воєнного стану захист прав людини є особливо складним, обмеження прав мають бути обґрунтованими, обмеженими в часі та ресурсах, вони повинні використовуватись відповідно до принципів демократії та верховенства права з метою захисту інтересів суспільства, а також прав і свобод громадян» [8, с. 250].

Метою статті є дослідження генези військового обов'язку (військової повинності), сутності військової служби і способів комплектування збройних сил, аналіз норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» в аспекті їх відповідності Конституції України, міжнародним правовим актам і їх вплив на адміністративно-правовий статус громадян, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану, висвітлення проблемних аспектів, які існують у законодавстві України щодо питань військового обов'язку і військової служби та шляхи їх вирішення.

Огляд літератури

Питанням військового обов'язку, військової служби (строкової, контрактної), зокрема альтернативної служби, та їх різноманітним аспектам науковцями приділялася значна увага упродовж становлення і законодавчого формування інституту військової служби, починаючи з проголошення Незалежності України, про що свідчать праці таких вітчизняних і закордонних вчених, як В. М. Александров, О. Г. Колб, Н. М., В. Топчий, І. О. Корж, І. Ф. Корж, О. І. Зозуля, Н. М. Градецька, А. Баран, П. П. Богуцький, І. С. Пирога, М. В. Белова, Ф. І. Фрідманська, О. Єні, Р. Крістоні, Л. В. Ярмол, О. І. Погірко, О. І. Остапенко, Є. Григоренко та ін. Слід зазначити, що більшість статей науковців була опублікована вже під час

повномасштабного вторгнення РФ в Україну і введення воєнного стану. Велика увага науковців до зазначеної тематики зумовлена тим, що в Україні вже одинадцять років триває війна і вирішення проблемних питань військового законодавства, його удосконалення під час війни є нагальним завданням для держави. Питання переходу України на комплектування ЗСУ з призову на контрактну основу ставилися керівництвом держави ще від початку 2000-х років, але до цього часу так і не було завершено повністю перехід на комплектування ЗСУ контрактниками на добровільних засадах. О. І. Погірко в своїй статті ще в 2009 р. зазначав, що «проблеми створення нової системи військово-професійної організації, перебудови системи й організації добору громадян на добровільній основі та їх підготовки є важливою складовою розбудови держави» [8, с. 450].

Науковцями було досліджено різноманітні аспекти військової служби, але їх дослідження ґрунтувались на чинній законодавчій базі, зокрема поза увагою науковців залишилися питання щодо відповідності норм Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» нормам Конституції України і міжнародним правовим актам, зокрема, чи не порушують його норми основоположні права і свободи людини і громадянина як за мирного життя, так і під час дії воєнного стану, повною мірою не було досліджено генезу військового обов'язку і військової служби, не було достатньо уваги приділено питанню сутності військової служби. Питання впливу військового обов'язку, військової служби, а саме норм Закону № 2232-ХІІ, які регулюють військові правовідносини, на адміністративно-правовий статус громадян, зокрема під час дії правового режиму воєнного стану, загалом залишалось поза увагою науковців. Це пов'язано з тим, що в Україні питання щодо безпосереднього виконання обов'язку громадян захищати державу та мобілізації не були такими актуальними, як в умовах війни.

Вибір теми дослідження, зокрема, пов'язаний з тим, що науковцями не ставилася під сумнів обґрунтованість положень Закону № 2232-ХІІ, зокрема в контексті їх впливу на права громадян.

Матеріали та методи

При проведенні дослідження було використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Діалектичний метод дав змогу розглянути розвиток і необхідність регулювання правовідносин у сфері військових правовідносин. Історичний метод було застосовано для дослідження становлення правових норм, які визначають сутність і основні положення інституту військового обов'язку (військової повинності) в різні історичні періоди. Формально-логічний метод було використано під час аналізування

норм Конституції, законів та інших нормативно-правових актів України і інших держав, що допомогло виявити невідповідність норм Закону № 2232-ХІІ Конституції та міжнародним правовим актам і зумовлює необхідність внесення суттєвих змін до закону. Метод системного аналізу дозволив виявити особливості запровадження норм Закону № 2232-ХІІ та їх вплив на обов'язки і права громадян. За допомогою догматичного методу було сформульовано визначення «військової служби», висновки і пропозиції щодо вдосконалення регулювання військових правовідносин.

Результати та обговорення

Теоретичні аспекти інституту військової служби в Україні

П. П. Богуцький у статті, присвяченій аспектам військового права, зазначає, що «важливим є визначення всього масиву питань, що стосуються діяльності громадян у військовій сфері, їх взаємовідносини під час виконання обов'язків військової служби між собою та з державним органом, у тому числі з тими, які утворюють військову організацію суспільства, зокрема актуальними є питання, що стосуються правового статусу осіб, які виконують обов'язки військової служби» [5, с. 152], тому питання впливу військового обов'язку, військової служби та різних її аспектів на адміністративно-правовий статус громадян, зокрема і під час дії воєнного стану, є надзвичайно важливими і актуальними.

У ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» дається таке визначення військової служби: «Військова служба є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України, іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній із обороною України, її незалежності та територіальної цілісності. Утім, чи відповідає це визначення сутності військової служби? У чому полягає «особливий характер» цієї державної служби, що мається на увазі, коли йдеться про оборону незалежності та територіальної цілісності України, враховуючи, що військовослужбовець захищає безпосередньо територію України (на суходолі, на морі й у повітрі), застосовуючи зброю і військову техніку?

Чимало науковців вважають недосконалим наведене в Законі № 2232-ХІІ визначення «військової служби», і ми підтримуємо цю позицію, тому що визначення повинно відображати сутність «військової служби», її завдання, а не зводиться до складу осіб, які проходять (відбувають) військову службу та вимоги до цих осіб. Науковці зазначають, що військова служба має багато ознак, які виокремлюють її з-поміж інших видів служб, про це у своїх статтях зазначають О. І. Зозуля, Є. Григоренко, І. В. Кіреєва, А. В. Сахній,

а деякі з них, зокрема Є. Григоренко, пропонують своє визначення «військової служби».

Окремі науковці вважають некоректним положення ст. 65 Конституції України щодо обов'язку захищати Вітчизну, а саме: «Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України». Зокрема О. І. Зозуля у своєму дослідженні, присвяченому конституційному праву і обов'язку захищати Україну, зазначає, що «термін “Вітчизна” не має чіткої, однозначної правової дефініції, може бути визначений, як “Батьківщина, рідний край, країна стосовно людей, які народилися в ній і є її громадянами. Подібна термінологічна неоднозначність може допускати хибне сприйняття Вітчизни, як країни (або ж навіть лише регіону) місця проживання/походження особи чи її громадської приналежності. А це, як наслідок, викривлює розуміння громадського обов'язку захищати “Вітчизну”» і висновок, що в даному контексті більш виправданим вбачається говорити про конституційний обов'язок захищати не «Вітчизну», а саме «Україну» [9, с. 14]. Вочевидь, з урахуванням зазначених висновків у визначенні «військової служби», наведеному в Законі № 2232-XII, було замінено словосполучення «пов'язаній з захистом Вітчизни» на словосполучення «пов'язаній з обороною України». Згідно з міжнародними правовими актами зазвичай тільки наявність певної території є головною умовою існування держави, розбудови її державних інституцій, а тому про незалежність держави, її суверенітет, територіальну цілісність може йти мова тільки у разі існування території держави, таким чином, якщо громадянами захищається територія держави, то автоматично захищаються її незалежність і суверенітет.

Але ми вважаємо, потрібно ще більше конкретизувати об'єкт, який підлягає захисту кожним громадянином України, а саме: замінити у визначенні «військової служби» словосполучення «обороною України» на словосполучення «обороною території України», тому що військовослужбовець захищає, застосовуючи зброю безпосередньо *територію України* (на суходолі, на морі й у повітрі), а тому, захищаючи територію України, військовослужбовець автоматично захищає її суверенітет і незалежність. Також вважаємо за потрібне внести відповідні зміни і в текст ст. 65 Конституції України щодо конкретизації обов'язку громадян захищати Вітчизну.

Що стосується терміна «територіальна цілісність», то це, за визначенням, «є принципом міжнародного публічного права, який гарантує, що територія держави не може бути порушена іншими державами шляхом застосування сили або загрози силою, територія держави є недоторканою», а тому досить проблематично громадянину буде обороняти принцип, у цьому

випадку також, по аналогії з обороною незалежності, можливо говорити про те, що військовослужбовець, захищаючи територію України, відстоює принцип територіальної цілісності, тому в дефініції «військової служби» достатньо зазначити «обороняє територію України», що матиме наслідком відстоювання суверенітету, незалежності й територіальної цілісності України. Дехто може зауважити, що територіальна цілісність держави може бути порушена внаслідок внутрішніх заворушень, але, по-перше, ч. 4 ст. 17 Конституції України «Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян», і по-друге, питаннями внутрішньої безпеки держави займаються підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, зокрема Національної поліції та Національної гвардії України.

Вважаємо, що визначення «військової служби», наведене в ст. 2 Закону № 2232-XII, не відповідає сутності військової служби, її завданню і зводиться до визначення складу осіб, які відбувають військову службу, та вимог до цих осіб. Також у цьому визначенні та в альтернативних дефініціях «військової служби», запропонованих науковцями, не зазначається головна особливість військової служби, що кардинально відрізняє її від інших видів державної служби, і яка полягає в тому, що військовослужбовцями для оборони держави і навчання можуть застосовувати всі види зброї і військової техніки. Тому пропонуємо визначення «військової служби», яке відповідає сутності військової служби, а саме: «військова служба – це особлива державна служба, яка полягає у військовій підготовці військовослужбовців (громадян України, у визначених законом випадках іноземців та осіб без громадянства), вдосконалення їх навичок з володіння зброєю і застосування військової техніки з метою оборони території України від збройної агресії регулярних військ і військових збройних формувань інших держав».

Проблемні питання військової служби і забезпечення прав людини при вирішенні питання про призов громадян до лав Збройних Сил України

Статтею 4 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено, що ЗСУ та інші військові формування комплектуються військовослужбовцями шляхом призову (направлення) громадян на військову службу та шляхом прийняття громадян України на військову службу за контрактом (в добровільному порядку), при цьому підлягали призову на строкову військову службу громадяни України з 18 до 25 років і строк служби солдатів, сержантів і старшин становив 18 місяців, а тих, хто мав ступінь вищої освіти магістра, – 12 місяців. Законом № 3633-IX від 11.04.2024 р. було зменшено строк служби, яка зараз іменується «базова

військова служба», до п'яти місяців (під час дії воєнного стану до трьох місяців), і ці зміни були здійсненні з метою збільшення мобілізаційного резерву ЗСУ, але ця служба, по суті, залишилася строковою [4, с. 34]. Майже тридцять років з часу прийняття Конституції України сотні тисяч чоловіків проходили строкову військову службу, будучи в примусовому порядку призвані до лав ЗСУ. У пострадянський період, коли приймався Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», за зразком СРСР, тоталітарної держави, було побудовано аналогічну систему призову, обліку призовників, допризовної та призовної підготовки і законодавчо закріплено заходи примусу в разі порушення правил обліку призовників, невиконання вимог Закону № 2232-ХІІ, порушення правил несення військової служби, зокрема Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП) було встановлено адміністративну відповідальність за порушення військово-визначеними та призовниками законодавства про військовий обов'язок і військову службу (на цей час «правил військового обліку»), порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію (статті 210, 210¹ КУпАП), та встановлено Кримінальним кодексом України (ККУ) кримінальну відповідальність за ухилення від військового обліку та військових зборів, ухилення від призову на військову службу офіцерів запасу, військово-визначених і резервістів (статті 335–337 ККУ).

Водночас постає питання, чому юнаки, яким тільки виповнилося 18 років, і навіть ті, яким не виповнилося 18 років, а виповниться на час відправлення до військової частини (ст. 15 Закону № 2232-ХІІ), та які згідно з визначенням, наведеним у ст. 1 Закону України «Про громадянство», є дітьми, і яких у примусовому порядку призивали до ЗСУ, мали віддавати державі півтора (раніше два, а у ВМФ три роки) або рік свого життя, замість того, щоб продовжувати навчання в технікумі чи університеті, отримувати спеціальність, займатися підприємництвом, створювати сім'ю? Але ж Конституцією України в 1996 р. було задекларовано, що «Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою» (ст. 1), в якій «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3) [2]. Отже, Україною було обрано людиноцентристську концепцію розвитку держави, згідно з якою забезпечення прав і свобод громадян є пріоритетними для держави порівняно з інтересами самої держави.

Конституцією України було закріплено основоположні права і свободи людини, проголошені Загальною декларацією прав людини, прийнятою 10 грудня 1948 р. резолюцією 217 А Генеральної Асамблеї ООН, та Європейською конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод (1950), зокрема невід'ємне право людини на життя (ст. 27), право на свободу

і особисту недоторканність (ст. 29), право на повагу до її гідності (ст. 28) [2, с. 10], які згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану, а тому, в разі неможливості або небажання чоловіка відбувати строкову військову службу, тобто без добровільної згоди чоловіка на проходження служби в ЗСУ, інших військових формуваннях, його неможливо примусово призвати до війська, не порушивши його права, встановлені статтями 27, 28, 29 Конституції України. Таким чином, норми Закону № 2232-ХІІ щодо примусового призову молодих чоловіків на строкову військову службу не відповідають Конституції України, примусовий призов чоловіків здійснювався з порушенням їхніх прав, установлених Конституцією України і, відповідно, виникає питання щодо доцільності існування в КУпАП, ККУ статей про притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності призовників і допризовників в разі порушення ними правил обліку та призову на військову службу.

Встановлене Конституцією України «невід'ємне право людини на життя» (ст. 27) потрібно розглядати не тільки як те, що ніхто, включаючи державу, не може позбавити людину життя, а і як її невід'ємне право розпоряджатися своїм життям, зокрема і часом свого життя, розпоряджатися своїм тілом, обирати собі роботу, яка може бути небезпечною для життя і здоров'я, тобто на розсуд самої людини, що узгоджується зі статтями 27, 28, 29 Конституції України зокрема, ч. 2 ст. 27: «Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави захищати життя людини», ч. 3 ст. 28: «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям», ч. 2 ст. 29: «Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та порядку встановлених законом», та статтями 281–293 Цивільного кодексу України, які визначають особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Статтями 56, 62 Конституції встановлено, що будь-які протиправні посягання державних органів, їх посадових чи службових осіб на право людини розпоряджатися своїм життям (часом свого життя) на власний розсуд тягнуть за собою не тільки адміністративну та кримінальну відповідальність цих осіб, а й відшкодування за рахунок держави моральної і матеріальної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, посадових осіб, зокрема і рішеннями судів.

Отже, людина живе так, як вважає за потрібне: вчиться, працює, підвищує свої розумові й фізичні здібності, створює сім'ю, виховує дітей, а тому, якщо держава в примусовому порядку призиває чоловіків на певний час (рік, кілька років або навіть п'ять місяців) до лав ЗСУ без їх згоди, то держава

порушує право чоловіків на життя, на свободу та особисту недоторканність, на повагу до їх гідності, на сім'ю, які не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного стану, що є неприпустимим в Україні, демократичній правовій, соціальній державі.

В Україні в пострадянський період за прикладом СРСР було збережено призов на строкову військову службу і законодавчо закріплено в Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» процедуру підготовки громадян до військової служби, взяття громадян на військовий облік, проходження строкової військової служби, але з прийняттям в 1996 р. Конституції України не було приведено його норми у відповідність до положень Конституції України, негативним наслідком чого стало порушення прав громадян при здійсненні їх призову на строкову військову службу, тому що встановлені Конституцією основоположні права людини, зокрема право на життя, свободу і особисту недоторканність, повагу до її гідності, які відповідали Загальній декларації прав людини, неможливо було поєднати з примусовим відбуванням строкової військової служби, яка була запроваджена в СРСР.

За конституцією СРСР громадяни не мали права на життя, права на свободу. Керівництво СРСР формально мало право впливу на життя своїх громадян, а тому широко використовувало їх безоплатну працю, зокрема шляхом призову громадян на строкову військову службу.

Але чому до цього часу в Україні, демократичній, правовій державі, зберіглася примусова строкова військова служба, незважаючи на те, що економічно розвинуті демократичні держави вже давно відмовились від строкової військової служби за призовом або зупинили призов і перейшли на комплектування збройних сил виключно на контрактній основі, зокрема США, Канада, Велика Британія, Франція, Італія, Німеччина та ін.

Досвід війни України проти рф показує, що базова загальновійськова підготовка необхідна не тільки чоловікам, а й жінкам, юнакам, які досягли 16 років, та навіть пенсіонерам, які за станом здоров'я можуть проходити навчання, особливо важливо це для тих, хто проживає у прикордонних областях з рф, з тим, щоб захистити разом із прикордонниками свої села і міста, тому передусім саме держава заінтересована в тому, щоб її громадяни мали базову військову підготовку. Але навчання не повинно бути примусовим, всім і так вже зрозуміло, що, маючи спільний кордон з такою мілітаристською, авторитарною державою, як рф, громадянам необхідно навчитися користуватися зброєю, а тому держава має відійти від радянських методів військової підготовки рядового складу, які ґрунтувалися на тотальному примусі (призові) та відривали на довгий час чоловіків від їх сімей, і ство-

рити шляхом заохочування і стимулювання умови для того, щоб громадяни могли отримати базову загальновійськову підготовку, яка згідно з внесеними змінами до Закону № 2232-ХІІ, може бути отримана протягом місяця. Для реалізації цього підходу до військового навчання державі необхідно підготувати центри військового навчання поблизу місць проживання людей, де кожний громадянин зможе протягом відпустки або за рахунок вихідних днів протягом кількох місяців отримати навички з базової загальновійськової підготовки, які йому знадобляться у разі безпосередньої участі у бойових діях та провести відповідну інформаційну кампанію.

За такого підходу до підготовки мобілізаційного резерву: 1) навчання буде проходити за добровільною згодою людини, тож, не порушуватимуться основоположні права громадян; 2) людина на довгий час і територіально не буде відірвана від родини; 3) будуть підготовлені вмотивовані навчені бійці, які поповнюватимуть мобілізаційний резерв ЗСУ; 4) людина залишається працювати на підприємстві чи в організації і продовжує сплачувати податки, 5) людина отримає навички володіння зброєю, тактики ведення бою, тактичної медицини та інші необхідні для військового, які їй можуть знадобитися вже зараз, враховуючи, що війська РФ останнім часом активізувались у прикордонні, зокрема на кордоні Харківської і Сумської областей. При цьому вважаємо за потрібне військовому командуванню розглянути питання видачі на час війни автоматичної зброї громадянам, які проживають у прикордонних з РФ районах і які пройшли базову загальновійськову підготовку, за прикладом резервістів Швейцарії, які тримають зброю вдома і, в разі потреби, прибувають на збірний пункт за кілька годин вже зі зброєю й повністю екіпіровані.

Негативним наслідком існування в Україні строкової військової служби і процедури звільнення військовослужбовців у запас стало те, що десятки тисяч молодих чоловіків, які були призвані на строкову військову службу за півтора роки, рік і навіть пів року до повномасштабного вторгнення і строк служби яких закінчився під час дії воєнного стану, прослужили в ЗСУ або інших військових формуваннях три, а то й чотири роки, замість встановлених Законом № 2232-ХІІ півтора року, тому що Указ Президента України № 149/2024 про їх звільнення в запас у квітні – травні 2024 р. було постановлено Президентом України тільки 7 березня 2024 р. [10].

На жаль, у суспільстві в Україні та інших країнах сформувалася думка, що якщо певний обов'язок, зокрема військова повинність, існувала в державах, правонаступником яких є Україна та інші держави, і цей обов'язок (повинність) було запроваджено багато десятиліть і навіть століття тому, то це є

нормою також для сучасної держави, але при збереженні певних обов'язків, які існували в державі-попередниці, і закріплення їх у законодавстві сучасної держави- правонаступниці, потрібно враховувати устрій держави і дотримання прав і свобод людини та громадянина в державі-попередниці, і якщо ці обов'язки не відповідають задекларованим демократичним принципам розвитку держави, то ці обов'язки не можуть автоматично переноситись у законодавство держави- правонаступниці й мають бути скасовані, незважаючи на те, що ці обов'язки існували на певній території десятки і навіть сотні років. Військовий обов'язок (військова повинність) проіснував сімдесят років у СРСР, тоталітарній державі, а до цього ще століття існував у Російській імперії, але це зовсім не означає, що військова повинність має існувати в Україні, демократичній, правовій державі.

У демократичній державі закон повинен містити норми, що дають можливість регулювати правовідносини, зокрема у сфері оборони, з урахуванням інтересів усіх учасників правовідносин, а саме: інтереси держави, суспільства і громадян, тому якщо в законі не було враховано інтереси всіх сторін правовідносин, то положення прийнятого закону можуть сприйматися частиною громадян держави як нелегітимні і їх застосування, можливо, матиме негативні наслідки. Тільки якщо в законі враховано інтереси держави, суспільства і громадян, і він ґрунтується на дотриманні прав і свобод громадян, цей Закон консолідуватиме суспільство і сприятиме подальшому розвитку держави.

Гене́за військової повинності (обов'язку) і військової служби та їх сучасний стан з урахуванням досвіду України і економічно розвинутих країн

Для розуміння генези військової повинності (військового обов'язку) і її витоків необхідно звернутися до історії формування війська як складника функціонування держави. У Стародавньому Римі, який був рабовласницькою державою, в епоху становлення республіки, було введено військову повинність для громадян задля створення війська з метою підкорення племен і народів, які оточували Рим, і в подальшому для підкорення народів Західної Європи, Близького Сходу та Північної Африки і завоювання їхніх територій. Завдяки уведенню у Стародавньому Римі військової повинності римлянами і створення на її основі великої армії, було захоплено великі території Апеннінського та Балканського півостровів, Західної Європи і Близького Сходу і створено систему управління на захоплених землях, яка опиралася на військові гарнізони. В епоху Середньовіччя існувало військо короля або його васала та феодалне ополчення, в яке входили селяни і міщани, яких примушували воювати в разі якщо король (васал) розпочинав війну.

Наприкінці XVIII ст. (1798) французький генерал Журдан, депутат у Раді п'ятисот, запропонував законопроект про постійний військовий обов'язок, що започаткувало створення масової армії з метою встановлення експансії Франції над Європою, наслідком чого стало захоплення більшої частини західної Європи Наполеоном у 1802–1811 рр. та похід півмільйонної армії Наполеона на схід у 1812 р. із метою підкорення Російської імперії. Для створення масової армії в 1814–1815 рр. до системи загальної військової повинності перейшла Пруссія, яка поставила собі за мету під своєю владою об'єднати всі німецькі землі, зокрема і військовим шляхом, що й було здійснено наприкінці XIX – на початку XX ст. канцлером Отто фон Бісмарком. Згодом військову повинність було запроваджено в Австро-Угорщині (1868), Російській імперії (1874), Італії (1875) та в інших державах.

Саме військова повинність, запроваджена в Пруссії, дозволила Німеччині створити на початку XX ст. масову армію і претендувати на гегемонію в Європі, та заявляти претензії на території сусідніх держав, що зрештою і призвело до Першої світової війни. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні за Версальським договором 1919 р. збройні сили Німеччини були дуже обмежені, але з приходом до влади Гітлера в 1933 р. було офіційно відновлено в 1935 р. військову повинність, з метою реалізації його наміру щодо створення півмільйонної армії, і яка відіграла ключову роль у реалізації зовнішньополітичних планів Гітлера та була головним елементом мілітаризації Німеччини, що призвело до Другої світової війни. Завдяки загальній військовій повинності в Німеччині за короткий час було створено двохмільйонну армію, яка протягом 1938–1941 рр. завоювала майже всю Європу.

Отже, військова повинність є основою тоталітарних (авторитарних) держав (режимів) для створення масових армій із метою ведення загарбницьких війн, наслідком чого є захоплення територій інших держав і підкорення народів, які їх населяють, при цьому в цих державах зневажаються основоположні права та свободи людини і громадянина. Багато світових, зокрема і європейських, економічно розвинутих держав відмовилися від комплектування збройних сил за призовом на строкову військову службу і повністю перейшли на комплектування збройних сил на контрактній основі, зокрема, це США, Канада, Велика Британія, Австралія, Франція, Нідерланди; в Німеччині (з 2011), Італії (з 2005) призов призупинений, але, на жаль, підставою для відмови від примусового призову на строкову військову службу було не порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина при здійсненні примусового призову його до війська, а те, що досвід війн у В'єтнамі, Кореї, Афганістані показав, що професійний військовослуж-

бовець, який свідомо вирішив стати військовим, робити військову кар'єру в армії, шляхом підписання контракту є більш вмотивований і в нього є стимул для покращення його навичок з володіння зброєю і застосування військової техніки, що є визначальним під час участі цих військовослужбовців у реальних бойових діях.

Чимало держав залишили для комплектування своїх збройних сил призов на строкову військову службу, але ці країни, вочевидь керуються тим, що військовослужбовець строкової служби обходиться державі значно дешевше ніж контрактник, тому що строковику не потрібно платити достатньо велике грошове забезпечення та надавати широкий соціальний пакет, як це робиться при зарахуванні на військову службу за контрактом. Але керівництво (посадові особи) цих країн не усвідомлює, що при примусовому призові на військову службу (без згоди громадянина), якщо конституцією країни встановлено право громадян на життя, свободу і особисту недоторканність, повагу до їх гідності, порушуються їх права, які мають забезпечуватись державою на виконання конституції країни, а також не враховує, що військова служба є особливою службою, пов'язаною із застосуванням зброї і військової техніки, а тому її проходження може мати наслідком смерть громадянина або втрату ним здоров'я.

На цей час в економічно розвинутих країнах Європи, на тлі війни в Україні порушуються питання про поновлення призову громадян на строкову військову службу, але громадяни цих країн негативно ставляться до таких пропозицій. А. Баран у своїй статті, присвяченій питанню військового обов'язку і військової служби в Україні та країнах ЄС, зазначає, що «переважна частина німецьких чоловіків вважає, що обов'язок служити в армії – це насильство над особистістю, грубе втручання у життя людини, тому молодь Німеччини здебільшого підтримує відміну призову та створення професійної армії». Далі вона цитує німецьких науковців, які зазначають: «Призовна армія багатьом здається атавізмом: якщо кардинально змінилася війна, то й армія має змінитися відповідно до сучасних умов. Тому очевидно, що призов треба скасувати» [11, с. 30, 31]. Далі вчена зауважує, що «молоді люди в Німеччині не хочуть служити в армії, мало хто хоче мати щось спільне з Бундесвером і це пов'язано ще з тим, що і в Бундесвері трапляються випадки нестатутних відносин», що характерно більшою мірою для пострадянських країн, зокрема і для України, і є ще одним аргументом для скасування строкової військової служби за призовом у всіх країнах [11, с. 30]. У Німеччині призов на строкову військову службу, яку німці мали відбувати протягом дев'яти місяців, був призупинений з 2011 р., відповідно, було призупинено проходження альтернативної служби.

О. Єні, Р. Крістоні в статті, присвяченій військовій службі в Україні та Італії, зазначає, що Конституцією Італії встановлено, що «Організація Збройних сил ґрунтується на демократичному дусі республіки» та констатують, що з 1 січня 2005 р. в Італії був призупинений призов на військову службу і також було призупинено альтернативну службу [12, с. 29, 35].

І. С. Пирога, М. В. Белова, Ф. І. Фрідманська у своїй статті наголошують, що «в деяких країнах Європи взагалі ліквідовано обов'язкову військову службу (Бельгія, Голландія, Норвегія, Фінляндія та ін.)» [13, с. 351]. Отже, більшість країн Європи або повністю відмовилися від комплектування збройних сил за призовом (ліквідовано обов'язкову військову службу), або призов на військову службу в цих країнах був призупинений, що є орієнтиром для України, яка прагне вступити до ЄС і НАТО, на шляху до відмови від комплектування ЗСУ за примусовим призовом і переходу на комплектування армії на добровільній основі за контрактом, враховуючи, що державою вже багато було зроблено в цьому напрямі.

Президентом України Л. Кучмою 07.04.2001 р. було постановлено Указ № 239/2001 «Про Концепцію переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року», а Указом від 17.04.2002 р. № 348/2002 було затверджено «Державну програму переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом», що, як зазначено в концепції, «зумовлено необхідністю підтримання бойової готовності військ (сил) на належному рівні за рахунок забезпечення військових частин і підрозділів поповненням, спроможним протягом тривалого часу якісно виконувати поставлені завдання. Здійснення цього заходу дасть змогу вдосконалити механізм підготовки і накопичення людських мобілізаційних ресурсів, підвищити бойову готовність Збройних Сил та вимоги до їх особового складу, ліквідувати наявну в суспільстві напруженість, що виникає у зв'язку з неоднаковим ставленням різних верств населення до виконання загального військового обов'язку» [14].

Президентом України В. Ющенком 04.03.2008 р. було видано Указ № 196/2008 «Про невідкладні заходи щодо забезпечення розвитку Збройних Сил України». Як зазначено в цьому Указі, «з метою підвищення бойової готовності ЗСУ, прискорення комплектування ЗСУ військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом... вирішення житлових проблем військовослужбовців ЗСУ і членів їх сімей» [15].

Указом Президента України від 14.10.2013 р. № 562/2013 «Про строки проведення чергових призовів громадян України на строкову військову службу

до внутрішніх військ МВС України» [16] було встановлено: «...не проводити у 2014 році призов до ЗСУ та інших військових формувань (крім внутрішніх військ МВС України». Тож, уже в 2014 р. у державі були створені умови для переходу на комплектування Збройних Сил військовослужбовцями виключно за контрактом, але у зв'язку з тимчасовою анексією Криму РФ і захоплення частини території Донецької і Луганської областей процес переходу до професійної армії було призупинено.

Президентом України В. Зеленським 01.02.2022 р. було видано Указ № 36/2022 «Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у ЗСУ та поступового переходу до засад професійної армії» з метою «запровадження моделі інтенсивної системи військової підготовки як можливої альтернативної форми проходження строкової служби та припинення призову громадян на строкову військову службу з 1 січня 2024 року». Цим Указом було доручено Кабінету Міністрів України «розробити концепцію поступового переходу до формування ЗСУ на професійній основі», передбачивши «збільшення протягом 2023 року грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ, які укладають довготермінові контракти, до рівня не менше трикратного розміру мінімальної заробітної плати» [17]. Отже, до початку війни вже було доручено підготувати концепцію переходу до формування ЗСУ на професійній основі й було передбачено заходи стимулювання військовослужбовців, тому потрібно продовжити цю ініціативу й розробити заходи зі стимулювання громадян до проходження військової служби, зокрема і базової загально-військової підготовки.

Упродовж історії людства, й історії України також, ніколи, за деяким винятком, професійна армія, зокрема римські легіони, королівське військо, княжа дружина часів Київської русі не програвали битви рабам, селянам, робітникам, або іншим ополченцям, які не мали професійної військової підготовки. Як виняток, відзначаємо успішну боротьбу таборитів під проводом Яна Жижки в Чехії проти католицьких хрестоносців в першій половині XV ст. та українських козаків часів визвольної боротьби українського народу за незалежність проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького в 1648–1657 рр. Сучасним прикладом переваги професійної армії над строковиками є Курська операція, проведена ЗСУ під час нинішньої війни з РФ, коли українським підрозділам за кілька днів вдалося просунутись в глибоку російську територію більше ніж на 50 кілометрів і захопити територію площею понад 150 км², тому що нашим військам переважно протистояли підрозділи РФ, сформовані з військовиків строкової служби.

Війна в Україні триває вже одинадцять років і за цей час так і не було завершено перехід до комплектування ЗСУ виключно військовослужбовцями, які були б прийняті на службу за контрактом, але війна може тривати ще не один рік, а тому кожні пів року державою, при проведенні примусового призову (направлення) на строкову (базову) військову службу призовників, у разі їх незгоди на проходження служби, порушуються їхні основоположні права, встановлені статтями 27, 28, 29, 51 Конституції України, а тому вважаємо за потрібне з метою захисту прав і свобод громадян завершити перехід до комплектування ЗСУ військовослужбовцями шляхом прийняття громадян України на військову службу виключно за контрактом. На цей час у ЗСУ проходять службу більш як шістсот тисяч військовослужбовців, і всі вони отримують грошове забезпечення (заробітну плату), тобто проходять службу за контрактом, а тому для громадян з 18 до 24 років державою мають бути створені умови для проходження ними базової загальновійськової підготовки в добровільному порядку, шляхом стимулювання і заохочення (оплата (грошове забезпечення), пільги (пільги на вступ до ЗВО, на придбання комп'ютера, ін.) Також вважаємо за потрібне розробити систему стимулювання для тих, хто укладе контракт на проходження військової служби, зокрема пільги для придбання житла, автомобіля, при цьому потрібно широко використовувати центри рекрутингу бригад і інших підрозділів ЗСУ.

Погоджуємось із В. Топчій, О. Колб, О. Пирожик, які, аналізуючи актуальні питання проходження військової служби в Україні, зокрема і в умовах воєнного стану, та в зарубіжних країнах, наголошують на необхідності стимулювання з боку держави мотивації для вступу на військову службу громадян, особливо під час оголошення мобілізації, і висновують, що «без врахування позитивного зарубіжного досвіду з питань організації та проходження військової служби об'єктивно неможливо підвищити її ефективність та рівень обороноздатності в Україні, особливо в частині загальнообов'язковості призову на вказану службу всіх, без винятку, громадян, а також стимулювання їх діяльності як у ході виконання військового обов'язку, так і після демобілізації військовослужбовців у вигляді різноманітних пільг, преференцій, доплат та ін.» [18, с. 58].

Згідно зі ст. 67 Конституції України громадяни України «зобов'язані сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом», а держава повинна визначити такі розміри податків, які б дозволили утримувати професійну армію в Україні, враховуючи, що загроза з боку РФ нікуди не зникне, навіть коли закінчиться ця війна. Необхідні додаткові кошти для фінансування професійної армії, яка комплектуватиметься виключно на контрактній основі, можливо отримати за рахунок сприяння розвитку під-

приємництва в країні, зокрема шляхом пільгового кредитування малого та середнього бізнесу, залучення коштів міжнародних фінансових установ, зокрема і наших європейських партнерів; підтримання фермерських господарств та створення підприємств із переробки сільськогосподарської продукції; сприяння розвитку не тільки традиційних, а й наукоємних виробництв, зокрема у військовій галузі; підтримання розвитку ІТ-сфери; раціонального використання бюджетних коштів; перегляду податкової політики, зокрема запровадження прогресивного податку з доходів фізичних осіб, що є однією з умов вступу України до ЄС, а також, за потреби, збільшення ставки військового збору.

Актуальні питання військової служби, підготовки до строкової військової служби та її заміни альтернативною службою

Згідно з ч. 4 ст. 1 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», громадяни України мають право на заміну виконання військового обов'язку (строкової військової служби) альтернативною (невійськовою) службою. Аналогічна норма міститься в ст. 35 Конституції України. До Основного Закону цю норму було введено за прикладом країн Європи, в конституціях або законах яких ця норма присутня ще з сімдесятих років минулого сторіччя. Автори наукових статей на тему альтернативної служби, зокрема Л. В. Ярмол, І. С. Пирога, М. В. Белова, Ф. І. Фрідманська, позитивно ставляться до її запровадження і вважають, що таким чином забезпечується право людини на свободу світогляду і віросповідання, але при проходженні (примусовому, що встановлено законом) альтернативної служби, як і при проходженні військової служби порушуються основоположні права і свободи людини.

Згідно з визначенням альтернативної служби, наведеним у ст. 1 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», «альтернативна служба є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством» [19], але ж в Законі № 2232-XII зазначено саме про обов'язок громадян щодо оборони України, а тому і здійснення альтернативної служби повинно мати наслідком вклад в оборону України. У своїй статті А. Баран зазначає, що німецькі «юнаки, які з міркувань сумління не хочуть вступати в Бундесвер, проходять «альтернативну службу» в соціальних закладах, наприклад у лікарні чи будинку для людей похилого віку» [11, с. 30], і в нормах конституцій і законах держав щодо запровадження альтернативної служби, включаючи і Конституцію України, передбачено заміну військової служби альтернативною (невійськовою) службою, але ця заміна військової служби, яка,

згідно з визначенням, наведеним у ст. 2 Закону № 2232-ХІІ здійснюється з метою забезпечення оборони держави та її покращення (удосконалення), не є логічною в зв'язку з тим, що сутність військової служби полягає у забезпеченні оборони держави. Тоді постає питання: як альтернативна (невійськова) служба, яку проходять громадяни взамін військової служби, зокрема в соціальних закладах, наприклад у лікарні чи будинку престарілих, підвищує обороноздатність держави, чи в інший спосіб забезпечує чи покращує оборону держави (країни)? Це було б зрозумілим, якби юнак проходив альтернативну службу в госпіталі, реабілітаційному центрі, лікарнях, які опікуються пораненими або хворими військовослужбовцями, для того, щоб вони швидше одужали та знову були направлені до війська і захищали державу, забезпечуючи її оборону, але ж альтернативну службу проходять у цивільних соціальних закладах.

Тоді, у чому сенс альтернативної служби як заміника військової служби? Убачається, що сенс є тільки в тому, щоб просто використати безоплатну працю юнака, який не хоче проходити військову службу, але ж юнак буде відірваний від свого звичайного життя, можливо, від батьків і дружини, і повинен витратити на альтернативну службу рік або два роки свого життя (зазвичай строк альтернативної служби суттєво більше ніж строк військової служби, згідно зі ст. 5 Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» в Україні строк альтернативної служби в півтора рази перевищує строк військової служби). Якщо держава вважає, що юнак (дитина), народившись на території держави і за час свого дитинства заборгував державі і повинен віддати борг шляхом проходження військової чи альтернативної служби, а в разі його відмови від проходження військової служби вважає, що за рахунок проходження ним альтернативної служби якимсь чином збільшиться бюджет держави, то тоді йому краще замість альтернативної служби встановити певний податок, який він буде сплачувати протягом часу, який відповідає часу альтернативної служби, але при цьому він не буде відірваний від свого звичайного життя і не буде вимушений займатися роботою, яка йому не подобається, але яку його примушують виконувати.

Отже, альтернативна служба в її нинішньому визначенні не може бути альтернативою військовій службі, тому що альтернативна служба аж ніяк не забезпечує і не підвищує обороноздатність держави, а тому поняття «альтернативна служба» має бути виключено з усіх нормативно-правових актів, включаючи Конституцію України, Закон № 2232-ХІІ, у яких передбачено, що військова служба може бути замінена альтернативною службою, а Закон України «Про альтернативну службу» має бути скасовано або кардинально змінено. Найкращим варіантом вирішення зазначеної проблеми є скасування

або хоча б призупинення строкової військової служби в Україні, що матиме наслідком скасування або призупинення і альтернативної служби.

Статтею 9 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» встановлено, що в школі діти зобов'язані проходити початкову загально-військову підготовку, а коли юнакам виповниться сімнадцять років, вони повинні стати на облік у територіальних центрах комплектування (ТЦК), як призовники, а в разі якщо вони цього не зроблять, то їх може бути притягнуто до адміністративної відповідальності за ст. 210 КУпАП та до кримінальної відповідальності за ст. 337 ККУ, але ж юнаки в 17 років ще не мають повної адміністративної і цивільної дієздатності і за визначенням, наведеним у Законі України «Про громадянство», вони є дітьми.

Статтею 21 Закону України «Про єдиний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» передбачено, що «кожен громадянин, який досяг чотирнадцятирічного віку, зобов'язаний отримати паспорт громадянина України», а якщо дитина (особа віком до 18 років) не виконає цього припису закону, то її може бути притягнуто до адміністративної відповідальності.

Але Принципом 2 «Декларації прав дитини» було встановлено, що «дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дадуть їй змогу розвиватися фізично, розумово, духовно в умовах свободи та гідності», але нормами законів України на дитину вже з чотирнадцяти років покладаються обов'язки, які порушують її права на свободу, повагу до її гідності та які можуть мати негативні наслідки для дитини після досягнення нею повноліття.

В. М. Александров у статті, присвяченій правовому регулюванню підготовки громадян України до військової служби, підтримує запровадження допризовної військової підготовки в навчальних закладах і зазначає, що «допризовна підготовка є складовою освіти середніх і вищих навчальних закладів та проводиться відповідно до законодавства за програмами погодженими з Міноборони, і є обов'язковим навчальним предметом» [20, с. 112], але введення предмета допризовної підготовки, який не є загальноосвітнім предметом, у навчальний процес є реалізацією радянських методів впливу на підлітків з метою підготовки солдатів і офіцерів для збройних сил. У зв'язку з цим виникає питання: що робитимуть вчителі чи викладачі, якщо дитина або її батьки, як її законні представники, відмовляться від проходження дитиною курсу допризовної військової підготовки.

У статті, присвяченій впливу інституту громадянства на адміністративно-правовий статус громадян під час дії воєнного стану, ми зазначали, що

згідно із Законом України «Про громадянство» дитина набуває громадянства України автоматично при народженні, але при цьому вона за цим же Законом не може відмовитися від громадянства України навіть після досягнення нею повноліття, а тому є заручником власної держави щодо питання проходження строкової військової служби або призову за мобілізацією, і зробили висновок, що дитина не повинна ставати громадянином України при народженні, вона повинна мати право вирішувати питання щодо прийняття громадянства після досягнення нею повноліття, коли матиме повну адміністративну і цивільну дієздатність, а до цього, від народження, вона повинна мати статус особи, яка має право отримати громадянство України [21, с. 207].

Підсумовуючи, з метою забезпечення прав дітей, встановлених Конституцією і «Декларацією прав дитини», вважаємо, що предмет допризовної військової підготовки в навчальних закладах не має бути обов'язковим, його відвідування має бути факультативним, тобто добровільним. Вважаємо недоцільними і такими, що підлягають скасуванню, норми законів України, які встановлюють обов'язки для дітей (осіб до 18 років) щодо громадянства, реєстрації та питань, пов'язаних із військовою службою, та передбачають їх відповідальність у разі невиконання цих приписів. Питання отримання громадянства і, відповідно, проходження військової служби, повинно вирішуватись особою тільки після досягнення нею повноліття і набуття нею повної адміністративної і цивільної дієздатності. Військовий облік особи має здійснюватися тільки після досягнення нею повноліття, підприємствами або установами, де особа проживає, навчається або працює, а призов на військову службу, якщо він залишиться, повинен проводитися не в 18, а в 20 років, коли людина повністю сформувалась фізично, психологічно, морально та усвідомлює свій обов'язок як громадянина захищати Україну.

В умовах дії воєнного стану, введеного в Україні на підставі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12.05.2015 р. [22], можуть обмежуватись права і свободи громадян, але при запровадженні цих обмежень має бути дотримано баланс інтересів держави, суспільства і громадян, тому вважаємо обґрунтованими висновки О. М. Буханевича, А. М. Мерник, О. О. Петришина, які зазначають, що «при обмеженні прав і свобод людини і громадянина необхідно дотримуватись таких правових принципів, як баланс інтересів особи, суспільства і держави, верховенство права, законність, пропорційність, гуманізм і при цьому визначити, які права можуть бути обмежені, а які ні, яка належна процедура такого обмеження і як реалізувати встановлені обмеження прав людини і громадянина» [23, с. 74].

І. Кіреєва, Є. Григоренко у своїй статті зазначають, що «воєнний стан нерідко ставить керівництво країни перед складною дилемою: забезпечити безпеку та захист держави, одночасно зберігаючи гідність свободи та права своїх громадян. У таких ситуаціях виникає проблема збалансувати важливість виконання обов'язків з мобілізації з необхідністю забезпечення та захисту основних прав та свобод кожного громадянина» [31, с. 201].

Але вимагаючи від військовозобов'язаних виконання обов'язку захищати Вітчизну, держава, в особі її службових осіб, повинна враховувати, що згідно зі ст. 23 Конституції України «кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості», і ця норма фактично дублює положення ст. 29 Загальної декларації прав людини. Таким чином, держава має право вимагати у громадянина виконання його обов'язку захищати Вітчизну тільки в тому випадку коли державою забезпечується вільний і всебічний розвиток цієї особи, тобто коли в країні державою будуть створені комфортні умови для життя її громадян. Державою також мають бути розроблені й запроваджені мотиваційні заходи для стимулювання громадян до вступу на військову службу, зокрема в умовах дії правового режиму воєнного стану.

І. Ф. Корж, В. О. Пшеничний у своїй статті, присвяченій темі права, обов'язку та мотивації громадян щодо захисту вітчизни, посилаються на досвід США, які застосовують «матеріальні мотиваційні критерії, які сприяють прийняттю рішень громадянами про вступ на військову службу з метою захисту своєї Вітчизни» і зазначають, що українській владі необхідно враховувати «найкращі світові зразки турботи держави про своїх захисників», але констатують, що «Україна за більш ніж 30 років, як показує практика, не спромоглася напрацювати належні мотиваційні критерії для заохочення громадян до проходження військової служби» та підкреслюють, що «державною владою протягом тривалого часу не приділялася необхідна увага як підготовці глибоко вмотивованих захисників вітчизни, так і підготовці всього суспільства до оборони в цілому». Автори також вважають, що на рішення громадян вступити на військову службу впливає економічна політика держави, тобто дії влади мають бути спрямовані на покращення умов життя всіх громадян та наведення порядку в державі, зокрема вони зазначають, що на вирішення питання мобілізації до лав ЗСУ позитивно вплине наведення належного порядку з питання щодо проведення державної кадрової політики та в системі оплати праці в державі, за якого не буде «диких перекосів, за яких на керівні посади в державі призначаються дилетанти і невігласи, коли високопосадовці отримують заробітну плату, що у сотні

разів перевищує визначений у державі мінімальний її розмір, так само, як і у пенсійному забезпеченні. Такого немає в жодній розвинутій країні Європи, а у найбільшій країні Європи, в Україні – це явище сьогодення» [24, с. 199].

Також необхідно констатувати, що війна виявила негативні тенденції у військових правовідносинах, зокрема низькі знання військової справи у частини офіцерів, призначених на командні (офіцерські) посади, що призвело до чималих втрат особового складу, випадки нестатутних відносин, знущань командирів над військовослужбовцями, і ці факти підтверджені військовими і розповсюджені медіа, що є демотивуючими чинниками для громадян, які розглядають питання вступу на військову службу. Тому вважаємо, що без демократизації військових правовідносин, які з радянських часів були закритими від суспільного контролю, неможливо вирішити актуальні питання, які стоять перед військом, зокрема й питання мобілізації військовозобов'язаних. Пропонуємо при збереженні єдиноначальства у війську, з метою покращення проходження військової служби в ЗСУ і забезпечення прав військовослужбовців провести реформування військового законодавства шляхом внесення до законів у сфері оборони норм, які ґрунтуються на демократичних принципах, зокрема для вирішення таких питань: 1) чи повинен військовозобов'язаний виконувати обов'язок щодо захисту Вітчизни, якщо держава не забезпечила його зброєю і омуніцією для захисту його життя (що було на перших етапах повномасштабної війни, коли добровольцям не вистачало навіть касок і бронежилетів), або він не пройшов базову військову підготовку? 2) Чи має право військовослужбовець залишити місце бойових дій, якщо державою не було забезпечено паритет з ворогом (потенційним супротивником), у забезпеченні підрозділів зброєю, боєприпасами, військовою технікою (на початку війни співвідношення військ України і РФ було: у танках, БМП, БТР і артилерії 1:5, у снарядах 1:10, в авіації 1:12)? 3) Чи повинен призначений командир взводу залишатися на посаді, якщо 3/4 особового складу йому не довіряють? 4) Чи повинен призначений командир корпусу, бригади, полку, батальйону, роти залишатися на посаді, якщо 2/3 командирів (офіцерів), які знаходяться під його командуванням, йому не довіряють? 5) Чи повинна узгоджуватись кандидатура на посаду командира підрозділу з офіцерами цього підрозділу? І таких питань сотні, й усі вони потребують негайного вирішення для підвищення боєздатності підрозділів ЗСУ та забезпечення прав військовослужбовців.

Підсумовуючи аналіз положень Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу», потрібно констатувати, що постає питання про легітимність цього Закону в зв'язку з тим, що його було прийнято 25.03.1992 р. Верховною Радою Української РСР останнього скликання, яка не була

обрана громадянами України після проголошення незалежності України, депутати Української РСР 12 вересня 1991 р. легалізували самі себе, прийнявши Закон України «Про правонаступництво України» №1543-ХІІ, у ст. 1 якого було зазначено: «З моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР» [33], а не прийняла рішення про саморозпуск Верховної Ради Української РСР та призначення виборів народних депутатів України до Верховної Ради України.

В Україні, на жаль, до цього часу відсутній Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», який би відповідав умовам сьогодення, враховував би не тільки інтереси держави, а й права та інтереси громадян.

Висновки

Норми Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» ґрунтуються на радянських принципах комплектування Збройних Сил, допризовної підготовки, призову та проходження військової служби, не відповідають Конституції України, міжнародним правовим актам, якими встановлено основоположні права людини і громадянина, а тому Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» потребує кардинальних змін із метою забезпечення прав громадян, зокрема дітей, як у мирний час, так і в умовах дії правового режиму воєнного стану, й приведення норм Закону у відповідність до Конституції України та міжнародних правових актів.

На основі проведеного дослідження встановлено, що до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» не було внесено змін після прийняття Конституції України в 1996 р. із метою узгодження його норм з положеннями Основного Закону та зроблено висновок про те, що обов'язок громадян захищати Вітчизну корелюється з обов'язком держави створити в країні такі умови для безпечного, заможного, щасливого життя громадян та забезпечення їхніх прав, свобод та інтересів справедливим і неупередженим судом, які стануть мотивацією для громадян виконувати свій обов'язок захищати свою Батьківщину.

Строкову військову службу можуть проходити громадяни тільки на добровільних засадах, тому що примусовий призов на строкову службу порушує право громадян на життя, свободу і особисту недоторканність, повагу до їх гідності, які встановлені Конституцією України, допризовна військова підготовка у навчальних закладах має проводитися на добровільних засадах і відвідування предмета з допризовної підготовки має бути факультативним з метою забезпечення прав дітей, які тільки після досягнення повноліття

і, маючи повну адміністративну і цивільну дієздатність, повинні стати на військовий облік за місцем їх проживання, навчання або роботи.

Ураховуючи, що в Україні вже одинадцять років триває війна, громадяни повинні вміти користуватися зброєю, особливо у прикордонних з РФ районах, а тому держава шляхом заохочення і стимулювання повинна залучати громадян до проходження базової загальновійськової підготовки, створити центри підготовки і забезпечити умови для отримання громадянами військових знань, не відриваючи їх на тривалий час від звичайних умов життя.

Альтернативна (невійськова служба) не може вважатися замінником строкової військової служби в зв'язку з тим, що за визначенням, проходження альтернативної служби не пов'язане з обороною України, не забезпечує і не покращує обороноздатність держави, а тому має бути скасована, як і строкова військова служба.

За результатами дослідження інституту військової служби запропоновано визначення «військової служби», яке, на нашу думку, відображає сутність військової служби, її відмінність від інших видів державної служби та суттєво відрізняється від дефініції військової служби, наведеної в Законі «Про військовий обов'язок і військову службу».

Рекомендації

Пропонуємо внести зміни до ст. 65 Конституції України з метою конкретизації обов'язку захищати Вітчизну.

Норми Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» підлягають кардинальному перегляду, в зв'язку з чим вважаємо за потрібне підготувати нову редакцію закону з метою забезпечення прав і свобод громадян, зокрема і в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні, якою передбачити зміни до ст. 1 Закону № 2232-ХІІ щодо військового обов'язку, зокрема щодо підготовки громадян до військової служби, взяття громадян на військовий облік, прийняття за призовом на строкову військову службу, щодо призовників і допризовників, заміни військового обов'язку альтернативною (невійськовою) службою; ст. 2 щодо визначення «військової служби», видів військової служби; ст. 4 щодо комплектування Збройних Сил України, ст. 8 щодо підготовки громадян до військової служби; статей 9, 10¹ щодо початкової та базової загальновійськової підготовки, ст. 14 щодо взяття на військовий облік призовників, ст. 21 щодо матеріального забезпечення громадян у зв'язку з призовом, направленням або прийняттям на військову службу, ст. 23 щодо строків військової служби, ст. 26 щодо звільнення з військової служби та інших.

Пропонуємо, при збереженні єдиноначальства у війську, з метою підвищення боєздатності підрозділів ЗСУ і забезпечення прав військово-службовців, провести реформування військового законодавства шляхом введення до законів у сфері оборони норм, які ґрунтуються на демократичних принципах.

Список використаних джерел

- [1] Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
- [2] Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 11.12.2024).
- [3] Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
- [4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань проходження військової служби, мобілізації та військового обліку : Закон України від 11.04.2024 р. № 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
- [5] Богущкий П. П. Ознаки та компоненти військового права, як комплексної галузі українського права. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 151–158.
- [6] Колб О. Г., Бусел А. О., Третяк Є. А. Військова служба в Україні: поняття, сутність і заходи щодо запобігання від її ухилення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 306–308. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/71>.
- [7] Zaporozhchenko Y., Leheza Y., Volkova Y., Pushkina O., Koval M. Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*. 2023. Vol. 5, issue 3. P. 245–252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [8] Погібко О. І. Правові аспекти комплектування військовослужбовцями контрактної служби військових формувань України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 450–456.
- [9] Зозуля О. І. Конституційне право та обов'язок захищати Україну у контексті російсько-української війни. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2022. Вип. 43. С. 11–28. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-11>.
- [10] Про звільнення військовослужбовців строкової служби : Указ Президента України від 07.03.2024 р. № 149/2024. *Офіційний вісник України*. 2024. № 27. Ст. 1727.
- [11] Баран А. Військовий обов'язок та військова служба в Україні та країнах ЄС (на прикладі Німеччини). *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. № 1(33). С. 26–34. <https://doi.org/10.35774/app2023.01.026>.
- [12] Єні О., Крістоні Р. Військова служба в Україні та Італії: порівняльне дослідження окремих аспектів. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 28–43.
- [13] Пирого І. С., Белова М. В., Фрідманська В. І. Альтернативна (невійськова) служба в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного універси-*

- тету. Серія: Право. 2025. Т. 1, № 87. С. 347–352. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.24>.
- [14] Про Концепцію переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями контрактної служби на період до 2015 року : Указ Президента України від 07.04.2001 р. № 239/2001. URL: <https://iplex360.com.ua/npra.php?code=239/2001> (дата звернення: 19.06.2025).
- [15] Про невідкладні заходи щодо забезпечення розвитку Збройних Сил України : Указ Президента України від 04.03.2008 р. № 196/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196/2008#Text> (дата звернення: 19.06.2025).
- [16] Про строки проведення чергових призовів, чергові призови громадян України на строкову військову службу та звільнення в запас військовослужбовців у 2014 році : Указ Президента України від 14.10.2013 р. № 562/2013. *Офіційний вісник України*. 2013. № 80. Ст. 2973.
- [17] Про першочергові заходи щодо зміцнення обороноздатності держави, підвищення привабливості військової служби у Збройних Сил України та поступового переходу до засад професійної армії : Указ Президента України від 01.02.2022 р. № 36/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 12. Ст. 628.
- [18] Топчий В., Колб О., Пирожик О. Про деякі шляхи запобігання ухиленню від військової служби та мобілізації в Україні в умовах воєнного стану з урахуванням зарубіжного досвіду. *Новітні кримінально-правові дослідження-2024*. Миколаїв, 2024. С. 53–59.
- [19] Про альтернативну (невійськову) службу : Закон України від 12.12.1991 р. № 1975-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 188.
- [20] Александров В. М. Правове регулювання підготовки громадян України до військової служби. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2010. Вип. 19. С.109–115.
- [21] Коренцов О. І. Актуальні питання громадянства як визначального фактора, що впливає на адміністративно-правовий статус громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 168. С. 183–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.168.325021>.
- [22] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.06.2025).
- [23] Буханевич О. М., Мерник А. М., Петришин О. О. Підходи до розуміння категорії «особливі правові режими». *Журнал Національної академії правових наук України*. 2021. № 28(1). С. 71–78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [24] Кіреєва І., Григоренко Є. Мобілізація та права людини під час воєнного стану: баланс та виклики. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні та прикладні аспекти* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 берез. 2024 р.) : у 2 ч. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. Ч. І. С. 201–205. <https://doi.org/10.31733/15-03-2024/1/201-204>
- [25] Корж І. В., Пшеничний В. О. Право, обов'язок та мотивація громадян щодо захисту Вітчизни. *Інформація і право*. 2023. № 3(46). С. 193–204. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287254](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287254).
- [26] Про правонаступництво України : Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 46. Ст. 617.

References

- [1] Decree of the President of Ukraine No. 64/2022 "On the introduction of martial law in Ukraine". (February 24, 2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.
- [2] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [3] Law of Ukraine No. 2232-XII "On military duty and military service". (March 25, 1992). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
- [4] Law of Ukraine No. 3633-IX "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Certain Issues of Military Service, Mobilization and Military Registration". (April 11, 2024). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3633-20#Text>.
- [5] Boguzkiy, P.P. (2005). Features and Components of military law as a complex field of Ukrainian law. *Current problems of state and law*, 25, 151-158.
- [6] Kolb, O.G., Busel, A.O., & Tretyak, E.A. (2024). Military service in Ukraine: concept, essence and measures to prevent its evasion. *Legal Scientific Electronic Journal*, 3, 306-308. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/71>.
- [7] Zaporozhchenko, Y., Leheza, Y., Volkova, Y., Pushkina, O., & Koval, M. (2023). Human Rights and Features of their Protection in Conditions of War: International Legal Standards, Administrative, Constitutional and Criminal Aspects. *Khazanah Hukum*, 5(3), 245-252. <https://doi.org/10.15575/kh.v5i3.33290>.
- [8] Pogibko, O.I. (2009). Legal aspects of the formations of contract service soldiers competing in Ukraine. *Current problems of state and law*, 49, 450–456.
- [9] Zozulia, O.I. (2022). Constitutional Right and Duty to Defend Ukraine in the Context of the Russian-Ukrainian War. *State Construction and Local Self-Government*, 43, 11-28. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-11>.
- [10] Decree of the President of Ukraine No. 149/2024 "On the dismissal of military personnel on conscription". (March 7, 2024). (2024). *Official Gazette of Ukraine*, 27, art. 1727.
- [11] Baran, A. (2023). Military duty and military service in Ukraine and EU countries (on the example of Germany). *Current Problems of Law*, 1(33), 26-34. <https://doi.org/10.35774/app2023.01.026>.
- [12] Yeni, O., & Cristoni, R. (2019). Military service in Ukraine and Italy: a comparative study of some aspects. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 28-43.
- [13] Pyroha, I.S., Bielova, M.V., & Fridmanska, V.I. (2025). Alternative (non-military) service under the conditions of the state of martial. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law*, 1(87), 347-352. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.24>.
- [14] Decree of the President of Ukraine No. 239/2001 "Concept of the transition of the Armed Forces of Ukraine to staffing with contract service personnel for the period until 2015". (April 7, 2001). Retrieved from <https://iplex360.com.ua/npa.php?code=239/2001>.
- [15] Decree of the President of Ukraine No. 196/2008. "On urgent measures to ensure the development of the Armed Forces of Ukraine". (March 4, 2008). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196/2008#Text>.
- [16] Decree of the President of Ukraine No. 562/2013 "On the terms of regular conscription, regular conscription of citizens of Ukraine for military service and release of military

- personnel to the reserve in 2014". (October 14, 2013). *Official Gazette of Ukraine*, 80, art. 2973.
- [17] Decree of the President of Ukraine No. 36/2022 "On priority measures to strengthen the state's defense capability, increase the attractiveness of military service in the Armed Forces of Ukraine and gradually transition to the principles of a professional army". (February 1, 2022). *Official Gazette of Ukraine*, 12, art. 628.
- [18] Topchiy, V., Kolb, O., & Pyrozhih, O. (2024). On some ways to prevent evasion of military service and mobilization in Ukraine under martial law, taking into account foreign experience. *Latest Criminal Law Studies-2024*. (pp. 53-59). Mykolaiv.
- [19] Law of Ukraine No. 1975-XII "On alternative (non-military) service". (December 12, 1991). (1992). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 15, art. 188.
- [20] Aleksandrov, V.M. (2010). Legal regulation of the training of citizens of Ukraine for military service. *State Construction and Local Self-Government*, 19, 109-115.
- [21] Korentsov, O.I. (2025). Current Issues of Citizenship as a Determining Factor Affecting the Administrative and Legal Status of Citizens Under the Legal Regime of Martial Law. *Problems of Legality*, 168, 183-211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.168.325021>.
- [22] Law of Ukraine No. 389-VIII "On the legal regime of martial law". (May 12, 2015). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- [23] Bukhanevych, O.M., Mernyk, A.M., & Petryshyn, O.O. (2021). Approaches to understanding the category "special legal regimes". *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 71-78. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.71-78](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.71-78).
- [24] Kireeva, I., & Grigorenko, E. (March 15, 2024). Mobilization and human rights during martial law: balance and challenges. In *International and national security: theoretical and applied aspects: materials of the VIII International Scientific and Practical Conference*. Ch. I. (pp. 201-204). Dnipro: DDUVS.
- [25] Korzh, I.V., & Pshenichnyi, V.O. (2023). The right, duty and motivation of citizens to protect the Fatherland. *Information and Law*, 3(46), 193-204. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3\(46\).287254](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2023.3(46).287254).
- [26] Law of Ukraine No. 1543-XII "On the Succession of Ukraine". (September 12, 1991). *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 46, art. 617.

Олександр Іванович Коренцов

аспірант кафедри державно-правових дисциплін, кримінального права і процесу
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
61002, вул. Алчевських, 29, Харків, Україна
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Oleksandr I. Korentsov

Postgraduate Student of the Department of State Law Disciplines, Criminal Law and Procedure
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
61002, 29 Alchevskykh Str., Kharkiv, Ukraine
e-mail: jurist.korentsov@ukr.net
ORCID 0000-0001-6850-1774

Рекомендоване цитування: Коренцов О. І. Обов'язок захищати Вітчизну і проходити військову службу як визначальні складові адміністративно-правового статусу громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 162–193. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.333489>.

Suggested Citation: Korentsov, O.I. (2025). The Duty to Defend the Homeland and Perform Military Service as Defining Components of the Administrative and Legal Status of Citizens under the Legal Regime of Martial Law. *Problems of Legality*, 169, 162-193. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.333489>.

Статтю подано / Submitted: 12.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 15.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Європейська конвенція з прав людини і правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело господарського права України

Юрій Вадимович Щокін*

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

**e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua*

Олена Олександрівна Щокіна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
Харків, Україна*

Анотація

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю єдиних методологічних засад використання Європейської конвенції з прав людини 1950 р., протоколів до неї і відповідної практики (правових позицій) Європейського суду з прав людини в основних галузях національного права України, які б чітко враховували особливу міжнародно-правову природу Конвенції і правових позицій Суду, як єдиного джерела права. Метою статті є визначення впливу Конвенції і правових позицій Суду на регулювання внутрішніх господарських відносин в Україні і з'ясування їх місця серед інших джерел українського господарського права. Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнофілософських, спеціально-наукових і правових методів, що дає змогу забезпечити комплексний аналіз визначення Конвенції і правових позицій Суду як джерела господарського права України. Зокрема, у статті були використані такі методи дослідження: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, порівняльно-правовий і логіко-юридичний. Досліджені питання автономності Конвенції і практики (правових позицій) Суду у правовій системі України; загальні юридичні засади застосування Конвенції і практики (правових позицій) Суду у внутрішньому праві України і досвід фахівців із різних галузей національного права України у застосуванні Конвенції і правових позицій Суду; значення врахування міжнародно-правової природи Конвенції і правових позицій ЄСПЛ для їх правильного застосування у внутрішньому праві України; визначення місця Конвенції і правових позицій Суду в системі джерел господарського права України. Проведено аналіз господарського законодавства України і інструкцій, наданих господарським судам України з боку Вищого господарського суду України в Інформаційному листі «Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини»

№ 01-06/1444/16 від 22.04.2016 р. Зроблено висновки і надано загальні рекомендації щодо правильного застосування Конвенції та правових позицій Суду в господарському праві України.

Ключові слова: Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод; практика Європейського суду з прав людини; правові позиції Європейського суду з прав людини; джерело права, господарське право.

European Convention on Human Rights and the Legal Positions of the European Court on Human Rights as a Part of the Economic Law of Ukraine

Yuri V. Shchokin*

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

*e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

Olena O. Shchokina

Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Abstract

The relevance of the study is due to the lack of unified methodological principles for the use of the 1950 European Convention on Human Rights, the protocols thereto (Convention) and the relevant case-law (legal positions) of the European Court of Human Rights (Court) in the main branches of national law of Ukraine, which would clearly take into account the special international legal nature of the Convention and the legal positions of the Court as the only source of law. The purpose of this article is to determine the impact of the Convention and the legal positions of the Court on the regulation of internal economic relations in Ukraine and to clarify their place among other sources of Ukrainian economic law. The methodological basis of the study is a combination of general philosophical, special scientific and legal methods, which allows for a comprehensive analysis of the definition of the Convention and the legal positions of the Court as a source of economic law in Ukraine. In particular, the following research methods were used in the article: dialectical, formal-logical, analysis and synthesis, systemic-structural, comparative-legal and logical-legal. The article explores the issues of the autonomy of the Convention and the case-law (legal positions) of the Court in the legal system of Ukraine; the general legal principles of the application of the Convention and the case-law (legal positions) of the Court in the domestic law of Ukraine and the experience of specialists from various branches of national law of Ukraine in the application of the Convention and the legal positions of the Court; the importance of taking into account the international legal nature of the Convention and the legal positions of the Court for their correct application in the domestic law of Ukraine; determining the place of the Convention and the legal positions of the Court in the system of sources of economic law of Ukraine. An analysis of the

economic legislation of Ukraine and the instructions provided to the economic courts of Ukraine by the Supreme Economic Court of Ukraine in the Information Letter "On the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the Jurisdiction and Case-Law of the European Court of Human Rights" No. 01-06/1444/16 dated 04/22/2016 was conducted. Conclusions are drawn and general recommendations are provided regarding the correct application of the Convention and the legal positions of the Court in the commercial law of Ukraine.

Keywords: European Convention on the protection of human rights and fundamental freedoms; case-law of the European Court of Human Rights; legal positions of the European Court of Human Rights; source of law, economic law.

Вступ

Європейська конвенція з прав людини (далі – ЄКПЛ) за час, що минув з моменту приєднання до неї України, міцно увійшла до повсякденної української юридичної практики. Зараз навіть важко знайти галузі, де ця Конвенція не застосовується. Завдання науки в цьому разі – не лише свідчити і фіксувати очевидні зміни в національних правовідносинах, а й намагатися виробляти певні методологічні поради правильного й усебічного її застосування.

Виокремлення певних судових рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо застосування Конвенції в межах певних галузей національного права України стало одним із найпопулярніших напрямів вітчизняних наукових досліджень. Він полягає в тому, що фахівці намагаються оцінити можливості й перспективи застосування Конвенції в конституційному, кримінальному, кримінальному процесуальному, цивільному, цивільно-процесуальному, земельному, екологічному праві тощо. Власне, цим пояснюється чимала кількість публікацій останніми роками про практику ЄСПЛ як джерело кожної із зазначених вище галузей національного права України окремо. Переважно їх пишуть фахівці саме з відповідної національно-правової галузі, що, на наш погляд, надає їм особливої цінності, оскільки саме вони, на відміну від юристів-міжнародників, краще розуміють усталене правове середовище, в якому намагаються імплементувати той чи інший міжнародно-правовий стандарт. Він, як правило, втілює не лише переваги міжнародної правотворчості, а й її недоліки: політичну ангажованість, надмірну узагальненість формулювань (що завжди є результатом тривалого пошуку консенсусу щодо змісту норм особливо в межах підготовки багатосторонніх угод, якою так само є і ЄКПЛ), проблеми виокремлення правової позиції із міжнародного судового рішення (оскільки ці рішення далеко не завжди є гармонійно викладеними і тому мають внутрішні суперечності), непродуманість дієвих механізмів імплементації тощо. У цьому сенсі, якщо

в їхніх працях і є окремі помилки, пов'язані з недосконалим знанням деяких нюансів міжнародно-правового регулювання цих відносин, вони майже не впливають на їх наукове значення.

Зрозуміло, що вплив ЄКПЛ і відповідної практики ЄСПЛ на регулювання господарських відносин не залишилися поза увагою профільних науковців. З огляду на це можна виокремити дослідження О. В. Джуринського [1, с. 114–119] та Н. В. Іванюти [2]. Однак вони звертають увагу на Конвенцію і практику щодо неї радше як на новітні й усе ще дискусійні джерела, які ще потребують свого докладного вивчення. Українська наука господарського права в цілому це джерело практично не виділяє. Найчастіше зазначаються лише міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, без додаткової конкретизації. Саме такий підхід є характерним і для навчальної літератури з господарського права.

Водночас практика господарських судів свідчить про їх надзвичайну зацікавленість у ґрунтовних дослідженнях саме цієї проблематики. Господарські суди активно і досить давно посилаються на правові позиції ЄСПЛ при обґрунтуванні рішень, що виносяться у справах. Більше того, саме вони, враховуючи недостатність уваги щодо цієї проблематики з боку профільних юристів-науковців, намагаються долати проблеми власними силами переважно через систематизацію власної судової практики, пов'язаної з використанням Конвенції [3]. Йдеться про ті випадки, коли судді під час розгляду своїх справ знайшли корисним посилити свою аргументацію посиланнями на рішення ЄСПЛ. Звісно, з погляду науки господарського права, така інформація є надзвичайно цікавою.

У цьому дослідженні ми намагаємося розширити межі дискусії щодо застосування цих джерел і висловити свою позицію. Отже, метою цієї статті є визначення впливу ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ на регулювання внутрішніх господарських відносин в Україні й з'ясування їх місця серед інших джерел українського господарського права.

Матеріали та методи

Методологічну основу дослідження становить сукупність загальнофілософських, спеціально-наукових і правових методів, що дає змогу забезпечити комплексний аналіз визначення ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ як джерела господарського права України. Зокрема, в статті були використані такі методи дослідження: діалектичний, формально-логічний, аналізу та синтезу, системно-структурний, порівняльно-правовий і логіко-юридичний.

Діалектичний метод дав можливість дослідити розвиток і стан поглядів фахівців у різних галузях національного права України щодо впливу

ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ на регулювання відповідних національних правовідносин.

Формально-логічний метод дозволив проаналізувати норми Конституції і законодавства України, які стосуються застосування ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ у внутрішньому праву України.

Метод аналізу та синтезу застосовувався для порівняння позицій фахівців із різних галузей національного права України щодо визначення ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ у системі джерел відповідної галузі.

Системно-структурний метод дав змогу з'ясувати міжнародно-правову природу ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ і її вплив на визначення місця цього джерела в системі джерел відповідної галузі національного права України.

Формально-логічний метод був використаний для тлумачення норм міжнародних договорів (ЄКПЛ і Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.) та національного законодавства України.

Порівняльно-правовий метод був застосований для порівняння ставлення до ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ у різних галузевих законодавчих актах України (Господарського процесуального кодексу, Кодексу адміністративного судочинства України, Кримінального процесуального кодексу України тощо).

Логіко-юридичний метод був використаний при формулюванні висновків щодо правильного застосування ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ у внутрішньому праві України взагалі й у господарському праві України зокрема.

Результати та обговорення

1. ЄКПЛ – регіональний міжнародно-правовий стандарт у галузі прав людини

Юридичні підстави застосування ЄКПЛ і відповідної практики ЄСПЛ для регулювання господарських відносин є абсолютно ідентичними іншим галузям національного права України. Це, по-перше, власне, Конвенція [4]; по-друге, пакет документів про приєднання до Конвенції та її додаткових протоколів (Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР [5]); по-третє, нормативно-правові акти, що регулюють загальні питання застосування міжнародних договорів в Україні (Конституція України [6], Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV [7]); по-четверте, спеціальне законодавство України, що стосується, власне,

ЄКПЛ та практики ЄСПЛ (Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [8]).

Жодний із зазначених документів не містить указівок, щодо яких саме галузей національного права України (або інших держав членів Ради Європи) має застосовуватися Конвенція. У п. 1 Закону України про ратифікацію ЄКПЛ зазначена лише сфера її територіального застосування: «Україна повністю визнає на своїй території дію... статті 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [5].

Норми ЄКПЛ являють собою певні регіональні міжнародно-правові стандарти, тобто мінімуми міжнародно-правових зобов'язань, які повинні виконувати держави-члени Ради Європи, що приєдналися до неї. Як відомо, завдяки практиці ЄСПЛ ці стандарти є доволі гнучкими і мають постійну тенденцію до розширення й уточнення, в зв'язку з чим ЄКПЛ визначається як «живий документ» (з легкої руки самого Суду, який зазначив у рішенні *Tyrer v. the United Kingdom* від 25 квітня 1978 р., що Конвенція – це «живий інструмент... який повинен тлумачитись у світлі умов сьогодення» [9]). Водночас вони є абсолютно автономними, оскільки, по-перше, ЄКПЛ – це міжнародний договір, який (як і будь-який інший) є результатом узгодження політичної волі сторін; він не прив'язаний до будь-якої національно-правової системи. І, по-друге, практика його застосування здійснюється Судом у межах принципу автономного тлумачення, тобто надання Судом власного тлумачення норм і термінів, яке може не збігатися з тлумаченнями, що існують у межах національних правових систем держав – членів Ради Європи.

Можна послатися на пояснення А. Монаєнко і К. Смирнової, які зазначають, що «не слід сприймати юрисдикційний критерій за «чисту монету» при застосуванні того чи іншого правового принципу за певних обставин у праві [10]. Так, зокрема ст. 6 Конвенції відсилає до «цивільних» прав та обов'язків. Тому може існувати хибна думка, що гарантії цієї статті поширюються лише на цивільні справи, які розглядаються судами загальної юрисдикції. Відповідно до п. 89 рішення ЄСПЛ від 28 червня 1978 р. у справі «Кьонінг проти Німеччини» поняття «цивільних прав і обов'язків» не може зводитися виключно до посилань на національне право відповідної держави, а є автономним у контексті пункту 1 статті 6 Конвенції» [10].

Отже, питання визначення належності Конвенції до джерел певної галузі національного права є питанням виключно самого національного права і навіть більшою мірою – національної правової науки, яка визначає предмет правового регулювання кожної зі своїх галузей і бере участь у формуванні відповідного національного законодавства. Отже, відповідь на питання: чи є ЄКПЛ і практика ЄСПЛ джерелом господарського права, залежить від з'ясування двох принципових обставин: а) чи є загальні підстави вважати їх джерелом національного права; і б) чи регулюють вони господарські відносини в Україні. Позитивна відповідь на перше питання дає сенс для розгляду другого, оскільки якщо ЄКПЛ і практика Суду не визначають юридичні права і обов'язки суб'єктів національного права України, то не має значення, як вони пов'язані з їх господарськими відносинами.

2. ЄКПЛ і практика ЄСПЛ в українському правовому просторі

2.1. Загальні юридичні підстави застосування ЄКПЛ і практики ЄСПЛ

Питання загальних підстав визначення ЄКПЛ і практики ЄСПЛ як джерела внутрішнього права України вже було предметом дослідження численних наукових публікацій як на рівні наукових статей, так і на рівні ґрунтовних наукових праць монографічного характеру. Вони стосувалися як більш загальних аспектів визначення ЄКПЛ і практики ЄСПЛ джерелом національного права України, так і спеціальних – джерелом певної галузі національного права. Якщо ставлення до самої Конвенції є вже більш-менш усталеним – вона, як міжнародний договір, відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства, – то до практики ЄСПЛ, на наш подив, ще залишається дискусійним. Саме про це стверджують у порівняно нещодавніх дослідженнях.

Зокрема, дослідники Н. С. Горобець і С. С. Лелека, які спеціально вивчали питання обов'язковості для національних судів практики ЄСПЛ, дійшли вельми категоричного висновку про те, що «на сьогодні застосування судами при відправленні правосуддя практики ЄСПЛ як джерела права має все-таки бути рекомендацією» [11, с. 383]. Їх основний аргумент – «велика кількість неправильного застосування положень Конвенції та практики ЄСПЛ, що є підставою для скасування або зміни судових рішень після перегляду судами вищих інстанцій» [11, с. 383]. Лише «мінімізація вказаної проблематики», на їх думку, змінить статус практики ЄСПЛ на юридично обов'язкову.

Ми не можемо погодитись із такою позицією – навряд чи розумно ставити юридичні підстави застосування практики Суду в залежність від професійної «якості» судів. Тим більше, що з часів приєднання України до ЄКПЛ

робота щодо поширення знань про неї і практику ЄСПЛ ведеться постійно і просування вперед у цьому питанні є очевидним.

Річ у тім, що в українській правозастосовній діяльності практика Суду опинилася певним чином відстороненою від самої Конвенції. Є багато досить типових помилок, пов'язаних із застосуванням правових позицій Суду, про що неодноразово зазначалося в науковій літературі. Наприклад, П. М. Синицин, на наш погляд, абсолютно правильно вказує на вельми поширене «ритуальне» посилення на практику ЄКПЛ у рішеннях національних судів: «Це означає, що, посилаючись на правову позицію Європейського суду з прав людини, судді часто не читають рішення в цілому, а виривають окремі фрази з його контексту. Подібний підхід до застосування практики в багатьох випадках повністю нівелює доцільність посилення на те чи інше рішення Європейського суду з прав людини. І такі рішення національних судів (у тому числі Конституційного Суду України) з недоцільним застосуванням практики Європейського суду з прав людини мають масовий повторний характер» [12, с. 21].

Водночас є й більш принципова помилка – відокремлення практики Суду від тексту ЄКПЛ. У рішеннях національних судів це виявляється насамперед у посиленнях на рішення ЄСПЛ без зазначення конкретної статті Конвенції, щодо застосування якої це рішення було прийнято, власне, Європейським судом. Не в останню чергу така національна практика склалася завдяки певному тлумаченню ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV [8], п. 4 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) [13], п. 2 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [14] і п. 2 ст. 8 і п. 5 ст. 9 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [15].

У ст. 17 Закону № 3477-IV зазначається: «Суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [8]. У цілому аналогічна норма міститься в п. 4 ст. 11 ГПК України: «Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права» [13]. Зі змісту статей може виникнути хибне враження, що Конвенція і практика Суду розділені, оскільки між ними застосовано сполучник «та». Водночас слід звернути увагу на те, що словосполучення «джерело права» використано в однині щодо словосполучення «Конвенція та практика Суду». Отже, законодавець об'єднав їх у межах єдиного джерела, а не розбив їх на два окремих.

Щодо п. 2 ст. 6 КАС України і п. 2 ст. 8 КПК України, дійсно, ситуація дещо складніша. У п. 2 ст. 6 КАС України зазначено, що «Суд застосовує принцип верховенства права з урахуванням судової практики Європейського суду з прав людини» [14]. Майже аналогічна норма у п. 2 ст. 8 КПК України: «Принцип верховенства права у кримінальному провадженні застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини». Пункт 5 ст. 9 КПК України дещо уточнює останню норму: «Кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини» [15].

Як бачимо, ЄКПЛ не зазначена взагалі. Так само вона не вказана серед інших джерел права, які застосовуються судами при здійсненні адміністративного або кримінального процесуального судочинства в Україні. Так, у п. 1 ст. 7 КАС України («Джерела, які застосовуються судами») надано лише загальне формулювання щодо міжнародних договорів України: «Суд вирішує справи відповідно до Конституції України та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України». Пункти 3 і 5 цієї ж статті вирішують питання ієрархії цих джерел переважно на користь саме договорів, «згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [14]. КПК України в цілому містить аналогічні положення (п. 2 ст. 1, пп. 1 і 4 ст. 9) [15].

У будь-якого юриста-міжнародника після зіставлення цих норм КАС України і КПК України виникне безліч запитань: чому принцип верховенства права слід тлумачити лише в межах практики ЄСПЛ? А практика розгляду індивідуальних скарг Ради з прав людини ООН? А практика Комітету з прав людини, утвореного на підставі Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р.? А практика застосування багатьох інших міжнародних правозахисних актів? Урешті-решт, а загальне звичаєве право, яке втілює, до речі, деякі норми Загальної декларації з прав людини 1948 р., яка сама по собі не є юридично обов'язковим документом?

Неможливо тлумачити саме поняття «право» і принцип його застосування, відштовхуючись лише від практики нехай і дуже поважного, але водночас регіонального судового органу. Адже право – це універсальне явище, що втілює результати розвитку правової культури усього людства. Але, повертаючись до предмета нашого дослідження, знов підкреслимо – норма п. 2 ст. 6 КАС України повністю відокремила практику ЄСПЛ від самої Конвенції.

В українській науці, окрім актуалізації визначення правової системи України саме як європейської континентальної (романо-германської), а не англосак-

сонської, виокремлення практики ЄСПЛ в самостійне джерело права мало наслідком надання деяких оригінальних практичних рекомендацій.

Зокрема, А. Є. Єгоров стверджує, що Україна повинна застосовувати лише ті рішення ЄСПЛ, які були винесені ним після приєднання України до Конвенції. Він звертає увагу на те, що тлумачення поняття «практика Суду», що надано в ст. 1 Закону № 3477-IV 2006 р., «не містить темпоральних обмежень щодо можливості застосування рішень ЄСПЛ, винесених до набрання чинності Конвенцією для України. Натомість, існує низка законодавчих норм, які хоча й непрямо, але вказують на неможливість такого застосування» [16, с. 53]. На обґрунтування він посилається на ст. 14 Закону України «Про міжнародні договори України», відповідно до якої міжнародні договори набувають чинності для України після надання нею згоди на їх обов'язковість відповідно до цього Закону в порядку і в строки, передбачені договором або в інший узгоджений сторонами спосіб. Отже, правові підстави застосування Конвенції і практики Суду виникають після її парламентської ратифікації. Загальний висновок дослідника: «Правових підстав для застосування Конвенції за періоди, протягом яких вона не була чинною для України (а, відповідно, й враховувати ухвалення рішень ЄСПЛ за дані періоди), немає» [16, с. 53].

У чому тут однозначно правий А. Є. Єгоров – так це в тому, що Україна не мала застосовувати ані Конвенцію, ані практику ЄСПЛ до офіційного приєднання до неї. Після приєднання Україна починає застосовувати Конвенцію, і виникає її власна практика – практика звернень фізичних і юридичних осіб із приводу порушень ЄКПЛ на території України з боку державних органів України і, відповідно, практика реагування ЄСПЛ на ці звернення – конкретні рішення у конкретних справах. Ось ця практика дійсно виникла після приєднання до Конвенції. Її, власне, і не мало бути до цього. Але коли рішення щодо України з'явилися, вона мала їх виконувати відповідно до п. 1 ст. 46 Конвенції.

Зовсім інша справа, якщо розглядати практику ЄСПЛ як сукупність його тлумачень відповідних норм Конвенції при вирішенні конкретних справ – так званих «правових позицій» Суду. Саме цю практику мав на увазі А. Є. Єгоров, коли писав про відсутність правових підстав «враховувати ухвалення рішень ЄСПЛ» за періоди до приєднання України до ЄКПЛ.

Таку практику за всі періоди діяльності Суду Україна не може не враховувати. Вона приєднувалася до Конвенції з усіма нюансами її застосування ЄСПЛ на момент приєднання. Відповідно до п. 1 ст. 32 ЄКПЛ «юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та

Протоколів до неї» [4]. Суд формує загальноєвропейську практику її застосування. Якщо в рішенні у справі заявника з України або іншої держави Суд звертає увагу на недоліки національного законодавства і (або) правозастосовної діяльності і вказує на необхідність вжиття заходів загального характеру, він робить це саме із загальноєвропейських підходів, які були вироблені ним у тому числі й до приєднання до Конвенції певної держави.

Відомий український вчений В. П. Кононенко зазначає, що «згідно з положеннями Конвенції 1950 р. держави-учасниці висловлюють (зокрема у Преамбулі) свою волю підпорядковуватися єдиному режиму щодо захисту прав людини» [17, с. 196]. Він наголошує на тому, що специфічний характер ЄКПЛ виявляється в її «колективному забезпеченні», що, серед іншого, означає, що «всі держави однаково дотримуються мінімального європейського стандарту в питаннях, пов'язаних із забезпеченнями захисту прав людини» [17, с. 197].

Отже, неможливо забезпечити єдиний режим захисту прав людини і їх єдиний мінімальний європейський стандарт в межах ЄКПЛ, якщо держава при приєднанні до неї відмовляється застосовувати попередню практику її тлумачення – правові позиції ЄСПЛ. Цей висновок також є правильним і у відповідь на пропозиції тих фахівців, які вважають, що Україна повинна враховувати у своїй національній правозастосовній діяльності ті правові позиції Суду, які були висловлені ним у рішеннях, винесених лише щодо України.

2.2. ЄКПЛ і практика (правові позиції) ЄСПЛ як джерело галузей внутрішнього права України

Відповідь на друге питання – чи регулюють ЄКПЛ і правові позиції ЄСПЛ господарські відносини – спрямована на звуження сфери застосування цього джерела в національному праві України. Будь-який міжнародно-правовий стандарт не обов'язково повинен зачіпати всі галузі національного права певної держави. Він може мати досить обмежену сферу застосування. Можемо припустити, що ця думка не останньою мірою спонукала українських науковців – фахівців у різних галузях саме національного права – намагатися встановити належність ЄКПЛ та відповідної практики Суду саме до правових джерел регулювання тих галузей, в яких вони спеціалізуються.

Огляд наукових публікацій тих галузевих фахівців, що намагалися встановити можливості застосування практики ЄСПЛ як джерела відповідної галузі національного права, окрім з'ясування загальних підстав застосування ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ і розмірковувань про належність України до романо-германської правової сім'ї, виявив певні спільні тенденції.

По-перше, як правило, вони зосереджені на описі випадків реальної практики застосування ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ відповідними національними судами. Тобто фахівці з конституційного права шукають посилання ЄКПЛ і правові позиції ЄСПЛ у рішеннях Конституційного Суду України; фахівці з кримінального, цивільного і сімейного – у рішеннях судів загальної юрисдикції; фахівці з фінансового права – у рішеннях адміністративних судів. Відповідно, за логікою, і нам залишається шукати посилання ЄКПЛ і правові позиції ЄСПЛ у рішеннях господарських судів. (Добре, що вони це роблять самостійно.) Отже, основний тягар дослідної роботи з пошуку та виокремлення статей Конвенції і правових позицій ЄСПЛ, що мають впливати на регулювання внутрішньодержавних відносин, покладено саме на юристів-практиків – суддів зазначених судів і відповідних судових інстанцій. (Добре, що в Україні багато з них, а також їх помічники, мають наукові ступені або були колишніми викладачами.)

По-друге, на підставі цієї практики застосування ЄКПЛ національними судами в зазначених наукових публікаціях наведені дуже цікаві пояснення причин її застосування та її місця в ієрархії правових джерел відповідної галузі національного права України.

Зокрема, щодо *конституційного права України* Т. М. Слінько на підставі дослідження численних прикладів застосування практики ЄСПЛ у діяльності Конституційного Суду України зробила висновок про те, що цей Суд таким чином надає власним правовим позиціям ще більшого авторитету «та однозначно показує узгодженість правових позицій органів правосуддя національної та міжнародних правових систем»; він використовує рішення ЄСПЛ «і як засіб конкретизації положень національного законодавства в галузі захисту та забезпечення прав і свобод людини» [18, с. 600]. Аналогічну позицію висловлює Г. Юровська, яка сама є суддею КСУ. Вона прямо вказує на допоміжний характер практики ЄСПЛ «у національному правозахисному механізмі, який має використовуватися органами конституційної юрисдикції» [19, с. 114]. Г. Юровська особливо підкреслює, що «в діяльності КСУ рішення ЄСПЛ використовуються переважно для підтвердження застосування внутрішньодержавних норм, не уникаючи при цьому думки про основоположне значення міжнародних правил як критеріїв оцінки внутрішнього регулювання. Адже вся система положень конвенційних цінностей, увібрала в себе традиційні конституційні доробки держав-учасниць» [19, с. 116].

Якщо прибрати політес щодо «основоположного значення міжнародних правил» і «конвенційних цінностей» (що дійсно має бути), із вищевказаного можна зробити висновок, що практика ЄСПЛ: а) відокремлена від ЄКПЛ;

б) найчастіше використовується як певна додаткова ілюстрація «правильності позицій КСУ»; і в) має практичне значення для конкретизації положень національного законодавства в галузі прав людини і усунення прогалин у правовому регулюванні.

Аналогічних висновків доходять А. В. Кісіль, К. О. Шпак і В. А. Мисливий щодо рішень ЄСПЛ у *кримінальному праві України*: «...його головним завданням є усунення прогалин у законодавстві про кримінальну відповідальність, вирішення дискусійних питань та тлумачення оціночних понять» [20, с. 25].

На практику ЄСПЛ як на «реальне» джерело кримінального права України чітко вказує О. В. Ільїна [21, с. 168]. При цьому слід зазначити, що в її розмірковуваннях є певна непослідовність. Так, з одного боку, вчена підкреслює наявність «нерозривного зв'язку Конвенції та рішень ЄСПЛ», оскільки вони є результатом тлумачення Конвенції. Але, з іншого боку, дослідниця, як випливає із контексту, не бачить нічого дивного в застосуванні українськими судами правових позицій ЄСПЛ без посилань на відповідні норми ЄКПЛ. Вона також пропонує закріпити в Кримінальному кодексі України норму, аналогічну ч. 5 ст. 9 КПК України, де йдеться про застосування кримінального процесуального законодавства України з урахуванням практики ЄСПЛ [21, с. 168–169].

Щодо кримінального права також розмірковує Ю.В. Суржик. Він погоджується з тим, що «прецеденти ЄСПЛ» є джерелом даної галузі, «оскільки у своїх рішеннях ЄСПЛ створює норму тлумачення» [22, с. 588], проте він не вважає практику ЄСПЛ джерелом кримінального законодавства [22, с. 589]. Це, на думку вченого, необхідно робити, оскільки треба розмежовувати поняття «джерело права» і «джерело законодавства», тому що вони не збігаються за колом джерел: «Система законодавства втілена у законодавстві й інших нормативно-правових актах, а система права – не тільки в позитивному праві, а й відображена у звичаєвому праві, неписаних принципах права і аксіомах, міжнародно-правових актах, які мають рекомендаційний характер, договорах нормативного змісту, судових прецедентах і навіть у правосвідомості» [22, с. 588]. Автор підкреслює, що саме «цим кримінальне право відрізняється від інших галузей права» [22, с. 588].

Ю. В. Чижмарь погоджується з тим, що практика ЄСПЛ входить у систему джерел *трудового права України* і має «прямий регулятивний вплив на систему трудових правовідносин в Україні» [23, с. 236]. Водночас, на думку вченого, «рішення ЄСПЛ виступають радше орієнтирами у вирішенні судових справ, аналогічних тим, що розглядаються ЄСПЛ» [23, с. 236]. Умовою для застосування практики ЄСПЛ він вважає недостатність законодавчого

врегулювання трудових відносин і акцентує увагу на усуненні прогалин як її основної функції (поряд із допомогою у врегулюванні колізій при застосуванні чинного трудового законодавства, неоднозначному трактуванні норм законів тощо) [23, с. 237]. Вчений ставить собі дуже цікаве і актуальне питання: чи зобов'язані національні суди посилалися на норми ЄСПЛ і практику Суду, якщо сторони спору не посилаються на них, і надає досить ухильну відповідь: все залежить від спеціальних знань і навичок конкретного судді щодо їх правильного застосування, оскільки брак такого досвіду «може бути підставою для скасування або зміни судових рішень у разі їх перегляду судами вищих інстанцій» [23, с. 237]. (Тобто ми знову стикаємося з питанням про «якість суддів».) Загальний висновок Ю. В. Чижмаря полягає в тому, що й досі відсутня єдина позиція щодо застосування практики ЄСПЛ як джерела трудового права. Він упевнений, що «застосування практики ЄСПЛ має сприяти формуванню єдності судової практики у захисті прав, свобод та інтересів людини, а не підміняти аргументи та/або мотивувальну частину судового рішення або знову ж таки виступати невід'ємним його атрибутом» [23, с. 238].

Т. Коваленко серед джерел *земельного права України* розглядає практику ЄСПЛ як інтерпретаційно-правовий прецедент, тобто як «акт казуального (від. лат. *casus* – випадок) офіційного роз'яснення (тлумачення) органом державної влади змісту правової норми, що набуває загальнообов'язкового характеру при з'ясуванні цієї норми в усіх наступних випадках її застосування іншими органами» [24, с. 83–84]. Авторка, дослідивши практику ЄСПЛ у справах проти України, в яких присутній земельно-правовий елемент, по-перше, не впевнена, чи має юридичне значення для України аналогічна практика щодо інших держав, оскільки залишається невизначеним саме поняття «практика ЄСПЛ»; і по-друге, зазначає ускладненість застосування практики ЄСПЛ як джерела земельного права у зв'язку з «відсутністю систематизованих рішень цього Суду у сфері земельних відносин» [24, с. 86–87].

Р. Б. Сабодаш повністю погоджується з тим, що рішення ЄСПЛ, як «особлива форма прецеденту, створювана наднаціональним органом» [25, с. 144], є джерелом *цивільного права України*. Особливість міркувань дослідника – в тому, що він повністю відокремлює рішення ЄСПЛ від самої Конвенції, оскільки вони встановлюють правила поведінки, які прямо не передбачені Конвенцією і, отже, мають всі необхідні ознаки джерела права. [25, с. 141–142].

Аналогічну позицію займає В. А. Ватрас, який повністю підтримує визнання практики ЄСПЛ як самостійного джерела *сімейного права України*, оскільки

вона «досить часто виводить із Конвенції нові положення, в тому числі нові права особи» і, таким чином, «є результатом інтерпретаційної, фактично правотворчої діяльності» [26, с. 186]. Сама ЄКПЛ, на його думку, є самостійним джерелом сімейного права України в силу приписів ст. 13 Сімейного кодексу України [26, с. 186] (в якій міститься загальне формулювання про міжнародні договори України як частину національного законодавства України [27]).

У господарському процесуальному праві, на думку Н. В. Загородньої, «вести мову про рішення ЄСПЛ суто як про інтерпретаційні акти означає звужувати їхній правовий зміст» [28, с. 54]. Як й інші науковці, дослідниця відзначає нерозривний зв'язок практики ЄСПЛ із Конвенцією, але разом з тим, виокремлює її в самостійне джерело права, що має певні особливості. На її думку, рішення ЄСПЛ саме як джерело господарського процесуального права «не може розумітися як прецедент (у його класичному значенні)»; «оскільки практика ЄСПЛ не є практикою судів національної судової системи, його рішення мають силу переконливого прецеденту» [28, с. 56]. Мається на увазі той різновид прецеденту, що характерний для країн як англосаксонського, так і континентального права, де діє доктрина *jurisprudence constante* (тобто доктрина «усталеної судової практики»). Переконливий прецедент (*persuasive precedent*) – це судові рішення, що саме по собі не утворює прецедент, але є авторитетним в силу авторитетності суду, що його прийняв, і тому, хоча і не є обов'язковим для інших судів, тим не менш впливає на їх практику [29, с. 50, 51]. Отже, Н. В. Загородня не бачить у практиці ЄСПЛ суворих нормативно-правових якостей.

Крім цього, на підставі аналізу діяльності господарських судів дослідниця виокремлює низку їх труднощів у роботі з рішеннями ЄСПЛ, зокрема: а) практика самого ЄСПЛ є нечіткою, оскільки він сам може відхилитися від неї; б) відсутнє забезпечення господарських судів офіційними перекладами рішень ЄСПЛ (особливо це стосується рішень, прийнятих щодо інших держав); в) «неоднакове застосування судами відповідних рішень» [28, с. 56].

Інша відома вчена у галузі господарського процесуального права Л. М. Ніколенко вважає, що застосування практики ЄСПЛ сприяє «підтриманню авторитету господарського судочинства як ефективної та справедливої системи правосуддя, що відповідає міжнародним стандартам»; рішення Суду формують певні загальні стандарти вирішення спорів взагалі і господарських зокрема, що врешті-решт «сприяє гармонізації національного законодавства» [30, с. 77]. Вчена впевнена, що під впливом ЄКПЛ і практики ЄСПЛ в Україні почало застосовуватися нове джерело права – судовий прецедент [30, с. 77–78].

Нарешті, про практику ЄСПЛ як джерело *господарського права* майже 10 років тому писав у своїй монографії О. В. Джуринський [31, с. 95–99]. Слід зазначити, що монографія була присвячена комплексному дослідженню джерел господарського права України і, власне, являла собою дзеркальні результати його роботи над кандидатською дисертацією [1]. У відповідному розділі (2.3 монографії і 2.3 дисертації) автор, на відміну від цитованих вище дослідників, не занурювався у складні теоретичні питання: поняття і правова природа практики ЄСПЛ, особливості її застосування господарськими судами України тощо. Але він беззаперечно визнав її джерелом господарського права України на підставі аналізу статей 17 і 19 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV, а також вказав, які рішення ЄСПЛ, на його думку, заслуговують на увагу господарських судів і навів цікаві дані з Єдиного державного реєстру судових рішень щодо застосування практики ЄСПЛ Вищим господарським судом України (з 1 січня 2010 р. по 1 березня 2016 р. понад 870 посилань на неї у постановах ВГСУ) [1, с. 96–98].

Н. В. Іванюта відзначає особливий статус рішень ЄСПЛ у національній правовій системі й дискусійність їх застосування як джерела права. Це зумовлено, на її думку, «різномістовністю» ст. 9 Конституції України і ст. 17 Закону № 3477-IV від 23.02.2006 р. про те, що суди застосовують під час розгляду справ ЄКПЛ і практику ЄСПЛ як джерело. Цю «різномістовність», як вбачається із контексту, було врегульовано інформаційним листом ВГСУ «Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини» від 22.04.2016 р. № 01-06/1444/16, відповідно до якого господарським судам України наказано застосовувати рішення й ухвали ЄСПЛ із будь-якої справи, що перебувала в його провадженні [31, с. 64].

Вважаємо, що на підставі вищевикладеного вже можна зробити проміжні висновки з урахуванням того, що оглянути всі українські наукові публікації за даною тематикою в межах однієї статті неможливо. Але те, що вже є в наявності, свідчить про досить обережне ставлення до ЄКПЛ і практики Суду. Ця обережність, швидше, є поєднанням, з одного боку, примусової необхідності застосування їх у повсякденній юридичній практиці в силу норм дії ст. 9 Конституції України (для ЄКПЛ) і Закону «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV (для практики ЄСПЛ), а з іншого боку, незрозумілістю правової природи цих джерел, що прямо впливає і на визнання за практикою ЄСПЛ юридичної сили, і на визначення за ЄКПЛ і рішень

ЄСПЛ місця серед інших джерел кожної відповідної галузі національного права України.

2.3. Значення міжнародно-правової природи ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ для їх правильного застосування у внутрішньому праві України

Для України легітимність Конвенції означає, що за ієрархією вона вище ніж її Конституція і закони. На цей час є усталеним аналогічне ставлення до Конвенції і в усіх інших її державах-учасниках. Воно формувалося поступово, оминаючи перешкоди у вигляді усталених національних звичаєвих і законодавчих норм, що закріплювали найбільш популярні в європейських суспільствах погляди на взаємодію міжнародного і внутрішнього права – різні форми моністичних і дуалістичних концепцій [32].

Перевага Конвенції в тім, що за своєю правовою природою вона є міжнародним договором і, отже, на відміну від української Конституції і законів, вона має іншу легітимність, оскільки є результатом волевиявлення її сторін – суб'єктів міжнародного права. Ця легітимність ЄКПЛ вище ніж Конституція і закони України. Вона забезпечена дією: а) загальновизнаного основного принципу міжнародного права і, одночасно, загального принципу права – «гранд-норми» (за словами Г. Кельзена) *pacta sunt servanda*, який також закріплений у ст. 26 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.; б) ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., відповідно до якої «учасник (договору – Ю. ІІІ. і О. ІІІ.) не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»; в) нормами самої Конвенції, зокрема, ст. 1 згідно з якою «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені у розділі І цієї Конвенції»; г) Законом України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. [5], який є висловленням остаточної згоди на обов'язковість ЄКПЛ для України.

Включення Конвенції (як і багатьох інших міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) на підставі ст. 9 Конституції України і п. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV [7] до національного законодавства України і намагання застосовувати її «у порядку, передбаченому для норм національного законодавства», не змінило її правову природу, але викликало жваву дискусію, що мала реальні практичні наслідки. Дискусія, як добре відомо, головним чином зосередилася навколо практичних аспектів реалізації Конвенції – рішень ЄСПЛ. Пік дискусії – юридичне значення для

національної адміністративної і судової системи так званих «прецедентів ЄСПЛ», а точніше його «правових позицій», оскільки питання виконання конкретних рішень ЄСПЛ у справах, ініційованих українськими заявниками, абсолютно зрозуміло – вони повинні виконуватися в силу ст. 46 ЄКПЛ і п. 1 вищезгаданого Закону про ратифікацію ЄКПЛ і протоколів до неї.

Причини дискусії добре зрозумілі, оскільки для української правової системи, яка розвивається в межах романо-германської (континентальної) правової сім'ї, застосування судових рішень як юридично обов'язкових прецедентів досить нетипове. Але логіка законодавства і вельми невідпрацьоване поняття «практика Суду», що надано в п. 1 ст. 1 Закону 2006 р. («практика Суду – практика Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини»), спонукали до неї. Логіку абсурду теж зрозуміло: оскільки ЄКПЛ – частина законодавства України, то сам ЄСПЛ – частина судової системи України, оскільки заснований на підставі «частини законодавства» (?!), то що являють собою його рішення (як прецеденти або правові позиції), коли рішення власних національних судів такої сили не мають?

У вітчизняній доктрині міжнародного права на хибність таких міркувань, що впливають із суперечливих законодавчих формулювань, вже давно звернули увагу. Ще майже три десятиліття тому вельми авторитетний радянсько-українсько-російський вчений І. І. Лукашук вказував на невідпрацьованість формулювань п. 1 ст. 9 Конституції України та деяких інших конституцій країн колишнього СРСР про визначення міжнародних договорів частиною їх національного законодавства. Вчений писав: «Формулювання, що зустрічається в конституціях: міжнародний договір – “частина законодавства” видається не кращим, оскільки договір може бути частиною права країни, може мати силу закону, але не може бути віднесений до законодавства» [33, с. 64].

Щодо недоречності дискусії про прецедентність рішень ЄСПЛ інший видатний український вчений – В. І. Євінтов – попереджав ще у 2001 р. Він, зокрема, наголошував на необхідності існування певних умов для визнання рішень судів як джерел права: «Це, по-перше, функціонування структурованого та інституціоналізованого соціального середовища. По-друге, усталена ієрархічна система судів, рішення яких базуються на принципі наступництва. І, нарешті, необхідно, щоб у цій системі існувало визнання, що рішення судів містять прецеденти, які розглядаються як джерела права». У міжнародному праві, наголошував вчений, ситуація інша – «рішення судів там розглядаються лише як засіб встановлення існування норм права (ст. 38)»

[32, с. 617]. (Мається на увазі підп. «d» п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, який вплинув на діяльність й інших міжнародних судів, тому що за загальним правилом вони не встановлюють норми міжнародного права, а лише застосовують [33, с. 617].)

Характеризуючи ЄСПЛ, В. І. Євінгов зазначав, що він «діє в особливій міждержавній системі захисту прав людини», яка дуже «неоднорідна: в ній взаємодіють держави з різними правовими системами, економіками і політичним рівнем розвитку»; в ній «не існує системи судів – Страсбурзький суд виконує лише субсидіарну (вторинну) функцію контролю» [32, с. 617]. До того ж і «юриспруденція Суду» (як сукупність його рішень) не є стабільною і поступово змінюється. Тому загальний висновок вченого полягає в тому, що «силу *erga omnes* рішень Суду не можна виводити з їхньої природи як прецедентів у тому класичному вигляді, як це існує в країнах *civil law*. До того ж у Конвенції ми не знаходимо положень, які можна було б витлумачити в зазначеному сенсі» [32, с. 618]. Отже, «не самі рішення як такі є обов'язковими для всього загалу сторін, а власне Конвенція в такому вигляді, як її витлумачив Суд» [32, с. 619].

Отже, практика Суду (в цьому разі) – це тлумачення ним норм Конвенції. Вона має інтерпретаційний характер та має застосовуватися лише з обов'язковим посиланням на норму Конвенції, якої вона стосується.

Такий підхід відповідає п. 3 «b» ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., відповідно до якого поряд із контекстом договору враховується наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення. У зверненні до Суду (формулярі) слід обов'язково вказати на норму Конвенції, яка, на думку заявника, порушена. Сам ЄСПЛ у своїх рішеннях, здійснюючи правовий аналіз обставин справи, обов'язково вказує на норми Конвенції, щодо яких він здійснює тлумачення. Чому українські адміністративні й судові органи мають діяти інакше, застосовуючи практику Суду окремо від норм Конвенції?

Виділимо аргумент, який зустрічається у спеціалістів із певних галузей національного права України, на користь виокремлення практики ЄСПЛ в самостійне джерело – наявність рішень Суду, в яких сформульовані відмінні від Конвенції правила поведінки. Зазначимо, що така проблема дійсно існує і на неї вже давно звернули увагу як у зарубіжній, так і у вітчизняній доктрині міжнародного права. На наш погляд, треба виокремити дві її складові.

По-перше, в ЄКПЛ, як у міжнародний договір, стратегічною метою якого є захист прав і свобод людини, від самого початку закладався значний потенціал до розширення його змісту. Це було визначено самим Судом

у п. 8 рішення у справі *Wemhoff v. Germany* від 27.06.1968 р.: «З огляду на те, що це правотворчий договір, також необхідно шукати тлумачення, яке є найбільш відповідним для реалізації мети та досягнення об'єкта договору, а не такого, яке обмежувало б якомога більшою мірою зобов'язання, взяті на себе Сторонами» [35].

Але вже через кілька років із посиланням на попередню справу в рішенні у справі *Golder v. The United Kingdom* від 21.02.1975 р. ЄСПЛ заявив, що таке розширення обґрунтоване, але не безмежне. Справа стосувалася застосування п. 1 ст. 6 Конвенції. У п. 35 цього рішення Суд вказав, що «було б немислимо, якби п. 1 ст. 6 містив докладний опис процесуальних гарантій, що надаються сторонам у цивільних справах, і не захищав би насамперед того, що дає можливість практично користуватись такими гарантіями – доступу до суду». Але вже в наступному п. 36 він чітко прив'язав таке розширювальне тлумачення саме до норми п. 1 ст. 6: «Усе згадане вище призводить до того, що право доступу до правосуддя є одним із невід'ємних складників права, гарантованого ст. 6 п. 1. Це не є розширювальним тлумаченням, що накладає нові зобов'язання на Договірні Держави: цей висновок засновано на термінології першого речення ст. 6 п. 1, прочитаного в контексті цієї статті з урахуванням предмета й мети нормативного договору, яким є Конвенція, а також загальних принципів права» [36].

По-друге, надмірні розширювальні тлумачення Конвенції також є відображенням добре відомої проблеми в інтерпретаційній діяльності Суду – «суддівського активізму». С. Б. Карвацька визначає його так: «Як правило, його використовують для критики суддів, які не просто інтерпретують або застосовують юридичний текст в активний спосіб, а вирішують справи, не враховуючи норми закону, яку мають намір застосувати. Або ж його використовують, щоб звинуватити суддів, які не дотримуються принципу доброчесності при винесенні рішень» [37, с. 217]. Зрозуміло, що це вже інша проблема, яка потребує іншого, на наш погляд, політичного реагування.

3. ЄКПЛ і правові позиції ЄСПЛ у системі джерел господарського права України

Ураховуючи вищевикладене, визначити місце ЄКПЛ і правових позицій Суду в системі джерел господарського права України уявляється не досить складним – їх місце таке ж, як і будь-яких міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У сучасній українській доктрині господарського права про це писав, зокрема, Р. Б. Прилуцький, який, до речі, при визначенні джерел господарського

права взагалі не згадував про ЄКПЛ і практику ЄСПЛ. Ми абсолютно згодні з його критикою ст. 7 Господарського кодексу України, яка не містить посилань на будь-які міжнародні договори України, і підтримуємо його думку щодо включення їх до переліку джерел господарського права, який він надав у своїх авторських пропозиціях щодо нового викладення змісту зазначеної статті. При цьому звернемо увагу на те, що вчений помістив міжнародні договори «як частину національного господарського законодавства України» лише на дев'яте місце, хоча і визнав їх пріоритет над «актами господарського законодавства» [38].

Звісно, що наразі Господарський кодекс України переживає нелегкі часи – він знаходиться у процесі скасування, але питання застосування міжнародних договорів в цілому і ЄКПЛ зокрема у сфері правового регулювання господарських відносин України все одне залишиться.

Практика господарських судів України демонструє стійку тенденцію до застосування Конвенції і практики Суду, оскільки предмет правового регулювання господарського права в деяких аспектах збігається, а в деяких – наближений до предмета правового регулювання окремих норм ЄКПЛ. Насамперед ідеться про ст. 1 Першого протоколу до ЄКПЛ, яка забезпечує захист права власності. Так, відповідно до «огляду практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік» були застосовані «положення Конвенції та рішення ЄСПЛ, зокрема, при розгляді справ:

- у спорах щодо права власності чи іншого речового права на майно;
- у спорах, що виникають із земельних відносин;
- у спорах щодо захисту ділової репутації;
- у спорах щодо захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності;
- у спорах щодо застосування антимонопольного та конкурентного законодавства;
- у спорах щодо обігу цінних паперів;
- у спорах щодо корпоративних відносин;
- у спорах, що виникають із правочинів щодо акцій, часток, паїв, інших корпоративних прав в юридичній особі;
- у спорах щодо приватизації майна;
- у спорах, що виникають при укладанні, зміні, розірванні і виконанні правочинів (договорів);
- у спорах щодо недоговірних зобов'язань;
- у спорах, щодо застосування природоохоронного законодавства;

- у спорах щодо оскарження актів (рішень) суб'єктів господарювання та їхніх органів, посадових та службових осіб у сфері організації та здійснення господарської діяльності;
- про банкрутство та у спорах з майновими вимогами до боржника;
- щодо оскарження рішень третейських судів та про видачу наказів на примусове виконання рішень третейських судів;
- за скаргами на дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця;
- щодо розгляду процесуальних питань (відновлення пропущеного строку, сплата судового збору тощо)» [3, с. 8–9].

Інструкції господарським судам України щодо застосування ЄКПЛ і практики ЄСПЛ надані Вищим господарським судом України в своєму Інформаційному листі «Про Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини» від 22.04.2016 р № 01-06/1444/16 (далі – Лист) [39]. У ньому поняття «практика Суду» використовується у повній відповідності до Закону 2006 р., тобто без поділу на ту практику, що являє собою рішення ЄСПЛ за конкретними зверненнями фізичних і юридичних осіб щодо порушень Конвенції на території України, і практику як правові позиції ЄСПЛ, про що йшлося вище за текстом. Тому лише з контексту впливає, про яку саме «практику Суду» йдеться.

Так, зокрема, згідно з абз. 3 п. 2 Листа «господарським судам у здійсненні судочинства зі справ, віднесених до їх підвідомчості, слід застосовувати судові рішення та ухвали Суду з будь-якою справи, що перебувала в його провадженні». Можна припустити, що в даному випадку йдеться саме про правові позиції ЄСПЛ. Принаймні, саме це твердження Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду України прокоментував так: «При застосуванні рішень ЄСПЛ як джерела права суд повинен, по-перше, чітко зазначати, яким правовим позиціям, викладеним у рішеннях ЄСПЛ, не відповідає розглядуване у конкретній справі питання, а по-друге, показати очевидний зв'язок між фактичними обставинами, в яких ЄСПЛ дійшов відповідного висновку, та справою, в якій вже український (господарський) суд застосовуватиме такий висновок» [38].

Отже, ми бачимо пряму вказівку господарським судам України на застосування практики (правових позицій) ЄСПЛ. При цьому відсутня вказівка на необхідність одночасного посилання на конкретні норми Конвенції, щодо яких Судом були ухвалені рішення, які містять відповідні правові

позиції. З вищевказаних причин ми не підтримуємо такий підхід, оскільки він призвів до штучного відділення практики ЄСПЛ від власне Конвенції. Саме це, на нашу думку, має наслідком те, що в Листі відсутнє пояснення щодо дій судді у разі виявлення колізій між нормами внутрішнього господарського права і Конвенцією з відповідною практикою Суду. Одна справа – пояснювати колізію норми національного законодавства з нормою міжнародного договору України з урахуванням практики його застосування, інша – з окремою правовою позицією міжнародного судового органу із дискусійним статусом у внутрішньому праві. Принаймні, це дозволяє зрозуміти, чому в господарському судочинстві це джерело – ЄКПЛ і правові позиції ЄСПЛ – більшою мірою використовується комплементарно, а нерідко навіть ілюстративно, тобто для надання зовнішнього додаткового авторитету мотивувальній частині суддівського рішення, заснованого на нормах внутрішнього законодавства.

У зв'язку з цим підкреслимо, що незважаючи на те, що Господарським кодексом України не врегульоване питання взаємодії з міжнародними договорами України, відповідь на нього чітко впливає зі змісту п. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV, який вказує: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [7].

Також зазначимо, що у разі доведення до кінця процедури скасування ГК України, основним законодавчим актом, що регулюватиме господарські відносини, стане Цивільний кодекс України, п. 2 ст. 10 якого недвозначно вказує на пріоритет міжнародних договорів, «укладених у встановленому законом порядку», над правилами, встановленими «відповідним актом цивільного законодавства України» [40].

Висновки

Майже через тридцять років після приєднання України до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколів до неї ще залишаються питання щодо її правильного застосування у внутрішньому правопорядку України. Це найбільш помітно саме на прикладі окремих галузей національного права України, де нормативний доробок суверенної правової доктрини зустрічається з міжнародним досвідом регулювання відповідних відносин. Україна, обравши шлях якомога глибокої інтеграції до європейського і євроатлантичного політико-правового простору, нормативно надала переваги саме останньому. Ми в даному випадку не

надаємо цьому власної оцінки, а просто констатуємо факт, з якого випливає необхідність коректного застосування міжнародно-правових договорів України, особливо таких, як ЄКПЛ.

Ураховуючи, що аналіз загальних аспектів застосування ЄКПЛ і правових позицій ЄСПЛ був присвячений формулюванню порад їх правильного застосування у регулюванні саме господарських відносин в Україні, зазначимо, що цим джерелом вплив міжнародного права не обмежується. Україна за свою історію як суверенна держава уклала або приєдналася до великої кількості міжнародних договорів, зобов'язання за якими прямо і безпосередньо впливають на різноманітні аспекти діяльності суб'єктів господарської діяльності. Це і документи Світової організації торгівлі, і Міжнародної організації праці, і Всесвітньої організації охорони здоров'я і багатьох-багатьох інших, а також численні відповідні двосторонні договори. Зобов'язання за ними не лише впливають на внутрішню правову політику у сфері господарювання, а в тому числі перетинаються між собою – інколи доповнюючи одне одного, а частіше – заходячи у суперечність одне з одним. Це повною мірою стосується і ЄКПЛ, але це предмет вже наступних досліджень.

Список використаних джерел

- [1] Джуринський О. В. Джерела господарського права України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04. Київ, 2016. 238 с.
- [2] Іванюта Н. В. Теоретичні питання дії джерел господарського права в часі. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 62–66. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_1/13.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
- [3] Огляд практики застосування суддями Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду рішень Європейського суду з прав людини при прийнятті постанов за 2018 рік. 56 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf (дата звернення: 25.04.2025).
- [4] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_004#Text (дата звернення: 25.04.2025).
- [5] Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [6] Конституція України : офіц. текст від 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [7] Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#top> (дата звернення: 25.04.2025).
- [8] Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [9] Case of Tyrer v. the United Kingdom. (Application no. 5856/72). Strasbourg, 25 April 1978. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57587> (last accessed: 25.04.2025).

- [10] Монаєнко А., Смирнова К. Застосування практики ЄСПЛ та Суду ЄС на прикладі адміністративного судочинства. *Юридична газета онлайн*. 28 квітня 2020 р. № 8(714). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html> (дата звернення: 25.04.2025).
- [11] Горобець Н. С., Лелека С. С. Обов'язковість застосування судами України практики Європейського суду з прав людини як джерела права. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 378–384. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.58>.
- [12] Синицин П. М. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело конституційного права України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 19–23. <https://doi.org/10.15421/391949>.
- [13] Господарський процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [14] Кодекс адміністративного судочинства України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top> (дата звернення: 25.04.2025).
- [15] Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [16] Єгоров А. Є. Деякі питання застосування рішень Європейського суду з прав людини у якості джерела права в Україні: особливості і проблеми. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2022. Вип. 2(54). С. 51–59. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264401](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264401).
- [17] Кононенко В. П. Особливості інтерпретації Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. як правозахисного договору. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 194–202.
- [18] Слінько Т. М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2013. № 3. С. 596–601. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 25.04.2025).
- [19] Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110–130. URL: <https://ccu.gov.ua/library/praktyka-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudyny-v-rishennyah-organu-konstytucynoyi-yurysdykciyi> (дата звернення: 25.04.2025).
- [20] Кісіль А. В., Шпак К. О., Мисливий В. А. Місце прецеденту ЄСПЛ в системі кримінального права України. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 70. С. 22–27. <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.4>.
- [21] Ільїна О. В. Рішення Європейського суду з прав людини як джерело кримінального права України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 2(27). С. 167–171. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(27\).212](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(27).212).
- [22] Суржик Ю. В. Практика Європейського суду з прав людини – джерело кримінального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 587–589. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/147>.
- [23] Чижмарь Ю. В. Значення практики використання рішень Європейського суду з прав людини в системі джерел трудового права України. *Юридична наука*. 2020. Том 2. № 5(107). С. 233–240. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.29>.
- [24] Коваленко Т. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело земельного права України. *Юридична Україна*. 2016. № 11–12. С. 82–88.

- [25] Сабодаш Р. Б. Практика Європейського суду з прав людини як джерело цивільного права України. *Наше право*. 2013. № 9. С. 140–145.
- [26] Ватрас В. А. Визнання практики Європейського суду з прав людини джерелом сімейного права. *Приватне право та підприємництво*. 2011. № 10. С. 185–188.
- [27] Сімейний кодекс України. URL: <https://www.google.com/search?client=opera&q=y-кра+алфавит&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> (дата звернення: 25.04.2025).
- [28] Загородня Н. В. Вплив рішень Європейського суду з прав людини на систему джерел господарського процесуального права. *Правовий часопис Донбасу*. 2019. № 2. С. 53–59. <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-67-2-53-59>.
- [29] Попов Ю. Рішення Європейського суду з прав людини як переконливий прецедент: досвід Англії та України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 11. С. 49–52. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3006701>.
- [30] Джуринський О. В. Джерела господарського права України : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 200 с.
- [31] Іванюта Н. В. Теоретичні питання дії джерел господарського права в часі. *Право і суспільство*. 2016. № 6. С. 62–66.
- [32] Євінгов В. І. Здійснення рішень Європейського Суду з прав людини у внутрішньому правопорядку держав. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. С. 612–626.
- [33] Щёкин Ю. В. Теория обязательного судебного прецедента в современной украинской доктрине международного права. *«Legea și viața» («Закон и Жизнь»)*. Ianuarie 2014. Nr. 1/3(265). С. 233–236. (Молдова).
- [34] Лукашук И. И. Конституции государств и международное право. Москва : Спарк, 1998. 124 с.
- [35] Case of Wemhoff v. Germany (Application no 2122/64). Strasbourg, 27 June 1968. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57595> (last accessed: 25.04.2025).
- [36] Case of Golder v. The United Kingdom (Application no. 4451/70). Strasbourg, 21 February 1975. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496> (last accessed: 25.04.2025).
- [37] Карвацька С. Б. Інтерпретація міжнародного права: доктрина і практика : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 504 с.
- [38] Прилуцький Р. Б. Джерела господарського права за чинним законодавством України. *Форум права*. 2010. № 2. С. 409–419.
- [39] Інформаційний лист Вищого господарського суду України «Про Європейську конвенцію 1950 року, юрисдикцію та практику Європейського суду з прав людини» від 22.04.2016 р. № 01-06/1444/16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1444600-16#Text> (дата звернення: 25.04.2025).
- [40] Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top> (дата звернення: 25.04.2025).

References

- [1] Dzhurynskiy, O.V. (2016). *Sources of Economic Law of Ukraine*. Ph.D. Thesis. Kyiv.
- [2] Ivanyuta, N.V. (2016). Theoretical issues of the action of sources of economic law in time. *Law and Society*, 6, 62-66. Retrieved from http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2016/6_2016/part_1/13.pdf.

- [3] See, for example: Review of the practice of applying the decisions of the European Court of Human Rights by judges of the Cassation Economic Court of the Supreme Court when adopting resolutions for 2018. 56 p. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/oglyad_prakt_kgs_1.pdf.
- [4] Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (with protocols). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_004#Text.
- [5] Law of Ukraine No. 475/97-VR "On the ratification of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols Nos. 2, 4, 7 and 11 to the Convention". (July 17, 1997). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр#Text>.
- [6] Constitution of Ukraine. (June 28, 1996). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
- [7] Law of Ukraine No. 1906-IV "On international treaties of Ukraine". (June 29, 2004). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#top>.
- [8] Law of Ukraine No. 3477-IV "On the execution of decisions and application of the practice of the European Court of Human Rights". (February 23, 2006). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>.
- [9] Case of Tyrer v. the United Kingdom (Application no. 5856/72). (April 25, 1978). Strasbourg. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-57587>.
- [10] Monayenko A., & Smirnova, K. (April 28, 2020). Application of the practice of the ECHR and the Court of Justice of the EU on the example of administrative proceedings. *Yurydychna Gazeta*, 8(714). Retrieved from <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/zastosuvannya-praktiki-espl-ta-sudu-es-na-prikladi-administrativnogo-sudochinstva.html>.
- [11] Gorobets, N.S., & Leleka, S.S. (2023). Obligation of the courts of Ukraine to apply the practice of the European Court of Human Rights as a source of law. *Kyiv Law Journal*, 1, 378-384. <https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.58>.
- [12] Sinitsyn, P.M. (2019). Decisions of the European Court of Human Rights as a source of constitutional law of Ukraine. *Current Problems of Domestic Jurisprudence*, 5, 19-23. <https://doi.org/10.15421/391949>.
- [13] Economic Procedure Code of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
- [14] Code of Administrative Procedure of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top>.
- [15] Criminal Procedure Code of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.
- [16] Egorov, A.E. (2022). Some issues of the application of decisions of the European Court of Human Rights as a source of law in Ukraine: features and problems. *Bulletin of NTUU "KPI". Political science. Sociology. Law*, 2(54), 51-59. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264401](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264401).
- [17] Kononenko, V.P. (2011). Peculiarities of the interpretation of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 as a human rights treaty. *Public Law*, 3, 194-202.
- [18] Slinko, T.M. (2013). The practice of the European Court of Human Rights as a source of interpretative activity of the Constitutional Court of Ukraine. *Forum of Law*, 3, 596-601. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

- [19] Yurovska, G. (2021). The practice of the European Court of Human Rights in decisions of the body of constitutional jurisdiction. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 5, 110-130. Retrieved from <https://ccu.gov.ua/library/praktyka-yevropeyskogo-suduz-prav-lyudyny-v-rishennyah-organu-konstytuciynoyi-yurysdykciyi>.
- [20] Kisil, A.V., Shpak, K.O., & Myslivy, V.A. (2022). The place of the ECHR precedent in the system of criminal law of Ukraine. *Current Problems of Politics*, 70, 22-27. <https://doi.org/10.32782/app.v70.2022.4>.
- [21] Ilyina, O.V. (2019). The decision of the European Court of Human Rights as a source of criminal law of Ukraine. *Prykarpatskyi Yuridichnyi Visnyk*, 2(27), 167-171. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(27\).212](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(27).212).
- [22] Surzhyk, Y.V. (2022). Case Law of European Court of Human Rights – Source of Criminal Law of Ukraine. *Legal Scientific Electronic Journal*, 10, 587-589. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/147>.
- [23] Chyzhmar, Y.V. (2020). The significance of the practice of using the decisions of the European Court of Human Rights in the system of sources of labor law of Ukraine. *Juridical Science*, 2(5(107)), 233-240. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.29>.
- [24] Kovalenko, T. (2016). The practice of the European Court of Human Rights as a source of land law in Ukraine. *Legal Ukraine*, 11-12, 82-88.
- [25] Sabodash, R.B. (2013). The practice of the European Court of Human Rights as a source of civil law in Ukraine. *Our Law*, 9, 140-145.
- [26] Vatras, V.A. (2011). Recognition of the practice of the European Court of Human Rights as a source of family law. *Private Law and Entrepreneurship*, 10, 185-188.
- [27] Family Code of Ukraine. Retrieved from <https://www.google.com/search?client=opera&q=укра+алфавит&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> (access date: 25.04.2025).
- [28] Zagorodnia, N.V. (2019). Influence of the European human rights court's decisions on the system of sources of economic procedural law. *Legal Journal of Donbas*, 2, 53-59. <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2019-67-2-53-59>.
- [29] Popov, Yu. (2010). Judgments of the European Court of Human Rights as Nonbinding Persuasive Precedents: English and Ukrainian Experience. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 11, 49-52. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3006701>.
- [30] Dzhurynskyi, O.V. (2016). *Sources of Economic Law of Ukraine*. Kyiv: Lira-K Publishing House.
- [31] Ivanyuta, N.V. (2016). Theoretical issues of the action of sources of economic law in time. *Law and Society*, 6, 62-66.
- [32] Yevintov, V.I. (2001). Implementation of the decisions of the European Court of Human Rights in the internal legal order of states. State formation and law-making in Ukraine: experience, problems, prospects. Kyiv: V. M. Koretsky Institute of State and Law. (pp. 612-626).
- [33] Shchokin, Y.V. (2014). The theory of mandatory judicial precedent in the modern Ukrainian doctrine of international law. *Legea și Viața (Law and Life)*, 1/3(265), 233-236.
- [34] Lukashuk, I.I. (1998). State constitutions and international law. Moscow: Spark.

- [35] Case of Wemhoff v. Germany (Application no 2122/64). (June 27, 1968). Strasbourg. Retrieved from <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57595>.
- [36] Case of Golder v. The United Kingdom (Application no. 4451/70). (February 21, 1975). Strasbourg. Retrieved from <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>.
- [37] Karvatska, S.B. (2019). *Interpretation of international law: doctrine and practice*. Chernivtsi: Chernivtsi. National University named after Yu. Fedkovych.
- [38] Prylutsky, R.B. (2010). Sources of economic law according to the current legislation of Ukraine. *Law Forum*, 2, 409-419.
- [39] Information letter of the Supreme Economic Court of Ukraine No. 01-06/1444/16 "On the European Convention of 1950, the jurisdiction and practice of the European Court of Human Rights". (April 22, 2016). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1444600-16#Text>.
- [40] Civil Code of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>.

Юрій Вадимович Щокін

доктор юридичних наук, професор

доцент кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-8082-2367

Олена Олександрівна Щокіна

кандидатка юридичних наук, доцентка

старша викладачка кафедри господарського права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

61024, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, Україна

e-mail: o.o.shchokina@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0001-8320-5543

Yuri V. Shchokin

Doctor of Law, Professor

Associate Professor of the European Union Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: yuri.v.shchokin@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0002-8082-2367

Olena O. Shchokina

Ph.D. in Law, Associate Professor

Senior Lecturer of the Economic Law Department

Yaroslav Mudryi National Law University

61024, 77 Hryhoriia Skovorody Str., Kharkiv, Ukraine

e-mail: o.o.shchokina@nlu.edu.ua

ORCID 0000-0001-8320-5543

Рекомендоване цитування: Щокін Ю. В., Щокіна О. О. Європейська конвенція з прав людини і правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело господарського права України. *Проблеми законності*. 2025. Вип. 169. С. 194–223. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334748>.

Suggested Citation: Shchokin, Yu.V., & Shchokina, O.O. (2025). European Convention on Human Rights and the Legal Positions of the European Court on Human Rights as a Part of the Economic Law of Ukraine. *Problems of Legality*, 169, 194-223. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.169.334748>.

Статтю подано / Submitted: 05.04.2025

Доопрацьовано / Revised: 10.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 30.06.2025

Опубліковано / Published: 02.07.2025

Наукове видання

**ПРОБЛЕМИ
ЗАКОННОСТІ**

**PROBLEMS
OF LEGALITY**

Збірник наукових праць

Випуск 169

Мови видання: українська, англійська

Відповідальний за випуск проф. *Д. В. Лученко*

Редакторка *С. А. Пашинська*

Коректорка *І. А. Гребцова*

Комп'ютерне макетування *А. Г. Якишиної*

Підп. до друку 02.07.2025 р. Формат 70×100 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 18,06. Обл.-вид. арк. 14,25.
Тираж 50 прим. Зам. № 31-7/1. Ціна договірна.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційно-видавничий відділ наукових видань
Україна, 61024, м. Харків, вул. Григорія Сковороди, 77, к. 412
Тел. (057) 757-72-99, 757-76-16
e-mail: problzakon@ukr.net; сайт: <http://plaw.nlu.edu.ua>

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 7560 від 28.12.2021 р.

Віддруковано з оригінал-макета в ТОВ «ПРОМАРТ»
Україна, 61023, м. Харків, вул. Весніна, 12
Тел. +38 (057) 717-25-44

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5748 від 06.11.2017 р.